

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА МОН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Мурашова Анна Олегівна

УДК 339.9:364.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА СТРУКТУРУ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ**

Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ А. О.Мурашова

Науковий керівник: Тютюнникова Світлана Володимирівна, доктор економічних наук,
професор _____ С. В. Тютюнникова

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Мурашова А. О. Вплив глобалізації на структуру соціально-економічних потреб людини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки». – Харківській національній університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019.

У дисертації здійснено системно-концептуальне дослідження теоретико-методологічних основ поведінки людей як суб'єктів ринкових відносин під впливом глобалізації. У зв'язку зі змінами структури соціально – економічних потреб в умовах глобалізації узагальнено методологічні підходи щодо дослідження змін у структурі соціально-економічних потреб задля більш ретельного аналізу цих змін. Поєднання теоретичних положень існуючих основних підходів – відтворювального та поведінкового в дослідженні соціально-економічних потреб дозволило розкрити зміст як складної міждисциплінарної проблеми. Підкреслено, що у сучасних умовах найбільш впливовим фактором розвертання інституційної обумовленості і суб'єктності стає глобалізаційний контекст.

Соціально-економічні потреби людини постійно еволюціонують і суттєво відрізняються в різні історичні епохи. Потреби людини - необхідна передумова його існування. Як складне багатопланове явище потреби притаманні всім живим істотам. Біологічні потреби, в тому числі і у людини, обумовлені обміном речовин. Потреби ж людини як соціального суб'єкта виходять за рамки біологічних і залежать від рівня розвитку суспільства, специфічних умов його діяльності. Джерелом розвитку потреб є взаємозв'язок виробництва і споживання матеріальних, соціальних і духовних благ. Рух потреб підпорядковане закону узвишшя потреб; задоволення потреб веде до зародження нових, ускладнюючи їх структуру і спосіб задоволення.

Потреби виступають структуроутворюючих елементом особистого споживання. Усвідомлені людиною потреби перетворюються в мотиваційну силу, визначаючи і направляючи людську активність на процес виробництва. У свою чергу людська діяльність виступає способом задоволення людських потреб. Діалектичний зв'язок і протиріччя між потребами і можливостями виробництва полягає в тому, що, з одного боку, потреби зумовлюють виробництва, а, з іншого боку, саме виробництво, створюючи нові предмети споживання, способи для їх виробництва, формує нові потреби в матеріальних благах, навичках, уміннях, знаннях людини, відтворенні продуктивних сил, що відповідають рівню суспільного розвитку. Разом з тим обмеженість економічних, просторово-часових ресурсів не дозволяє в повній мірі задовольнити зростаючі потреби, а невідповідність між структурою потреб і структурою суспільного виробництва визначає нерівномірність розвитку людини і суспільства.

Виявлення та задоволення потреб - це ключові питання суспільного прогресу. По відношенню до людського потенціалу істотні наступні питання: структура та механізм задоволення потреб, спонукання людини до активності, потреби як імпульсу і вектора розвитку, можливості і справедливості в задоволенні потреб. Перераховані вище аспекти тісно пов'язані між собою.

Склад і структура потреб носить конкретно-історичний характер. Логічно і історично потреби безпосередньо залежні від виробництва, яке й визначало їх структуру. Однак в процесі розвитку людського суспільства індивідуальне споживання основної частини населення виходить за рамки, які диктуються природними потребами, перетворюється в ключову частину відтворення людини соціального. Структура потреб, її тісний зв'язок з розвитком людини і його діяльністю була відносно стійкою впродовж доіндустріальної стадії розвитку. Для індустріальної стадії розвитку характерне зростання масових, насамперед матеріальних потреб.

Спотворення структури потреб, що задовольняються в бік збільшення питомої ваги вітальних потреб не могло не позначитися на руйнуванні цілісної

людської особистості, руйнування духовної і соціальної складових людського розвитку. У людському розвитку починає домінувати не творець і творець, а споживач.

Людина як біо-соціо-духовна істота свою цілісність і креативність реалізує через таку структуру потреб, яка відповідає рівноважному, гармонійному розвитку настільки різних почав в ньому. Людина не зводимо ні до однієї зі своїх іпостасей - він не вміщається ні в вітальність, ні в духовність, ні в соціальність. Його сутність проявляється в протиріччях між ними. Напруга і дозвіл цих протиріч у всьому різноманітті їх проявів має конкретно-історичний контекст, але при цьому зберігається найважливіша умова істинно людського існування і розвитку, щоб міра цивілізованості його власного існування, соціальної, культурної та екологічної середовища його життя не спадала, а зростала.

Охарактеризована фундаментальна асиметрія в структурі людських потреб, що поглиблюється в умовах глобалізації: між тими, що направлені на зовнішній світ та тими, що направлені на внутрішній світ людини і слугують самопізнанні та самоперетворення. В умовах безмежного зростання потреб вона стає джерелом поглиблення екологічних та інших глобальних криз.

Розкрито зміст перетворення форм потреб які на відміну від вільних внаслідок певних соціальних механізмів призводять до руйнування або деформації процесів біологічного, соціального та духовного відтворення людини. Перетворені форми потреб мають інерційну спроможність само відтворюватися та витіснити вільні форми потреб.

Глобальні структурні дисбаланси, невизначеність та ризикованість розвитку загрожує людському існуванню та веде до антропологічної катастрофи. Подолання загрози такого сценарію розвитку знаходиться на шляху виходу на нову ступень соціальної самоорганізації шляхом конвергентного розвитку (нано-, біо-, інформаційних, когнітивних, соціальних технологій) за рахунок оптимізації людських потреб.

Обґрунтовано основні тенденції позитивного та негативного впливу глобалізації на структурні зміни потреб людини. Позитивні: формуванні соціально виважених стандартів споживання, актуалізація соціально відповідального споживання, етична експертиза потреб, соціалізація, гуманізація, екологізація, інтелектуалізація та ціннісне ранжування потреб; негативні: зростання питомої ваги перетворених потреб за рахунок їх віртуалізації, поширення феномену споживацтва, вибудовування структури потреб на вартісних, а не на ціннісних основах, що приводить до втрати людської ідентичності.

Удосконалено класифікацію потреб людини за рахунок використання наступних класифікаційних ознак: вплив на людський розвиток (вільні та перетворені); ступень релівантності (домінантні, ті, що актуалізуються, ті, що втрачають актуальність); часовий лаг між виконанням та можливістю задоволення потреб (спонтанні, відкладені, ті, що задовольняються поступово).

Глобалізація як об'єктивний процес системної трансформації усіх сфер суспільного життя виявляє себе не тільки в стійких тенденціях науково – технічної, фінансової, політичної, екологічної, інформаційної взаємозалежності розвитку, але й в динамічності, піднесенні потреб, в удосконаленні форм та методів їх задоволення. Основними каналами впливу глобалізації на зміни в структурі потреб є інформаційні, комунікаційні, технологічні та інституційні канали.

Змістовно охарактеризовано основні напрями трансформації структури потреб людини в умовах глобалізації: зростання міжнаціональних та внутрішньо національних розривів в структурі та обсязі потреб; прискорення кількісної динаміки зростання потреб, удосконалення їх якості, вдосконалення форм і методів їх задоволення; інституціоналізація особистого споживання; перетворення його в ключовий фактор економічного зростання; гуманізація і соціалізація структури потреб; виділення потреби в якості провідного чинника конструювання соціальної ідентичності.

Проаналізовано основні суперечності трансформації структури потреб в глобальному просторі: між стандартизацією й індивідуалізацією потреб й особистого споживання; між зростаючими глобальними можливостями задоволення потреб і національними ресурсними обмеженнями; між актуалізацією соціальної відповідальності і безвідповідальністю суб'єктів господарювання; між інтелектуальними можливостями сучасного виробництва, озброєного новітніми інформаційними технологіями та інформаційним відчуженням.

Доведено, що в умовах зростання цінності розвитку людської особистості, людського, соціального та інтелектуального капіталу актуалізується необхідність гуманізації системи потреб людини. Ця тенденція означає, що зміни в структурі потреб повинні бути підпорядковані людському розвитку. Структурування потреб в сучасних конкретно-історичних умовах підпорядковується людському розвитку за рахунок розвитку освіти, охорони здоров'я, екології, культури тощо. Оптимізація соціально-економічних потреб породжує ідею розумного цілісного регулювання потреб. Але їй ще належить інтегрування в систему цінностей світової культури в якості одного з її імперативів.

Проаналізовано наслідки піднесення людських потреб. З одного боку воно виступає фактором розвитку економіки та суспільства, джерелом всебічного розвитку особистості, а з другого – привносячи акт суб'єктивності в систему потреб, людина породжує потенціальну можливість руйнування цілісного гармонійного урівноваженого стану потреб, що створює загрозу людському розвитку. Наявність такої загрози актуалізує наукову проблему руху людських потреб в умовах стабільної невизначеності.

Соціально-економічні потреби суб'єктів господарювання залежать від рівня розвитку суспільства, а також від специфічних соціальних умов, від характеру, глибини та складності людської діяльності. Джерелом розвитку цих потреб є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням.

Виявлено особливу актуальність ціннісно-раціонального споживання для України в умовах кризи суспільного відтворення. Тяжіння сучасного українського суспільства до соціальної справедливості вимагає такої моделі господарювання яка б сприяла розв'язанню проблем подолання розривів в об'ємі та структурі потреб. Розроблено методичні підходи до формування стратегії регулювання соціально-економічних потреб в умовах невизначеності розвитку.

В умовах глобалізації суспільне відтворення загострює проблему біосфери, ставить жорстокі межі розширенню матеріального виробництва.

Ключові слова: соціально-економічні потреби, закон піднесення потреб, глобалізація, поведінка споживача, структура потреб, гуманізація системи потреб, перетворені та вільні форми потреб, протиріччя інституціоналізація особистих потреб, духовні потреби.

SUMMARY

Murashova A. O. Impact of Globalization on the Structure of Social and Economic Human Needs. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of Candidate of Economic Sciences, specialty: 08.00.01 “Economic Theory and History of Economic Thought”. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2019.

The thesis presents the systematic and conceptual research of theoretical and methodological basis of transforming social and economic needs of people as subjects of market relationships. Due to the changes in the structure of social and economic needs under the conditions of globalization there have been outlined the methodological approaches as for their research and these changes have been thoroughly studied. The combination of theoretical provisions of the main existing approaches – reflective and behavioral – in studying social and economic needs enabled to interpret their content as a complex interdisciplinary issue. It is emphasized that in the modern conditions the most influential factor of interpreting

institutional presupposition and the subjective character of the system of changes is presented by globalization context.

Human needs - a necessary prerequisite for its existence. As a complex multifaceted phenomenon, the needs are inherent in all living beings. Biological needs, including in humans, are due to metabolism. The needs of a person as a social subject go beyond the biological and depend on the level of development of society, the specific conditions of its activity. The source of development needs is the relationship of production and consumption of material, social and spiritual goods. The movement of needs is subject to the law of the raising of needs; satisfaction of needs leads to the emergence of new ones, complicating their structure and method of satisfaction.

Needs are the structural element of personal consumption. Human-conscious needs are transformed into a motivational force, defining and directing human activity in the production process. In turn, human activity is a way of satisfying human needs. The dialectical connection and the contradiction between the needs and possibilities of production lies in the fact that, on the one hand, needs determine production, and, on the other hand, production itself, creating new consumer goods, ways to produce them, creates new needs for material goods and skills. skills, knowledge of man, reproduction of productive forces corresponding to the level of social development. At the same time, the limited economic, spatial and temporal resources do not allow to fully meet the growing needs, and the disparity between the structure of needs and the structure of social production determines the uneven development of man and society.

Identifying and meeting needs are key issues for social progress. In relation to human potential, the following issues are essential: the structure and mechanism for satisfying needs, encouraging a person to be active, the needs as an impulse and vector of development, opportunities and fairness in satisfying needs. The above aspects are closely related.

The composition and structure of needs is of a concrete historical nature. Logically and historically, needs are directly dependent on production, which

determined their structure. However, in the process of development of human society, the individual consumption of the main part of the population goes beyond the limits dictated by natural needs, becoming a key part of human social reproduction. The structure of needs, its close connection with human development and its activities was relatively stable throughout the pre-industrial stage of development. For the industrial stage of development is characterized by the growth of mass, especially material needs.

The distortion of the structure of satisfied needs in the direction of growth in the proportion of vital needs could not but affect the destruction of the whole human personality, the destruction of the spiritual and social components of human development. It is not the creator and creator who begins to dominate human development, but the consumer.

Man as a bio-socio-spiritual being realizes his integrity and creativity through a structure of needs that corresponds to the balanced, harmonious development of so different beginnings in it. Man is not reduced to any of his incarnations - he does not fit in either vitality, or spirituality, or sociality. Its essence is manifested in the contradictions between them. The tension and resolution of these contradictions in the whole diversity of their manifestations has a concrete historical context, but the most important condition for a truly human existence and development is preserved so that the measure of civilization of its own existence, the social, cultural and ecological environment of its life does not decrease, but increase.

There has been analyzed the fundamental asymmetry in the structure of human needs which deepen under the conditions of globalization: among those which are oriented on the outer world and those oriented on the inner world of a person and serve self-study and self-improvement. Under the conditions of borderless growth of needs, it is becoming the source of deepening the economic, ecological and other crises.

The notion of altered forms of needs is interpreted with such needs in contrast to free ones due to certain social mechanisms lead to destroying or deformation of the

processes of biological, social and spiritual reflection of a person. The altered forms of needs possess inertial ability to reflect and suppress the free forms of needs.

Global structural misbalances, uncertainty and the risky character of development endanger human existence and are leading to the anthropological catastrophe. Overcoming the danger of such development is on the way of transforming to a new level of social self-organization through convergent development (nano-, bio-, information, cognitive, social technologies) due to the optimization of social and economic needs.

The main tendencies of positive and negative impact of globalization on the structure of changes in needs have been outlined. The positive ones include forming socially understandable standards of consumption, actualization of socially responsible consumption, expertise of needs, socialization, humanization, ecologization, intellectualization and value range of needs. The negative ones include the increase of the actual weight of transformed values due to their virtualization, the spread of consumerism as a phenomenon, forming the structure of needs on the material basis, which can lead to the loss of human identity.

The classification of human needs has been improved through the following classification markers: impact on human development (free and transformed), level of relevance (dominant, topical, losing topicality), time frame between the occurrence and meeting a need (spontaneous, postponed, gradual).

Globalization as an objective process of systematic transformation of all spheres of social life reflects itself not only in stable tendencies of scientific and technical, financial, political, ecological, information interrelation of development but also in the dynamic character of needs, improving forms and methods of their satisfaction. The main ways of the impact of globalization on the changes in the structure of needs are information, communication, technological and institution ones.

The main directions of the transformation of the structure of human needs under the conditions of globalization have been thoroughly characterized: enhance in international and national gaps in the volume and structure of needs, increase in the

amount of needs, improving their quality, improving forms and methods of their satisfaction, institutionalization of personal consumption, , transforming it into a factor of economic growth, humanization and socialization of the system of needs, outlining needs as main factors in forming social identity.

The main discrepancies of transformation in the structure of needs have been analyzed in the global framework: between the standardized and individualized approaches to needs in personal consuming, between growing global opportunities of meeting needs and national resource limits, between actualization of social responsibility and irresponsibility of economic subjects, between intellectual opportunities of the modern production with modern information technologies and information negligence.

It has been proved that in the conditions of the growing value of personal development, human, social and intellectual capital the necessity for humanization of the system of human needs is becoming an urgent issue. This tendency means that changes in the structure of human needs should be determined by personal development of people. Structuring needs in the modern historic conditions is determined by human development in the issues of education, health care, ecology, culture etc. Optimization of social and economic needs leads to the idea of the overall smart regulation of needs. But it should still be integrated into the system of values of the world culture as one of its imperatives.

The consequences of the law about the enhancement of human needs under the conditions of globalization have been studied. On the one hand, it acts as a factor of developing economy and society, the source of overall human development. On the other hand, taking into account the subjective component in the system of needs it may lead to ruining the harmonic stable condition of needs, which endangers human development. Such a risk poses a scientific issue of the shift in human needs under the conditions of global uncertainty.

Social and economic needs of the economic subjects depend on the level of society development and also on specific social conditions, on the character and

complexity of human activity. The source of developing such needs is interrelation between production and consumption.

Special attention is drawn to the topicality of value and rational consumption for Ukraine under the conditions of the crisis of social reproduction. Modern Ukrainian trends towards social justice demand such an economic pattern which could contribute to solving the task of overcoming gaps in the volume and structure of needs. The methodic approaches to forming the strategy of regulating social and economic needs under the conditions of development uncertainty have been worked out.

Under the conditions of globalization social reproduction makes the issue of biosphere urgent and places rigid borders to widening material production.

Key words: social and economic needs, law of needs' enhancement, globalization, consumer behavior, structure of needs, humanization of the system of needs, transformed and free forms of consumption, discrepancy, institutionalization of personal needs, spiritual needs.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті в зарубіжних наукових фахових виданнях та прирівняних до них вітчизняних виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Ганжерли А. О. Потребности в системе взаимодействия реального и виртуального секторов экономики // Проблемы і перспективи розвитку підприємництва: збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (*Index Copernicus*). Харків: ХНАДУ, 2013. № 2 (5). С. 124-129.

2. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. От дефицита к консюмеризму: особенности личного потребления в условиях рыночной трансформации экономики // Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. (*Index Copernicus*). Харків: Право, 2014. №3 (18). С. 113-123. (*Особистий внесок автора: особливості формування потреб під впливом суспільства споживання*).

3. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Социальные (общественные) потребности в системе потребностей человека // Проблемы економіки (*Index Copernicus*). 2015. № 4. С. 260-265. (*Особистий внесок автора: структуризація індивідуальних та суспільних потреб*).

4. Карасик А. О. Основные тенденции изменения личных потребностей в условиях глобализации // Бизнес Информ (*Index Copernicus*). 2016. № 8. С. 8-12.

5. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Гуманізація та оптимізація структури потреб людини в умовах глобалізації / С. В. Тютюнникова, А. О. Карасик // Проблемы економіки (*Index Copernicus*). 2017. № 4. С. 330-335. (*Особистий внесок автора: складові процесу гуманізації потреб*)

Статті в інших наукових фахових виданнях України:

6. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Потребность в труде в структуре человеческого потенциала // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. Київ, 2014. № 1 (7). С. 213-217. (*Особистий внесок автора: особливості прояву потреб в умовах глобалізації*).

II. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (тези доповідей):

7. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Структура потребностей и человеческий потенциал // Prospects of economic development in the global erisis: Collection of schientific articles (РИНЦ, Thomson Reuters Science Index). Academic Publishing House of the Agricultural University Provdiv, Bulgaria, 2015. P. 56-61. (*Особистий внесок автора: напрями впливу потреб на людський розвиток*)

8. Ганжерли А. О. Потребность в труде в условиях глобализации // Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в контексті глобальних викликів: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції «Покритановські читання». Одеса: ОНЕУ, 2013. С. 29-31.

9. Ганжерли А. О. Влияние потребностей на качество человеческого потенциала // Стратегія управління знаннями і людський розвиток в Україні: міжрегіональний семінар-диспут // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія.: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. - Харків: Право, 2013. № 2 (13). С. 332-334.

10. Ганжерли А. О. Потенциал личных потребностей в структуре социально-экономического развития // Вектори розвитку фінансового потенціалу суб'єктів господарювання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (1-5 лютого 2014 р.) / Відповідальний редактор Глущенко В. В. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 254-257.

11. Карасик А. О. Противоречивое влияние глобализации на структуру потребностей // Реформування економічної системи країни в контексті міжнародного співробітництва: збірник тез та наукових робіт учасників

Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 липня 2016 р.)
ГО «Центр економічних досліджень та розвитку. Одеса: ЦЕДР, 2016. С. 13-15.

12. Карасик А. О. Гуманізація личних потребностей в умовах глобалізації // Науковий диспут: питання економіки, підприємництва та фінансів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 серпня 2016 р.). Дніпропетровськ: НО «Перспективи», 2016. С. 9-13.

13. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Ведущие факторы развития сферы потребления в условиях становления инновационной экономики // Фінансово-економічні важелі розвитку невиробничої сфери в умовах нестабільності: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 70-річчю КНТЕУ. Харків: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2016. С. 52-53. *(Особистий внесок автора: характеристика протиріч сучасного споживання)*

14. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Інноваційні споживання у туристичній галузі // Стан та перспективи розвитку невиробничої сфери економіки: регіональні особливості: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової інтернет-конференції, – Харків, 17 листопада 2017 р.: Харків: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 167-168. *(Особистий внесок автора: інновації споживання у туризмі).*

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ	27
1.1 Соціально-економічна природа та еволюція поглядів на соціально-економічні потреби людини	27
1.2. Методологічні засади дослідження трансформації структури соціально-економічних потреб людини	46
1.3. Потреби людини: протиріччя, структурні зміни, тенденції	66
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2 ОСНОВНІ НВПРЯМИ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЗМІНИ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ ЛЮДЕЙ	86
2.1. Глобалізація як фактор сучасного соціально-економічного розвитку	86
2.2. Стандартизація та індивідуалізація соціально-економічних потреб: протиріччя глобального впливу	101
2.3. Інформаційні потреби в умовах глобалізації	116
2.4. Особливості трансформації потреби в праці в умовах глобалізації	127
Висновки до розділу 2	141
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	145
3.1. Актуалізація суспільних потреб людини як фактора забезпечення якості життя	145
3.2. Гуманізація системи соціально-економічних потреб	

людини як шлях до її цілісного розвитку	165
Висновки до розділу 3	183
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ	215

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Ключовою метою існування економіки є задоволення потреб населення, адже людина не може існувати та розвиватися без задоволення потреб, що постійно зростають та ускладнюються. Цілісний, гармонійний розвиток особистості в значній мірі залежить від об'єму та структури потреб, що задовольняються.

Історія людства це одночасно й історія динамічних змін у системі соціально-економічних потреб людини. Потреби це не тільки основа існування людини, але й одночасно результат її активності, через яку людина творить саму себе та власну історію.

Актуалізація вивчення змін структури соціально-економічних потреб в умовах глобалізації визначається наступними факторами. По-перше, сучасна економіка інформаційного типу спирається не тільки на постійне оновлення техніки та технологій, але й на постійне зростання вимог до людських ресурсів. Творчий характер праці, знання як найважливіший виробничий ресурс вимагають суттєвих змін у структурі потреб людини за рахунок піднесення тих нематеріальних потреб, що забезпечують людський розвиток. По-друге, важливою умовою змін у потребах людей стають зростаючі вимоги до якості життя населення, її перетворення у важливий чинник сучасного розвитку. По-третє, найбільш впливовим фактором зміни в структурі соціально-економічних потреб стає глобалізація. Цей вплив є суперечливим, різновекторним та відрізняється різним динамізмом різних процесів. Вказані багатовимірні фактори взаємопов'язані, що значною мірою ускладнює їх вплив на структуру соціально-економічних потреб. Необхідним є науковий пошук і розробка шляхів вирішення вказаних питань сучасності з метою забезпечення високої якості життя. Радикальні перетворення, які відбуваються в умовах глобалізації,

потребують ґрунтового комплексного наукового дослідження змін структури соціально-економічних потреб людини.

Потреби завжди були у центрі уваги вчених. В економічній науці можна виділити три провідних підходу до аналізу особистих потреб та споживання – відтворювальний, соціально-економічний та поведінковий.

Відтворювальний підхід до аналізу потреб домінує в класичній політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, Ф. Енгельс, Т. Мальтус, К. Маркс та ін.) та кейнсіансько-неокласичному синтезі (П. Самуельсон, Дж. Кейнс, Е. Хансен, С. Харрис, Р. Харрод та ін.).

Соціально-економічний підхід відображено в працях таких зарубіжних вчених, як З. Бауман, Ж. Бодрийяр, Л. Вальрас, Т. Веблен, Ф. Вебстер, Н. Деленер, У. Джевонс, Г. Зиммель, Дж. Кантон, В. Парето та ін.

Значний вклад в обґрунтування теоретичних основ поведінкового підходу до вивчення потреб внесли лауреати Нобелівської премії з економіки: Г. Беккер (дослідження поведінки людини і розробка теорії людського капіталу, 1992); А. Сен (розвиток економіки добробуту і боротьба з бідністю, 1998); Дж. Хекман і Д. Макфадден (дослідження споживчої поведінки індивідів, 2000); Д. Канеман (ухвалення рішень в умовах невизначеності і теорія перспектив, 2002); А. Дітон (аналітичні дослідження в сфері споживання, бідності, добробуту, 2015); Р. Талер (психологічні особливості потреб та споживання, 2017).

Поведінковий підхід домінує в працях відомих вчених, що переважно представляють інституційний напрям економічної науки, зокрема: Т. Веблена, М. Вебера, Е. Енгеля, З. Баумана, Дж. Гелбрейта, Д. Канемана, А. Сена та ін.

Різні аспекти природи та змін в структурі соціально-економічних потреб людини, а також особливості потреб та споживання в країнах з трансформаційною економікою досліджувалися в працях українських вчених – О. Ватаманюка, З. Галушки, В. Гейця, А. Гриценка, П. Єщенка, Е. Лібанової, В. Мандибури, Л. Мельника, Н. Можайкіної, В. Кириленка, І. Родінової, А. Ревенко, С. Реверчука, Т. Сальтевської, С. Тютюнникової, Г. Тарасенко та ін.

Незважаючи на значну кількість напрацювань у дослідженні особистих потреб, а також аналізу змін їх структури у теперішній час, поки що відсутні комплексні розробки цієї наукової проблеми у напрямку впливу глобалізації на зміни соціально-економічних потреб. Недостатньо розроблені також проблемні аспекти шляхів оптимізації системи соціально-економічних потреб, спрямованої на цілісний людський розвиток, що й зумовило вибір теми, визначило мети завдання, об'єкт, предмет та логіку дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до планових тем науково-дослідних робіт кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: «Взаємодія фінансового і реального сектора економіки в умовах глобалізації» (номер державної реєстрації 0110U000588), особисто дисертантом обґрунтовані механізми формування структури потреб під впливом взаємодії реального та віртуального секторів економіки; кафедри маркетингу та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності «Стратегія інноваційного розвитку національної економіки в умовах глобалізації» (номер державної реєстрації 0118U002053), особисто автором розроблено методологічні засади дослідження формування оптимальної структури соціально-економічних потреб людини, виокремлено основні напрями регулювання розумного соціально відповідального споживання.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення змісту та основних напрямів впливу глобалізації на якісні та кількісні зміни структури соціально-економічних потреб, їх взаєморухливий зв'язок з економічним розвитком та вироблення пропозицій стосовно розумного регулювання потреб на ціннісно-раціональній основі. Для досягнення мети дослідження було поставлено низку теоретичних і практичних завдань:

- узагальнити концептуальні підходи до вивчення змісту та структурних змін в системі соціально-економічних потреб людини;

- розкрити методологічні основи аналізу соціально-економічних потреб людини;
- надати характеристику глобалізації як каталізатора сучасного соціально-економічного розвитку та головного фактора впливу на зміни структури потреб людини;
- виявити основний зміст та форми прояву перетворених потреб та виявити їх відмінність від вільних;
- охарактеризувати основні тенденції впливу глобалізації на зміни структури соціально-економічних потреб;
- розкрити суперечності трансформації структури соціально-економічних потреб людини в глобальному просторі;
- з'ясувати особливості дії закону піднесення потреб в умовах глобалізації та необхідності розумного регулювання потреб;
- обґрунтувати шляхи подолання розривів у рівні та якості задоволення потреб в Україні;
- довести, що гуманізація потреб людини безальтернативний шлях їх оптимізації як основи забезпечення цілісного людського розвитку.

Об'єктом дослідження є процес трансформації структури та змістовної наповненості потреб людини під впливом глобалізації.

Предметом дослідження виступають соціально-економічні відносини, що відображають кількісно-якісні зміни соціально-економічних потреб людини в умовах глобалізації.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є загально наукові та спеціальні методи наукового пізнання. Методи наукового абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, єдності історичного і логічного були покладенні в основу висвітлення еволюції поглядів на зміст та структуру потреб людини, виявлення факторів впливу на трансформацію структури потреб. Для змістовного розкриття ролі поведінкового підходу до визначення сучасних трансформаційних процесів у структурі потреб людини використано методологію міждисциплінарного підходу, який базується на

теоретичних і практичних положеннях, що висвітлені в наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Саме тому в дисертаційній роботі використано праці із суміжних з економічною теорією наук – соціології, психології, історії та ін.. Метод класифікації використовувався для виявлення тенденцій зміни структури потреб людини. Економіко-статистичні методи застосовувалися при оцінці кількісних змін у системі потреб людини.

Інформаційно-фактологічну базу дослідження становлять законодавчі та нормативні акти України, дані та матеріали Державної служби статистики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Національного банку України, наукові монографії та статті вітчизняних та зарубіжних вчених із проблем впливу глобалізації на зміст і структуру особистих потреб, результати науково-дослідних робіт, матеріали наукових та науково-практичних конференцій, результати наукових досліджень Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, Інституту соціології НАН України, особисті розрахунки дисертанта.

Наукова новизна результатів дослідження, отриманих особисто здобувачем, полягає в наступному:

вперше:

- розкрито зміст перетворених форм потреб, які на відміну від природних (вільних), внаслідок певних соціальних механізмів призводять до руйнування або деформації процесів біологічного, соціального та духовного відтворення людини. Виступаючи у різноманітних формах: *надмірній, заміщеній, спотвореній*, вони мають операційну здатність само відтворюватися і вступати у протиріччя з вільними;

удосконалено:

- методологію дослідження змін потреб людини в умовах глобалізації шляхом: узгодження теоретичних узагальнень відтворювального та поведінкового підходів; використання принципів міждисциплінарних зв'язків; досліджень глобального контексту розгортання інституційної обумовленості й суб'єктності особистого споживання;

- характеристику розширення сучасної системи потреб людини в умовах глобалізації за рахунок: більш комплексного характеру споживання, що вимагає розширення виробництва споживчої вартості як основи розвитку інноваційного споживання; кількісної динаміки зростання потреб, ускладнення їх якості, вдосконалення форм і методів їх задоволення; гуманізації та соціалізації структури потреб; зростання розривів в обсязі і структурі потреб між різними групами споживачів; інституціоналізація особистого споживання і перетворення його в фактор економічного зростання;

- класифікація потреб людини за рахунок використання наступних класифікаційних ознак: вплив на людський розвиток (вільні та перетворені); ступень релівантності (домінантні, ті, що актуалізуються, ті, що втрачають актуальність); часовий лаг між виникненням та можливістю задоволення потреб (спонтанні, відкладені, ті, що задовольняються поступово);

набули подальшого розвитку:

- обґрунтування основних тенденцій впливу глобалізації на структурні зміни потреб людини: *позитивні*: формування соціально виважених стандартів споживання, актуалізація соціально відповідального споживання, етична експертиза потреб, соціалізація, гуманізація, екологізація, інтелектуалізація та ціннісне ранжування потреб; *негативні*: зростання питомої ваги перетворених потреб за рахунок їх віртуалізації, поширення феномену споживацтва, вибудовування структури потреб на вартісних, а не ціннісних основах;

- розкриття суперечностей трансформації структури потреб у глобальному просторі: між стандартизацією й індивідуалізацією потреб і особистого споживання; між зростаючими глобальними можливостями задоволення потреб і національними ресурсними обмеженнями; між актуалізацією соціальної відповідальності і безвідповідальністю суб'єктів господарювання; між інтелектуальними можливостями сучасного суспільства, збройного новітніми інформаційними технологіями, і інформаційним відчуженням.

Практичне значення отриманих результатів, сформованих, розроблених та запропонованих у роботі теоретико-методологічних підходів, висновків і рекомендацій полягає у поглибленні розуміння впливу глобалізації на зміни соціально-економічних потреб людини та має науково-практичне значення для удосконалення заходів державної соціально-економічної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях управління стосовно оптимізації структури потреб, подолання розривів у споживанні різних верств населення, подолання негативних явищ у сфері споживання, що сформувалися під впливом суспільства споживання тощо.

Практична значущість роботи полягає у розробці рекомендацій стосовно розумного споживання, гуманізації соціально-економічних потреб. Пропозиції автора спрямовані на розробку і вдосконалення механізму оптимізації структури потреб як важливої складової зростання якості життя населення.

Матеріали дисертаційного дослідження, що стосуються забезпечення оптимізації структури соціально-економічних потреб, соціального розвитку, якості споживання товарів та послуг населення Харкова шляхом забезпечення економічного зростання у господарському комплексі міста, стимулювання підприємницької ініціативи, використані Департаментом адміністративних послуг та споживчого ринку Харківської міської ради Харківської області при підготовці Програми підтримки розвитку підприємництва у м. Харкові на 2018-2022 роки (довідка № 29710/504-18 від 22.02.2018 р.).

Результати дослідження впливу глобалізації на структуру соціально-економічних потреб людини використовуються викладачами кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в освітньому процесі при викладанні навчальних дисциплін «Економічна теорія», «Соціальна економіка», «Політика доходів населення» (довідка № 6202 від 26.02.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням і містить авторські розробки щодо комплексного теоретичного і практичного аналізу впливу глобалізації на

структурні зміни соціально-економічних потреб людини. Наукові положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, одержані автором самостійно. Обсяг особистого внеску у роботах, опублікованих у співавторстві з науковим керівником, наведений у списку опублікованих праць. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використані тільки ті ідеї та положення, які напрацьовано особисто автором.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи доповідалися автором та отримали позитивну оцінку на 8 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях та наукових заходах: ІХ міжнародна науково-практична конференція «Покритановські читання» (Одеса, 2013 р.); Міжрегіональний семінар-диспут «Стратегія управління знаннями і людський розвиток в Україні» (Харків, 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Вектори розвитку фінансового потенціалу суб'єктів господарювання» (Харків, 2014); International scientific and practical conference “Prospects of economic development in the global crisis” (Plovdiv, Bulgaria, 2015); Всеукраїнська науково-практична конференція «Реформування економічної системи країни в контексті міжнародного співробітництва» (Одеса, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Науковий диспут: Питання економіки, підприємництва та фінансів» (Дніпропетровськ, 2016 р.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Фінансово-економічні важелі розвитку невиробничої сфери в умовах нестабільності» (Харків, 2016 р.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Стан та перспективи розвитку невиробничої сфери: регіональні особливості» (Харків, 2017 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи положення і висновки дисертаційної роботи знайшли своє відображення у 14 наукових працях із загальним обсягом, що належить власно автору - 5,43 друк. арк., з них 6 статей у наукових фахових виданнях України, 5 з яких входять до наукометричних баз даних.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 230 сторінок тексту. Обсяг основного тексту (вступ, три розділи та висновки) – 172 сторінки. Робота містить 11 таблиць, 7 рисунків та 11 додатків на 16 сторінках. Список використаних джерел налічує 275 найменувань на 25 сторінках.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ

1.1. Соціально-економічна природа та еволюція поглядів на соціально-економічні потреби людини

Об'єктом нашого дослідження є соціально-економічні потреби, їх структурні зміни, що здійснюються під впливом глобалізації. Тому звернемося, перш за все, до розуміння потреби людини та еволюції наукових поглядів на цю складну категорію. Потреб - складна міждисциплінарна соціально-економічна категорія, яка виражає потребу або нестачу в чому-небудь необхідному для підтримання життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, побудник активності. Про потреби можливо ще говорити, як про стан незадоволення, з якого людина прагне вийти, або про стан задоволеності, яке прагне продовжити шляхом споживання якого-небудь блага.

Становлення категорії «потреба» сягає своїм корінням до основ філософської рефлексії і бере свій початок в Античній, давньокитайській і східній філософії. Саме в епоху Античності була відзначена роль потреб у житті людини і суспільства, а також відбувся поділ потреб на матеріальні та ідеальні. Філософи Стародавньої Греції визнавали потреби рушійною силою людської активності. Демокрит вважав, що потреба, як рушійна сила дозволила людині навчитися говорити, виробити звичку до праці. Вже тоді, розглядаючи природу людини, філософи звертали увагу на її суспільну обумовленість. Так, наприклад, вважалось, що потреби людини - це форма її залежності від суспільства.

Наприклад, Геракліт Ефеський (544–483 рр. до н.е.), вивчаючи соціальне призначення золота, завдяки якому стає можливий обмін, зіставляв потреби

людей і суспільства та доводив, що поза потреб неможливе пізнання основ буття людини і її сутності. Геракліт вважав, що потреби людини визначаються умовами життя. Особливу увагу він приділяв помірності в задоволенні потреб, задовольняючи людські бажання, слід звернути увагу на те, щоб бажання були розумними. А поміркованість у задоволенні потреб сприяє, на його думку, розвитку інтелектуальних потреб.

Вивчення потреб в Античності відбувалося в руслі матеріалістичних поглядів. Одна частина цих поглядів була пов'язана з гедонізмом і евдемонізмом, основу яких становило прагнення людини до щастя і насолоди (Антифот, Демокріт, Епікур). Інша їх частина являла філософсько-матеріалістичні вчення, які робили основний акцент на розмежуванні на тваринні та людські потреби (Сократ, Платон, Аристотель).

Сократ наголошував на необхідності з'єднання особистих і соціальних потреб. Тільки розум, на його думку, в змозі аналізувати потреби, долати нерозумне ставлення до життя і нерозумні потреби. Тим самим Сократ обґрунтував проблему розумних потреб людини. Ототожнюючи добродетель і знання, він вважав, що потреби обумовлюються вимогами свідомого розуму. Мудрість, справедливість, благочестя і чеснота повинні складати структуру моральних принципів людини і, в кінцевому рахунку, стати його потребою. Вищою потребою за Сократом, є чеснота, як головна мета життя людини, а її основним джерелом є творче начало моральності. Платон поділяв потреби на первинні і вторинні. Первинні утворюють «низовинну душу» (яка подібна до стада), а вторинні «розумну, благородну душу». Друга душа керує першою [6; 169].

У Стародавньому Китаї також розглядалися потреби людини, але їх біологічна та соціальна обумовленість не вивчалася, хоча розуміння того, що потреби відіграють важливу роль у житті людини і мають спонукальну силу, вже було. При цьому потреби не зв'язувалися безпосередньо з соціальним буттям людини. Малося на увазі, що кожна людина має те, що забезпечується завдяки її здібностям. В епоху середньовіччя пріоритетним у вивченні потреб

стає теологічний аспект. Потреби людини зіставляються з Богом на основі вчення про душу і Дух, їх розвиток орієнтований на таємничий зв'язок з божественними істинами. Духовні потреби різко протиставляються матеріальним. Головне ж полягає в тому, що створюється духовний світ, відмінний від міфологізованої свідомості античної людини. Разом з тим, поза поля філософської рефлексії залишилися матеріальні потреби, що стало відображенням тієї об'єктивної обстановки, яка була характерною для того часу - пануванням церкви в суспільному і духовному житті народу [91, с. 15-20].

В середні століття переважало розуміння того, що абсолютною цінністю людського буття є Бог і душа. Потреби людини та їх розвиток зумовлений наявністю у нього душі. Період Ренесансу і Нового часу внесли істотний внесок у розуміння і розвиток категорії «потреба». Вони характеризувалися насамперед не лише зверненням до спадщини античної філософської думки, але і більш глибоким розумінням людини та її сутності. Соціально-економічні відносини характерні для того періоду зумовили формування інших уявлень про потреби. Людські потреби, думки того часу, були опосередковані природою і розглядалися у в'язці: матеріальні і духовні, соціальні і моральні, пізнавальні та інтелектуальні. Потреби людини розглядалися і матеріалістами-просвітителями. Вони вивчали їх вплив на формування суспільства, з точки зору розумного егоїзму [2, с. 39-42].

Проблема потреб займала розуми і представників німецької класичної філософії, які основну увагу приділяли розгляду духовних та біологічних потреб, не вивчаючи, при цьому, їх взаємодію між собою. Продовжуючи розробляти ідеї мислителів попередніх періодів і, перш за все, ідеї античної філософії, філософії епохи Відродження і Нового часу, в цей період отримує розвиток матеріалістична теорія у поглядах на природу. Поряд з аналізом духовних потреб, з'явилося розуміння єдності «чуттєвих» та духовних потреб, а також виявлений факт безперервності процесу виникнення потреб. Була зроблена класифікація потреб та виділено їх різні види, як за формою, так і за змістом.

Наприкінці XVII ст. французькі матеріалісти приділили велику увагу вивченню потреб, акцентуючи особливу увагу на їх ролі як джерела людської активності. Важливий внесок у розвиток уявлень про потреби внесли представники економічної науки, починаючи з класиків політекономії. Представники класичної школи розглядають такі теоретичні проблеми: визначення причин багатства нації, економічного зростання та розподілу доходів між суспільними класами. А. Сміт, оперуючи категоріями «бажання» та «інтереси», вважав, що кожна людина найкраще знає свої бажання та інтереси і має право вільно їм слідувати. Підтвердженням для нього слугували закони ринку: «не від доброзичливості м'ясника, пивовара і булочника очікуємо ми одержати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів» [187, с. 91].

Інтерес і потреба – дійсно близькі і пов'язані між собою категорії, якщо потреба – це стан, який може бути реалізований або не реалізований в діяльності людини, то в інтересі проявляється діяльне ставлення суб'єкта.

Представники класичної школи виводили цінність з витрат виробництва, тобто визначали її з боку пропозиції. Відсутність же визначення цінності з боку попиту свідчить про те, що класики ігнорували безпосереднє відношення суб'єкта до конкретного блага, тобто його потребу в цьому благо. Відсутність у класиків прямого інтересу до категорій «потреба», «корисність», «благо», пояснюється тим, що класична школа не включала особисте споживання в предмет політекономії, так як вплив звичок і традицій робить людську поведінку непередбачуваною. Забігаючи наперед підкреслимо, що у теперішній час такі факти вивчаються більш глибоко, що пов'язано з актуалізацією поведінкової економіки.

Значний внесок у визначення природи потреб вніс К. Маркс, який підкреслював, що потреби – невід'ємна властивість усього живого, внутрішній стимул усякої поведінки живої істоти. Потреба, що являє собою внутрішній стимул будь-якої життєдіяльності, одночасно є відношенням суб'єкта дії до необхідних умов свого буття. У цьому сенсі слова, потреба – є вираженням необхідності. Необхідність відтворення і розвитку себе змушує індивіда на

початкових ступенях пристосовуватися до навколишнього середовища. В цьому якраз і проявляється зв'язок еволюції індивіда і його потреб з еволюцією людської діяльності.

За допомогою потреб і їх систематичного задоволення зовнішні умови буття як би переходять всередину; умови формують потреби, а потреби орієнтуються і замикаються на умовах. Життєдіяльність будь-якого організму включає в себе момент вибірковості і переваги. Майже у всіх випадках вибірковість і перевага – це реагування на умови середовища. Саме ці властивості і зумовлюють той факт, що потреби стають диференційованими і різноманітними. Але в той же час, якщо фактори життєдіяльності не зафіксовані у свідомості індивіда, то вони і не стають потребами.

К. Маркс показав два шляхи виникнення потреб людини – виникнення потреб природним шляхом та створення потреб самим соціумом. Потреба виступає як «ідеальний, внутрішньо спонукальний мотив виробництва, є його передумовою. Без потреб немає виробництва» [135, с. 29].

Тлумачення потреб маржиналістами дещо відрізняється від марксистського підходу. У. Джевонс вважав, що політекономія повинна займатися вивченням людських потреб і раціональним використанням ресурсів. На думку маржиналістів, людина в їх теорії граничної корисності знає ієрархію своїх потреб. К. Менгер визначав благо як предмет, що задовольняє певну людську потребу. Щоб предмет придбав характер блага, необхідний збіг наступних чотирьох умов: людської потреби; властивостей предмета задовольняти цю потребу; пізнання людиною цього причинного зв'язку; можливості розпоряджатися предметом так, щоб дійсно вживати його для задоволення цієї потреби. К. Менгер особливо підкреслював суб'єктивний характер благ, оскільки людина може помилково приписувати предмету здатність задовольняти її потребу найкращим чином.

Важливим моментом теорії австрійської школи є поділ благ на блага першого порядку, які безпосередньо задовольняють людські потреби, і блага другого, третього і т. д. порядків, які слугують для виробництва благ першого

порядку задовольняють людські потреби через них, тобто опосередковано. К. Менгер виводить поняття економічних благ, необхідність в яких перевищує до теперішнього часу їх рівень, що спонукає людину робити вибір між потребами. Якщо доводиться робити вибір між кількома різними потребами, що дуже часто виключають одна одну, то при раціональному веденні господарства повинна бути обрана найважливіша з цих потреб [143, с. 31–242].

Підхід маржиналістів до теорії цінності був протилежний підходу класичної школи, а саме цінності розглядалися «з боку попиту». Основні положення, викладені маржиналістами, знайшли відображення в інституціоналізмі. Т. Веблен відкидав уявлення про «економічну людину», що виступає в якості суб'єкта максимізації корисності. Його основна думка полягала в тому, що людське життя не можна нормалізувати статистичними або математичними моделями. Динамічний економічний процес підбурюється розвитком техніки і конфліктами між інтересами різних класів і груп людей [38].

Як важлива і самостійна наукова проблема – потреби, стала розглядатися в першій чверті ХХ ст. одночасно в економіці, соціології, філософії та психології. Однак, незважаючи на таку увагу до даної категорії, актуальність її тільки зростає, а багато аспектів залишаються малодослідженими. Щодо розуміння самої природи цієї дефініції немає повної ясності і однозначності.

В основу моделі *homo economicus* ставиться егоїстичний матеріальний інтерес, прагнення індивідуума отримати максимальний результат при мінімальних витратах в умовах обмеженості використовуваних можливостей і ресурсів. Для реалізації такої раціональної поведінки суб'єкт економічної діяльності потребує свободи вибору, що можливо при ліквідації політичних, класових та інших обмежень. Еволюція суспільства є процесом природного відбору інститутів, які є звичними способами мислення в тому, що стосується відносин між суспільством і особистістю, індивідом і його потребами. Адже саме під натиском обставин, що складаються у житті суспільства, відбувається

зміна образів мислення людей, а, отже, і структури потреб, тобто розвиток інститутів, і зміни в самій людській природі, що породжує нові потреби.

У. Мітчелл вважав правильною критику Т. Вебленом моделі раціонального гедоніста, що повністю виключає орієнтацію на соціальну політику. Він підкреслював помилковість прийняття класичною школою жорсткої поведінкової моделі людини, що переслідує свій раціонально прорахований інтерес, і виключає цілу групу потреб – соціальних. У центрі уваги У. Мітчелла знаходиться економічна поведінка, а отже, і потреби людей у суспільстві. Він ґрунтувався на положенні, що головний фактор економічного розвитку людей полягає у їх психології, традиціях і звичаях. Він вважав за доцільне державне втручання в економічне життя за допомогою грошей, фінансів та кредиту [77, с. 250].

Об'єктом дослідження Д. Коммонса були інститути в їх взаємозв'язку. У своїх дослідженнях він поєднував теорію граничної корисності з юридичною концепцією в економіці. Предметом його дослідження є сфера обігу, яка так або інакше включає і потреби і споживання, але вона розглядається не як реальний рух товарів, а як переміщення титулів власності. Д. Коммонс висловлював незгоду з маржиналістським трактуванням розподілу доходу та ігноруванням історичної мінливості відносин власності і прав особистості, що включають право на можливо більшу частку в національному продукті. Він прийшов до розуміння інститутів, що історично склалися та корінними спираються в колективну психологію. Це ще раз підкреслює історичну природу формування потреб. Діючі колективні інститути направляють поведінку індивідів у сфері задоволення їх потреб. Таким чином, мова йде, по-перше, про потреби, що задовольняються неринковими інститутами; по-друге, про можливість і необхідність впливати на споживчу поведінку [114; 240].

Е. Фромм, один з засновників соціальної філософії, приділяв проблемі людських потреб значну увагу. Він вважав, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора. Він поставив собі за мету доповнити марксизм психоаналізом. Тому в центр своєї соціально-філософської

теорії він поклав психологічну модель людини, аналіз розгортання потенціальних людських якостей у процесі пристосування людини до конкретної соціально-економічної дійсності [219-221].

Е. Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи при цьому такі дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Із суперечності між людиною і природою Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які відносять до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням. З огляду на це, він обґрунтовує тезу про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Таким чином, згідно з концепцією Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Фромм виділив такі типи соціальних характерів: рецептивний, експлуаторський, нагромаджувальний, ринковий. У книзі «Мати чи бути?» Е. Фромм [219] намагається показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призму конфлікту двох орієнтацій характеру (ринкового і продуктивного), а також через суперечність двох способів існування людства – володіння та буття.

Становлення та розвиток людських потреб в процесі господарської діяльності людини і фундаментальну роль їх в розвитку трудової діяльності детально проаналізував С. Булгаков. [33]. Основне завдання господарства - утримання і розширення сфери життя, обіймає всі сторони людського буття, що дозволяє науковцю сконцентрувати свою увагу на потребах людини, перш за все, трудових.

Серед українських вчених особливо слід відзначити внесок М. І. Туган-Барановського, який інтегрував трудову теорію вартості і теорію граничної

корисності. Використовуючи принцип верховної цінності людської особистості, дослідник стверджував, що відтворення людської особистості залежить від якості задоволення її потреб та є основою пропорційності трудових витрат, реструктуризації економіки, раціоналізації розподілу ресурсів і якості структури споживання [207, с. 84-87].

Потреби завжди були рушійною силою суспільного розвитку. Індивідуальні потреби є продуктом еволюції організмів. Ті з них, які не мали можливості задовольняти базові потреби, померли. Життєздатні, розширюють коло потреб і шляхи їх задоволення, процвітають. Механізм реалізації потреб проявляється у формі активності, стимулювання. Однак, вектор соціально-економічного розвитку, спрямований на максимальний, але не гармонійний розвиток потреб, може зруйнувати цілісне відтворення людини, перетворивши його у споживача. Про наявність такої тенденції більш детально буде сказано у другому розділі дослідження.

Дослідження категорії потреба має значну історію. Як складне самостійне наукове питання воно активно обговорюється починаючи з першої чверті ХХ століття. За цей час з'явилася значна кількість різноманітних концепцій – біологічних, соціально-економічних, психологічних і філософських. Усі вони намагаються пояснити природу потреб. У зв'язку з неоднозначністю трактування сутності та природи потреб існує велика різноманітність визначень даної дефініції. Історичний екскурс щодо наукового трактування категорії потреба свідчить, по-перше, що не існує єдиного універсального тлумачення цієї категорії в різних напрямках економічної науки; по-друге, що потреби знаходяться в центрі уваги суспільних наук, що свідчить про складний міждисциплінарний характер цієї проблеми; по-третє, доцільним є її дослідження в такому напрямку економічної науки, як поведінкова економіка.

Звернемося до найбільш поширених трактовок та підходів до визначення цієї категорії у сучасних економіко-теоретичних розробках. В Додатку А наведено основні визначення категорії «потреба».

На основі проведеного аналізу можна зробити деякі висновки. Потреби – це матеріальні, соціальні і духовні умови життя, усвідомлені індивідом в якості необхідних на всіх історичних етапах розвитку суспільства, які приймають специфічну форму у відповідності з культурним рівнем і індивідуальністю суб'єкта.

Потреби людини виходять за межі суто біологічних потреб. Біологічні потреби обумовлені обміном речовин, як необхідною передумовою існування будь-якого живого організму. Потреби соціальних суб'єктів залежать від рівня розвитку суспільства, а також від специфічних соціальних умов, від характеру, глибини та складності людської діяльності. Джерелом розвитку цих потреб є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням. У процесі споживання виявляється наступна особливість: задоволення елементарних (вітальних) потреб веде до зародження нових, і це породження нових потреб є першим історичним актом, який відрізняє людину як суб'єкта.

А. Леонт'єв першою передумовою будь-якої діяльності називає суб'єкта, що має потреби. А наявність у суб'єкта потреб вважає фундаментальною умовою його існування, як і обмін речовин [122]. К. Маркс визначав потребу як здатність споживання в системі економічної діяльності. Він зазначав, що «виробництво і споживання... виступають як моменти такого процесу, в якому є дійсно вихідний пункт, а тому також і пануючий момент - потреби, а споживання саме є внутрішній момент продуктивної діяльності» [134, с. 30].

Якщо тварини тільки пристосовуються до середовища існування, то людина перетворює природне і соціальне середовище. «Розмір так званих необхідних потреб, рівно як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать більшою мірою від культурного рівня країни...» [137, с. 182]. Про тісну взаємообумовленість потреб і зовнішніх умов свідчить еволюція поглядів на дану проблему. Так, А. Здравомислов писав: «Потреби не є єдиним стимулом діяльності... Але серед усієї сукупності стимулів вони відіграють особливу роль, виступають як відправний пункт усієї системи стимулювання... За допомогою потреб і їх систематичного задоволення...

зовнішні умови як би переходять всередину: умови формують потреби, і потреба орієнтується, замикається на даних зовнішніх умовах» [82, с. 15].

Домінуючу роль потреб у структурі людської особистості зазначає С. Мочерний: «Споживання – це об'єктивна необхідність людини в чому-небудь, що спонукає його до діяльності. Потреба проявляється у нестачі певних благ, предметів. Тому людину можна розглядати і як сукупність її потреб і захоплень. Адже від особливостей особистості людини, її культури, а також виду товариства, в якому вона живе, залежать кількість і якість потреб, способи їх задоволення і т. д.» [151, с. 78].

Основу системи потреб складають економічні потреби як результат суспільного виробництва. Економічні потреби тісно корелюють з економічними інтересами. Усвідомлення індивідом потреб виступає в якості його інтересів. Економічні потреби надзвичайно різноманітні. Для економічно розвинених країн, на думку дослідників, характерно близько 11 тис. потреб, серед яких переважна більшість-економічні [151, с. 78]. Як писав А. Маршалл, «потребам та бажанням людини нестє числа» [138, с. 143, 153].

Складна міждисциплінарна категорія «потреба» має ряд маловивчених аспектів. До таких аспектів, наприклад, відноситься питання про виникнення потреб. У сучасних умовах актуальними, затребуваними, практично значущими і досліджуваними є, на нашу думку, такі важливі аспекти проблеми, як чинники піднесення і структурування потреб, зв'язок потреб і сталого розвитку, вплив глобальних процесів на динаміку поширення і зміни структури потреб.

Потреб у людини багато і вони по мірі задоволення, виникають знову, змінюються і розширюються. Цей процес постійного розширення, піднесення потреб в ході історичного розвитку відображається у загальному економічному законі піднесення потреб. Підкреслимо, що в міру задоволення одних потреб у людини виникають нові потреби... і саме цей факт дозволяє економістам стверджувати, що в загальному сенсі потреби безмежні. А. Маслоу зазначає, що не залежно від досягнутого рівня, люди можуть знаходити шляхи поліпшення свого положення (піднесення потреб) і тому будуть скаржитися завжди. І, якщо

робітники, що живуть в скрутних умовах боротьби за виживання, будуть скаржитися на незадоволення фізіологічних потреб, то в сучасній розвиненій країні їх скарги можуть обґрунтовуватися відсутністю належної поваги, відсутністю похвали за досягнення, незадовільною самооцінкою. Рівень скарг по А. Маслоу говорить про рівень життя [140, с. 222-223].

Цей вислів свідчить, по-перше, про те, що потреби прибувають в постійному русі, розвитку, розширенні, а, по-друге, про складність системи потреб, наявності у неї деяких рівнів, ієрархії. У зв'язку з аналізом наслідків дій цього закону виникає два напрями дослідження потреб. Перше пов'язане з ситуацією розширення потреб. Ситуація відсутності розширення потреб сприймається як тривожний сигнал, що може бути пов'язаний з відсутністю економічного зростання, зниженням споживання, деградацією відтворення людського потенціалу.

Більш складним є другий напрямок. Само по собі зростання потреб – це нормальний, закономірний процес. Однак тут логічно виникає питання, як людині утриматися від бажання володіти безліччю привабливих речей і предметів навколишнього світу, як створити механізми зовнішнього і внутрішнього обмеження. Як створити ефективні соціальні норми і слідувати їм у цьому плані.

Актуалізація цього напрямку дослідження потреб виникла у зв'язку з появою теорії сталого розвитку. Сама ця теорія і вектор соціально-економічного розвитку стали реакцією на антропологічну кризу як результат надмірного тиску на природне середовище, як результат розбалансованого розвитку і споживання. У доповіді комісії ООН (Комісія Брундтланд) дано таке визначення сталого розвитку: Сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [155].

Ще раз звернемо увагу, що дана концепція може бути реалізована тільки за умови навіть не обмеження, а гармонізації структури людських потреб. Стійкість розвитку не націлена на постійний стан, а швидше на процес змін, у

якому масштаби експлуатації ресурсів, інвестування ресурсів, технологічне оновлення та інституційні зміни узгоджуються з нинішніми і майбутніми потребами. Гармонізація структури потреб може здійснюватися відразу за кількома напрямками: між потребами поточного моменту і майбутнього, між потребами споживання і творення, між потребами виживання і розвитку і т. д.

Потреба розглядаються як стан індивіда, відбитий у психіці людини через «незадоволеність», напругу і дискомфорт, невідповідність між внутрішнім і зовнішнім станом. Потреба є побудником активності, так як штовхає індивіда на усунення дискомфорту. Можлива ситуація, коли у індивіда відсутні реальні можливості для задоволення потреб. Розв'язання ситуації передбачає два шляхи: її заміщення або придушення. Наслідки можуть бути різні в залежності від тривалості ситуації і залежно від того, якого роду потреба не задовольняється (наприклад, вітальна або соціальна, першочергова або другорядна).

У разі незадоволення вітальних потреб тривалий час організм чекає голод і надалі смерть, якщо, наприклад, мова йде про харчування. Незважаючи на те, що людство в XXI столітті володіє унікальними технологіями та продуктивністю праці, зростаючим світовим ВВП, щороку 9 млн. дітей у світі помирають, не доживши до свого п'ятого дня народження [14, с. 60]. Як показав Амартія Сен, голод виникає не через відсутність продовольства, а через інституціональну неефективність, яка призвела до погіршення розподілу продуктів харчування чи навіть накопичення та зберігання в різних місцях, незважаючи на голод [268, с. 433-464]. Аналогічна ситуація спостерігається при неможливості задоволення інших вітальних потреб першої категорії. В разі же незадоволення соціальних потреб, індивіда чекає розпад соціальних структур: сім'ї, мережі, групи, та ін.

Вся людська історія була історією розвитку соціально-економічних потреб людини. Розвиток суспільства не є самоцінним. Будь-який прогрес в його розвитку має сенс лише тоді, коли він проявляється позитивними змінами в людині.

В цілому можна виділити наступні основні ознаки потреб:

- 1) вони мають свій особливий предмет;
- 2) усвідомлюються як нужда, необхідність у чому-небудь;
- 3) зміст потреби обумовлено умовами і способами її задоволення;
- 4) володіють властивостями відтворюватися та розширюватися (закон піднесення потреб);
- 5) потреби знаходяться в єдиній відтворюючій системі, що має свою структуру і динаміку, яка одночасно відображає і впливає на соціально-економічну реальність.

Процес задоволення потреб проходить кілька етапів. На першому етапі потреба, як правило, існує у конкретному вигляді, образі суб'єкта. Він відчуває стан дискомфорту, напруги, але не усвідомлює чим цей стан викликано. Цей стан змушує суб'єкта проявити активність у пошуку причини стану напруги, здійснювати перебір різних предметів. Завершується процес опредмечуванням потреби, тобто перетворенням її з якогось невизначеного ідеального образу в конкретне благо, предмет. Завершується цей процес споживанням або задоволенням потреби. Це ще раз акцентує увагу на тісному взаємозв'язку потреби та людської активності, що виявляється в людській діяльності. Розглядаючи цей взаємозв'язок треба зупинитися на кожному з етапів життя потреби: перший – до зустрічі з предметом, що задовольняє потребу, і другий – після цієї зустрічі. На першому етапі потреба, як правило, не явна для суб'єкта. Він відчуває стан дискомфорту, незадоволеності, напруги, але може не знати, чим це викликано. Поведінка виражається у неспокої, пошуку, переборі різних предметів. Як правило, пошук завершується зустріччю потреби з її предметом, тим самим завершується перший період існування потреби. Цей процес «впізнавання» потребою свого предмета називається опредмечуванням потреби. Акт задоволення потреби можна назвати розпредмечуванням. Таким чином, одиничний акт руху потреби завершується. Актом опредмечування потреба перетворюється і стає конкретною потребою, втіленою в даному предметі (див. рис. 1.1).

Потребу можна уявити як певну гіпотетичну змінну, яка з обставин виявляється або у вигляді мотивів, або у вигляді риси. Якщо брати останній випадок, то потреби набувають властивість стабільності і стають якостями характеру.

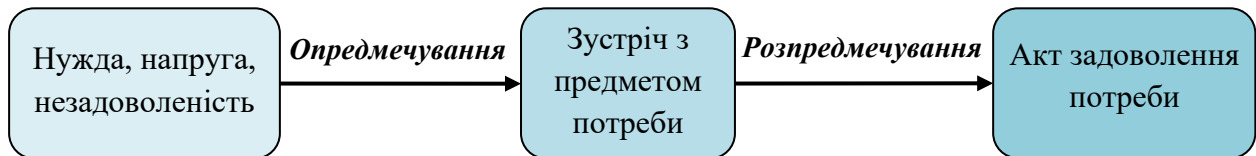

Рис. 1.1. Етапи життя потреби. Джерело: складено автором

Для більш точного розуміння сутності потреби і визначення її місця у системі економічних категорій охарактеризуємо механізм виникнення і реалізації потреб. Потреби можна визначати кількома способами: як спонукання до дії і як стан суб'єкта, при якому відбувається усвідомлення необхідності присвоювати об'єкти зовнішнього середовища або перетворювати їх. У потребі з'єднані дві сторони – об'єктивна та суб'єктивна. Об'єктивна сторона обумовлена біологічними особливостями людини і навколишнього середовища. Суб'єктивна сторона розкривається в специфіці усвідомлення взаємодії людини з навколишнім середовищем. Саме через усвідомлення зовнішнього світу і свого місця в ньому відбувається формування людини як суб'єкта і осмислення особистих потреб в їх взаємозв'язку - структурі. Процес усвідомлення також носить суб'єктивний характер, він не позбавлений можливості хибних суджень, неправильних логічних побудов і т. д. Наслідком цього стає різноманітність потреб, характерних для представників одного і того ж суспільства. Поряд з цим, в одних і тих же конкретно-історичних умовах переважна більшість потреб характеризує спільність в цілому. Отже, як вірно зазначають дослідники [153; 215], потреби необхідно розглядати як єдність об'єктивної схильності суб'єктивного спонукання.

В нужді переважає суб'єктивна сторона, яка розкриває об'єктивну необхідність у певних благах. А бажання, що виникають на основі

усвідомлення потреби, визначають ступінь цієї необхідності і способи її задоволення. Крім того бажання іноді виникають без видимого зв'язку з об'єктивною необхідністю. Властивість раціональності потреб покликана забезпечити гармонізацію необхідного і бажаного, об'єктивно обумовленого і суб'єктивно усвідомленого. На цій основі формуються мотиви людської діяльності. Мотиви є спонукальними причинами діяльності людини по задоволенню потреб. Саме вони визначають людську поведінку і формують інтереси. Інтерес являє собою усвідомлене ставлення людини і/або соціуму до самих потреб і різних способів їх задоволення. Наприклад, почуття голоду, будучи фізіологічно обумовлене, спонукає людину шукати способи його задоволення: збиральництво, мисливство, землеробство, скотарство, обмін і т. д. Різноманітність потреб породжує і різноманіття способів їх задоволення, різноманітність інтересів і видів людської діяльності.

Потреби мають більш вимушений індивідуальний характер, ніж інтереси, тобто усвідомлення потреб відбувається більшою мірою на індивідуальному рівні, а формування інтересів як способів задоволення певних потреб – діяльність колективна. Усвідомлення потреб і інтересів через розширення меж пізнання стає основою формування світогляду.

Світогляд – це система поглядів людини на світ і своє місце в цьому світі. Світогляд розкриває об'єктивні закони природи і суспільства і суб'єктивні оцінки їх значимості. На основі світогляду відбувається формування цінностей як оціночних суджень соціуму про значущість тих чи інших явищ. Формування системи цінностей – результат складної взаємодії виховання в сім'ї, господарської діяльності, соціальних зв'язків, культурних традицій, пізнання і всього розмаїття соціальних процесів. У процесі становлення світогляду потреби мають визначальний характер. Спочатку потреби виступають основою формування ціннісних і світоглядних установок. Потреби спонукають людину до взаємодії із зовнішнім світом, його активного вивчення. Надалі процес конструювання потреб відбувається на основі вже сформованих ціннісних і світоглядних установок, одночасно стимулюючи їх подальший розвиток. У

сучасному світі, на нашу думку, цінності все більше стають основою формування нових потреб, основним моментом їх реструктуризації та ієрархії.

У відповідності з законом піднесення потреб система людських потреб знаходиться в постійному русі, розширенні. Може скластися враження, що потреба завжди сприймається як якась гіпотетична мінливість. Однак, вона може за обставинами проявлятися то у вигляді мотиву, то у вигляді риси. В останньому разі потреби стабільні і стають якостями характеру [215, с. 45].

В останні десятиліття багато уваги економічна теорія приділяє пошуку причин раціональної або ціннісно-раціональної поведінки. Виводити мотиви такої діяльності не базуючись на ролі потреб у цьому процесі неможливо. Згадаймо слова Ф. Енгельса: «Люди звикли пояснювати свої дії з свого мислення, замість того, щоб пояснювати їх зі своїх потреб» [232, с. 165].

В сучасному науковому трактуванні категорії «потреби» представниками різних наукових галузей (психології, соціальної філософії економічної теорії, менеджменту тощо), на нашу думку, переважає її розгляд крізь предметне поле окремої науки замість її розгляду як складної суспільної проблеми. Саме тому сьогодні зростає та актуалізується необхідність міждисциплінарного підходу до її визначення.

Так як джерелом задоволення основної маси потреб є природа, то важливо звернути увагу на напругу відносин людина-природа, і зворотне – природа-людина. Гармонія і баланс такої взаємодії порушений, і природа чітко дає нам це зрозуміти. Як свідчить письмово фіксовані (а це тисячоліття) джерела, ніколи не траплялося такої великої кількості серйозних землетрусів, цунамі, торнадо, ураганів, настільки частих і гігантських повеней, виснажливих стрибків у кліматично-температурному режимі, з якими зіткнулося людство у XXI столітті. В структурі, динаміці людських потреб, знаходиться ключ до розв'язання проблеми гармонії або порушення балансу взаємного впливу людини і природи.

З моменту появи розуму людство стало активним співробітником і суперником Природи. Обидві сили, об'єктивна ціліпокладаюча і сукупна

суб'єктивна, виявилися начебто однаково зацікавленими в дотриманні вселенських закономірностей еволюції, зокрема, закону балансу, який в якості правоохоронця став стежити за подальшими кроками людства. І не просто оцінювати, але і вважати їх не результатом окремих випадковостей, а певним підсумком багатьох з них» [34, с 153].

Особливою актуальністю проблема збалансованої структури особистих потреб набуває в умовах глобалізації які можна трактувати як умови стабільної невизначеності. Це пов'язано з такими причинами, як швидкість розширення кола потреб, непередбачуваність структурних співвідношень між складовими її елементами, домінування технологій маніпулювання споживчими уподобаннями, панування і поширенням консюмеризму як різновиду споживацтва. В той же час, як вірно зазначають дослідники, сучасне споживання все більшою мірою відображає спосіб життя, цінності та культуру населення певної країни [87, с 113].

Вивчення динаміки розширення потреб людини має різні темпи. Вважаємо, що динаміка приросту потреб може бути розділена на два типи: несуперечлива і суперечлива.

Перший тип зростання, розширення потреб пов'язаний з такою якістю його зміни, яка не викликає глобальних проблем і не веде до напруги антропологічної кризи та виснаження ресурсної бази, а володіє потенціалом відновлення. Другий тип розширення потреб характеризується ситуацією накопичення протиріч, глобальних проблем, поглиблення антропологічної кризи.

Неконтрольоване зростання потреб у такій ситуації веде до незворотних процесів. «З 1970 року живих істот на планеті стало на 35% менше. За 9 місяців людство споживає такий обсяг ресурсів Землі, які воно виробляє за рік, включаючи воду і повітря. До цього слід додати жахливе забруднення нашої планети, зміна клімату, озонові діри, безліч інших наслідків невгамовного споживання» [75, с. 51].

Така ситуація викликає не тільки науковий інтерес та необхідність більш детального вивчення потреб, але й практичну необхідність на неї реагувати. Структурування та класифікація потреб більш детально будуть нами розглянуті в наступному підрозділі. В контексті даного параграфа ми зосередили свою увагу на змістовній характеристиці потреб та еволюції поглядів дослідників на цю проблему. Звернемо свою увагу на дисбаланс у структурі соціально-економічних потреб людини.

Особисте споживання, що виходить за межі фізичного виживання, відходить від природних потреб, що спричиняє появу нового якісного процесу людського розвитку за допомогою зміни структури потреб. Проявляється двоїста схильність людини до піднесення на більш високі щаблі розвитку і до сходження на більш низькі, що реалізується через відповідну структуру потреб. Постійна присутність цих двох варіантів в духовно-практичному існуванні людини здійснюється за допомогою певного набору потреб. Якщо в системі потреб домінують потреби людського розвитку, якщо існує баланс між вітальними, соціальними і духовними потребами, то зростання потреб не суперечить навколишньому середовищі і цілісному людському розвитку. Якщо ж приріст потреб веде до руйнування середовища проживання і самої людини, то такі потреби ми називаємо перетвореними. Перетворені потреби – це такі потреби, які за своєю формою не відрізняються від природних потреб, але по суті вони гальмують розвиток розумних потреб, гальмують розвиток людини, перенаправляючи ресурси не на виробництво вищих і цінних для людського розвитку благ, а, навпаки, відторгаючи, відволікаючи ресурси від цих цілей.

Такі перетворені потреби можуть бути в будь-якій групі – вітальних, соціальних і духовних потреб. Якщо такі потреби в минулому були поодинокими, випадковими, то в даний час вони стають масовими і їх питома вага у структурі особистих потреб зростає. Нічого поганого в тому, що у людини є потреби, що вони розширюються, немає. Проблема починається тоді, коли ці потреби переходять за рамки будь-якої розумної міри. Індивід втрачає

справжність існування, розмінюючи його принципи на предмети володіння і споживання [98; 105; 119].

Феномен масового суспільства нестримного споживання можна представити як систему «маніпулювання ціннісними уявленнями членів соціуму шляхом спрямування їх зусиль не стільки на задоволення якихось реальних потреб, скільки на підвищення соціального статусу консюмера через володіння дорогими предметами, що мають в очах оточуючих якусь символічну цінність» [89, с. 161].

Таким чином, незважаючи на величезну різноманітність і різні підходи до визначення категорії потреба існують несуперечливе розуміння її природи як об'єктивного початку – потреби, браку, нестачі і як суб'єктивного усвідомлення цього початку, підстави людської активності.

Піднесення людських потреб по мірі історичного розвитку породжує ряд об'єктивних наукових проблем. По-перше, розвиток потреб у повноті буття в усьому обсязі людської діяльності має фундаментальне значення як фактор розвитку суспільства на кожній його точці і як фактор всебічного розвитку особистості. Воно іманентний людині результат, і одночасно передумова культури. По-друге, привносячи акт суб'єктивності в потреби, людина породжує потенційну можливість руйнування цілісного гармонійного рівноважного стану системи потреб. Ідея розумного цілісного регулювання потреб знаходиться в стані наукового осмислення і їй ще належить інтегруватися в систему цінностей світової культури в якості одного з її імперативів.

1.2. Методологічні засади дослідження трансформації структури соціально-економічних потреб людини в умовах глобалізації

Для дослідження структури потреб в умовах глобалізації, необхідно проаналізувати наявні результати попередніх дослідників, що вивчали потреби, їх види, рівні задоволення, ієрархію, виокремити основні напрями впливу

глобалізації на зміни, що відбуваються з людськими потребами, і виявити прогалини та нові тенденції в дослідженні структури потреб. Для всебічного аналізу необхідно використовувати класичні методи аналізу, синтезу, наукової абстракції, єдності історичного та логічного, діалектичний та інституційний методи та економіко-математичне моделювання. При необхідності доповнювати їх методологією постнекласичної науки, що передбачає включення метанаукових знань.

Особисті потреби в економічному аналізі мають бути класифіковані та структуровані. Саме тому особливе місце в методології дослідження потреб має метод структурування. Перша класифікація людських потреб сягає у давньогрецьку філософську думку і належить Епікуру (341-270 рр. до н.е.). Він вважав, що існують природні та пусті бажання, а з числа природних – одні є необхідністю, а інші тільки природні. Епікур піддав потреби подальшій деталізації, виокремлюючи серед необхідних, необхідні для щастя, необхідні для спокою тіла та необхідні для самого життя [174]. Тобто вже в античні часи дослідники виділяли потреби фізіологічні (необхідні для ефективної життєдіяльності людини) та духовні (які забезпечують щасливе життя), а також розумові (обумовлені природними причинами) та нерозумові (порожні), тобто паразитичні. Виходячи з цього, Епікур вважав доцільним задовольняти лише ті потреби, що мають для людини найбільшу цінність (духовних та творчих).

Одну з найбільш детальних класифікацій потреб дає Г. А. Мюррей. Він виділяє вісцерогенні (первісні, пов'язані з тілом) та психогенні (вторинні, не пов'язані з тілом). До перших, вісцерогенних потреб, відносяться потреби у кисні, воді, їжі, лактації, сечевипусканні, дефекації, відчуттях, запобіганні ушкоджень, отруєнь, перегріву, переохолоджень, сексуальна потреба. До других, психогенних потреб, належать потреби у придбанні, охороні, порядку, утриманні (збереженні володіння), конструюванні, у перевазі (сюди входять дві потреби: в досягненні, у тому числі стремління до влади, та подоланні перешкод, та у визнанні - завоюванні схвалення та високого соціального статусу), демонструванні (привертання уваги), недоторканності, домінуванні,

приниженні, поважанні, уподібненні, автономії, протиріччі (діяти не так, як інші), агресії, запобігання провини, аффіліації (приєднанні та доброму ставленні оточуючих), відкиданні, у протекції, підтримці (пошуку допомоги), грі, пізнаннях, висловлюванні [262].

Доповнює перелік соціальних потреб Е. Фромм. До цієї групи потреб він відносить потреби у людських зв'язках (групова ідентифікація, віднесення себе до групи, запобігання самотності, надбання почуття «ми»), самоствердженні (необхідності у надбанні почуття власної значущості, щоб запобігти відчуттю неповноцінності, ураження); прихильності (теплі відношення до живої істоти, необхідність у взаємних почуттях – у зворотних випадках виникає апатія та відраза до життя); самоусвідомленні (усвідомленні себе неповторною індивідуальністю); у системі орієнтації, та об'єкті поклоніння (причетність до культури та ідеології, пристрасне відношення до ідеальних предметів) [Цит. по: 176, с. 26]. Звичайно, що структур потреб існує багато, і вони можуть відрізнятися у різних дослідників, але, оскільки людина, як на сто відсотків біологічна, так на сто відсотків і соціальна істота, то певна частка потреб залишається незмінною, оскільки біологічна еволюція людини зупинилась. Соціально обумовлені потреби більш мінливі і залежать від рівня розвитку суспільства та його соціально-економічної структури. Окремо необхідно зазначити, що існують напрями щодо втручання в біологічну природу людини, її зміну, і питання про користь, та межі цього втручання залишаються дискусійними. Існують як оптимістичні прогнози стосовно можливостей трансгуманізму, так і песимістичні, що пов'язані з неможливістю передбачити всі наслідки втручання, та загрозою втрати людиною самототожності. «Крім цього, на базі вище зазначених, та деяких інших біологічно та соціально запрограмованих потреб, у людей формуються і специфічні індивідуальні потреби, в тому числі й патологічні, наприклад потреба у курінні» [176, с. 26].

Звичайно, що кількість патологічних потреб з розвитком суспільства збільшується. Патологічними можуть бути і такі потреби, що стають такими лише під впливом соціально-економічних змін. Наприклад, потреба в

харчуванні, що має не лише достатній чи недостатній рівень, але може бути такою, що свідомо шкодить біологічній природі людини. Нами запропоновано виділяти перетворені форми потреб, які історично та логічно з'являються як вільні, необхідні, корисні для людини. Але з часом вони перетікають в іншу форму – перетворену. Наприклад, використання наркотичних препаратів у формі лікарської допомоги (знеболювання, снодійне тощо). Але виявлення побічних ефектів від вживання наркотичних препаратів з часом призвело до появи перетвореної потреби – наркоманії, яка стала інструментом людського руйнування.

Крім потреб виділяють рівні їх насичення, від рівня недостатнього задоволення, часткового, до рівня розкошів. Але, рівні не враховують і певні зміни, що відбулися під впливом глобалізації, а саме: технологічні, наукові, інформаційні, що дають змогу штучного задоволення потреб, символічного, віртуального. Виникло таке поняття, як «сита злиденність», що означає харчування, що не дає організму достатньої кількості корисних речовин, але вгамовує відчуття голоду. В широкому сенсі «сита злиденність» може передбачати і задоволення від існування в бідності не через духовне збагачення, а завдяки наявності дешевих розваг, що не ведуть до розвитку, але заповнюють вільний час спілкуванням у соціальних мережах, дешевим алкоголем, чи перегляданням розважальних шоу по телебаченню.

У зв'язку з тим, що тема нашого дослідження присвячена змінам структури соціально-економічних потреб людини в умовах глобалізації, вважаємо за необхідне посилити методологічні засади їх дослідження більш повним розумінням глобалізації. Для більш детального дослідження особистих потреб необхідно визначитись з тим, що ми розуміємо під глобалізацією, які складові вона має, і який вплив здійснює кожна з них на зміни потреб людини.

Глобалізація не тільки об'єктивний процес розгортання продуктивних сил, а й суб'єктно-керований процес, що представляє, по суті, складну систему взаємодії різновекторних об'єктивних і суб'єктивних (керованих) процесів, кожен з яких має внутрішню логіку і іманентні йому закономірності. Процес

управління глобалізацією, як керований, суб'єктний процес називають глобалізмом. Глобалізм, таким чином є частиною глобалізації, що може бути підпорядкована управлінню, тобто форма суб'єктного оформлення глобалізації. Сучасний, домінуючий тип глобалізму частіше за все називають глобалізмом ТНК. Глобалізацію можливо розглядати не лише як синтез об'єктивних та суб'єктивних, керованих процесів, але, як більш складне явище, з великою кількістю сторін та тенденцій. Наприклад, говорять про економічну, культурну, соціальну, фінансову глобалізацію. Інтенсивність розвитку інформаційних, комунікаційних і технологічних аспектів сучасного світового господарства, як одна з об'єктивних умов формування економіки знань та освітньої економіки не означає автоматичного переходу до них при існуючій формі глобалізму. Технологічні можливості при глобалізмі ТНК служать в значній мірі чинником загострення соціально-економічних протиріч і посилення розлюднюючих впливів на суспільне відтворення. Що стосується розвитку особистих потреб, то для частки людей інформаційні технології ведуть до покращення рівня освіти, збільшують можливості, у тому числі працевлаштування та самореалізації, створюють нові соціальні та духовні потреби, а для інших, що були недостатньо розвинені та підготовлені для ефективного користування інформаційними технологіями, соціальними мережами, та можливостями віртуального простору, в наслідок психологічних особливостей, або інтелектуального розвитку, інформаційні можливості глобалізації, скоріше ведуть до деградації потреб та їх структури.

Сфера складної, об'ємної, багатопланової ієрархії особистих і соціальних потреб схильна до серйозних змін в умовах глобалізації. Більшість змін в сфері потреб під впливом глобалізації носять амбівалентний характер, збільшуючи можливості одних, та звужуючи домагання інших. Метою і завданнями економічної науки є розробка основ методології соціально-економічного дослідження потреб в умовах глобалізації.

Дослідження основ методології соціально-економічного аналізу потреб, їх структури і відтворення вимагає визначення основних тенденцій їх зміни в

умовах глобалізації. Оскільки зміни соціально - економічних відносин, можуть бути неоднозначними в залежності від соціально - економічного устрою суспільства, можна стверджувати, що сучасний глобалізм транснаціонального капіталу постійно спотворює структуру потреб, яка відтворюється і відтворює соціально-економічні спотворення в суспільстві, і не дозволяє сформувати економіку знань при дійсно розвиненій інформаційній основі. Глобалізацією називають часто сукупність змін, що відбуваються у суспільстві. Одночасно це багато процесів, серед яких один з найбільш швидкісних – інформатизація, яка в свою чергу має різні компоненти, пов'язана з об'єктивними факторами розвитку інформаційних технологій, комп'ютерної техніки, засобами обліку та контролю за інформацією. В цій частині глобалізація поширює уявлення про нові потреби, збільшує рівень домагань до них. Завдяки розповсюдженню телебачення, Інтернету, велика кількість людей має змогу дізнатися про рівень життя в інших країнах, інших верств населення. Ця частина глобалізації впливає на формування нового рівня потреб та пошуку їх задоволення. Якщо мова йде про підвищення рівня життя через освіту, то це не є поганим, особливо, коли мова йде про системну освіту, яка передбачає не лише вузьку професійну спеціалізацію, а широку методологічну базу, що дозволяє надалі займатися самоосвітою та соціально-корисними видами праці. Однак, крім можливостей задовольняти більш високий рівень домагань, сформувати нові потреби можливо не лише через освіту, наполегливу працю, чи особливий талант. Протиріччя між прагненнями та наявними можливостями часто призводить до пошуку кримінальних шляхів підвищення добробуту. Різниця між тим, що існує зараз, і тим, що потенційно може бути, викликає або деструкцію, або стає стимулом. Це, в свою чергу обумовлено рівнем культури в країні, її духовною безпекою, залежить від комплексу інститутів, в яких відбувалась соціалізація людини перед тим.

Для різних категорій населення, в різних країнах, глобалізація несе й різні варіанти зміни потреб, їх структури. Міграція, що пов'язана з глобалізацією, більш високими домаганнями, умовно має структуру, як орієнтації на

паразитичний спосіб життя, тобто намагання влаштуватися в високорозвинених країнах для утримання виплат, так і пошуку можливостей для задоволення потреб розвитку: освіти, творчої роботи. Одночасно вона дає можливості людям з країн третього світу вийти на високий рівень розвитку, якого вони були позбавлені у себе на батьківщині, але також для багатьох виступає джерелом деградації потреб.

Як ми визначали раніше, структурування особистих потреб здійснювалося багатьма авторами, з різним ступенем обґрунтованості, ідеологічної заангажованості і глибини розуміння питання. Але, навіть розгорнуті структури потреб, досить системні і опрацьовані можуть не враховувати всіх змін, які відбуваються в умовах глобалізації. Крім того, структурування потреб психологами не враховує часто соціально-економічні аспекти структурування. Точно так, для соціально-економічного аналізу беруть часто розробки вульгарною психології, ігноруючи більш серйозні і обґрунтовані роботи вчених.

Кожен варіант глобалізму впливає на систему індивідуальних і соціальних потреб по-різному, але, найбільш протилежні типи його, це домінуючий зараз ТНК і Просвітництва. «Реальною соціально обумовленою формою прояву потреб є претензії й очікування (експектації). Домагання є звичний, що детермінує поведінку людини рівень задоволення потреби. На базі однієї і тієї ж потреби можуть сформуватися різні претензії й очікування» [176, с. 29]. Крім рівня, слід розглядати і структуру домагань і очікувань. Аналогічно співвідношенню в структурі потреб первинних і вторинних, духовних і соціальних в системі вторинних, в структурі домагань в очікуванні вони повинні займати пріоритетне місце.

Прогресивний цивілізаційний вектор розвитку, що посилює глобалізація, знаходить відображення в структурних змінах людських потреб, домінуванні в системі потреб матеріальних. Творчість і постматеріальні потреби – взаємообумовлені джерела розвитку нової економіки. Вони відносяться до класу екзистенціональних визначень ідентичності людини та відображають

відношення людини не тільки із зовнішнім середовищем її життєдіяльності (природою та суспільством), а в першу чергу, діалог людини з самою собою. Можна погодитися з дослідниками [152], що це олюднені потреби, потреби, які кореспондуються з родовим призначенням людини. В структурі людських потреб вони пов'язані з людським розумом; виступають мірою інтелектуальної гідності особистості, її здатності оцінювати власний креативний потенціал, усвідомлювати в собі людський початок. До таких потреб слід віднести потреби в пізнанні та комунікаціях, співробітництві та поєднанні з іншими, потреби особистості у самоствердженні. Це потреби індивідуалізації кожного з нас, самоідентифікації особистості, що відповідають вільним прагненням людини.

У сучасних умовах глобалізації наростає нерівність домагань і очікувань, як між державами, так і всередині країн. Складна ситуація в трансформаційних економіках, де існує велика нерівність у розподілі доходів.

Зазначимо, що починаючи з 80-х років XIX століття глобалізаційний вектор розвитку стикається зі зростаючими дисбалансами та розривами в багатстві, доходах, рівнях та стандартах споживання. Аналізу цих негативних тенденцій присвячені роботи відомих вчених Е. Лібанової [123-127], Б. Милановича [144], Т. Пикетті [168], Дж. Стигліца [197-199]. Вважаємо, що в світі цих розробок слід особливу увагу звертати на асиметричні зміни у структурі потреб людей в різних країнах світу та різних прошарків населення усередині країн, які мають високий рівень нерівності у розподілі багатства і доходів.

Серед основних методологічних засад дослідження соціально-економічних потреб слід визначити теорію розвитку особистості Існують дослідження, які прямо вказують на кризу людини в сучасних умовах [171; 182; 183; 195].

Суспільний прогрес оцінюється багатством людини, можливістю її всебічного розвитку, продуктивного довголіття. «Багата людина, - вважав К. Маркс, - це людина, яка потребує усієї повноти людських проявів, людина, для якої власне існування виступає як внутрішня потреба, як нестача» [136, с. 125].

Структура соціально-економічних потреб, які задовольняє людина, може як сприяти цілісному людському розвитку, так і вести до деградації людського потенціалу. На початку XXI століття наукова думка звертається до цілого ряду змін у людині, які не відповідають її гармонійному розвитку. Це деонтологізація (занурення у знакові, віртуальні системи, розмивання ідентичності, гендерні трансформації, вторгнення в біологічну репродукцію тощо). Такі явища свідчать про негативні структурні зміни в системі соціально-економічних потреб людини.

Виходячи з того, що потреби носять об'єктивно-суб'єктивний характер, слід звернути увагу на відповідальність людини за структуру споживання. Вагомий вклад у дослідження проблематики соціальної відповідальності належить науковцям КНЕУ імені Гетьмана [193]. Питання соціальної відповідальності споживання досліджувалися такими науковцями, як З. Галушко [47], Я. Зоська [86], В. Кириленко [194; 105; 107], Е. Лібанова [128], Н. Можайкіна [148], М. Погоріла [105; 171] та ін. Л. Погоріла наступним чином характеризує цю категорію: «по-перше, соціальна відповідальність споживача виражається в його активній життєвій позиції (усвідомлення наслідків того, що він купує, зважування альтернатив і прийняття рішень, які вигідні не тільки собі, але й загальному добробуту). По-друге, соціально відповідальне споживання – вибір на користь благ, які не тільки задовольняють його смаки і уподобання (наприклад, етичні, релігійні, моральні, культурні тощо)... [171, с. 33]. Еволюцію поглядів на уявлення стосовно соціальної відповідальності наведено у Додатку Б.

Найбільш системно, на наш погляд, зміни в структурі потреб можна простежити виходячи з моделі людини, на яку орієнтуються, або яку створюють у тій чи іншій системі глобалізму. Багато аспектів цього питання відображені були в наших роботах [54-56]. З огляду на те, яка система домінує, управляє фінансовими ресурсами і ресурсами інформаційними, то можна по різному впливати на структуру потреб людини. Матеріальні потреби, особливо фізіологічні можна перекрутити, нав'язати нераціональне споживання.

Як вірно зазначають Г. Бельська та В. Чувакіна, в умовах сучасної глобалізації в глибокій кризі перебуває людина з її потребами, здібностями, рівнем знань, професійними навичками та мотиваційним механізмом праці. «Криза охопила і духовний світ людини, і систему морально-етичних відносин соціуму («гроші не пахнуть», «влада за будь-яку ціну», «все дозволено»)» [26, с. 142]. В таких умовах людина легко потрапляє в пастки суспільства споживання, стає його невід'ємною частиною та інструментом збільшення прибутків транснаціонального капіталу. Так, за Ж. Бодрийяром, основною проблемою сучасної економіки більше не є суперечність між «максимізацією прибутку» і «раціоналізацією виробництва»; нею є протиріччя між потенційно нескінченною продуктивністю (нова економіка) і необхідністю збуту продукції. На цьому рівні розвитку стає важливим контролювати не тільки виробництво, але і споживчий попит, не тільки ціни, але і те, що буде запитано за ним [29, с. 99]. Слід зазначити, що за думкою деяких дослідників, вплив виробництва на споживання має і зворотній зв'язок, коли сучасні підприємства оперативно реагують на зміни споживацьких запитів та вподобань, що призводить до зростання ефективності виробництва та актуалізує потребу їх інфраструктурного забезпечення [225]. Однак не можна заперечувати і наявність безпосереднього негативного впливу на споживчу сферу через домінування у виробничій сфері мотивів наживи.

В області харчування спостерігаються тенденції заміни корисного і натурального на смачне і шкідливе. Загальна тенденція погіршення якості харчування, в зв'язку з поширенням ГМО, замінників, ароматизаторів, консервантів, сурогатів продуктів, обумовлені переходом до серійного виробництва, відсутністю державного і громадського контролю якості і все меншими витратами такого виробництва. При розширенні уявного вибору, проблематично, особливо в умовах мегаполісів знайти якісні натуральні продукти за прийнятною ціною. При цьому, маніпуляції з суспільною свідомістю, в кінцевому підсумку обходяться дешевше, ніж реальні поліпшення якості продуктів. Існує тенденція, яка характеризується тим, що фізіологічні

потреби задовольняються за допомогою фізіологічно шкідливих продуктів, фізіологічно шкідливим способом. Це стосується не тільки харчування, але і сну, відпочинку, спілкування з природою, фізичної активності та ін.

У другому розділі дисертаційного дослідження буде більш детально розкрито позитивний та негативний вплив глобалізації на зміну соціально-економічних потреб. В контексті даного параграфу важливо було довести, що глобалізація не тільки суттєво впливає на систему потреб, але й показати, що цей вплив є дуже диференційним та індивідуалізованим.

Наріжним каменем у системі потреб виступає інформаційна потреба, саме через неї можливо переформатувати інші. Якщо інформаційну потребу розглядати як універсальну і розуміти, що будь-які потреби, крім вісцерогенних, рефлексорних, таких, як дихання, відсування руки при дотику до гарячого, наприклад, відбуваються на основі отримання інформації із зовнішнього середовища, і різної її внутрішньої обробкою свідомістю, то ясно стає, яким чином вона займає провідне місце в системі економічних потреб.

Споживання їжі, в разі, коли її споживає інфантильний індивід, може регулюватися рекламою, впливаючи на підсвідомість, і направляти його на перекручення фізіології. За допомогою маніпуляцій з інформацією, можна формувати перекручення первинних потреб і пригнічувати формування вищих, духовних і соціально-духовних. Оскільки інформаційна потреба є ключовою, а ЗМІ, і інші джерела інформації зараз виступають головними засобами задоволення цієї потреби, в значній мірі стає зрозумілим, по-перше, як через програмування психіки, зомбування переформатуються всі потреби, і первинні, і вторинні, а по-друге, через інформаційну потребу можливо приєднатися до цінного знання і зробити оптимальний вибір. Як вірно підкреслює Я. Зоська, - «в останні декілька років спостерігається тенденція віртуалізації практик споживання, перенесення інтенцій споживачів та їх активності на інформаційну сферу, яка під впливом глобального інформаційного суспільства формується в Україні дуже швидкими темпами. Суб'єкти суспільства споживання водночас виступають суб'єктами інформаційного суспільства» [85, с. 60].

Ю. Васильчук визначив, що віртуальний простір примножує внутрішні світи розвиненої людини, і заміщає внутрішній світ нерозвиненої. Щодо дітей це особливо небезпечно, оскільки для формування абстрактного інтелекту, в першу чергу повинен сформуватися предметний розум [35; 36]. Перш, ніж зрозуміти, що таке цифра, дитина рахує на пальцях, або за допомогою предметів.

Соціальні мережі, в разі залучення до них до того, як буде сформований високий рівень свідомості, абстрактне мислення і вольовий контроль, стають потребою, що схожа на наркотичну або алкогольну, і несуть не менше шкоди [45]. У світі відбувається неухильне зростання людей з подібною залежністю. Чим більше залежить людина від віртуального простору, тим в більшій мірі її психіка може програмуватися в потрібному напрямку.

У свою чергу, такого роду перекручена інформаційна потреба, зумовлена зниженням можливості задовольняти цілий ряд інших потреб, як первинних, так і вторинних. Жителі мегаполісів по ряду причин позбавлені часу і навичок формувати глибокі дружні зв'язки, задовольняти соціальні потреби в допомозі, спільної діяльності, відбувається зростання відчуження від природи і природного в собі.

Як загальну тенденцію при глобалізмі ТНК можна відзначити зростання деградаційних-паразитарних потреб на збиток соціально-корисних і демографічно обумовлених потреб. Глобалізм Просвітництва, як альтернативний варіант оформлення глобалізації, орієнтований на іншу модель людини. Людина в ній багатовимірна, зі складною ієрархією потреб, в якій потреби первинні управляються нею відповідно до потреб вищого порядку.

Ідеальна людина в системі глобалізму Просвітництва з самостійним мисленням, розвиненою відповідальністю за оточуючих, суспільство в цілому, природу. Духовні потреби в неї домінують над матеріальними, альтруїзм над егоїзмом, суспільні потреби одночасно виступають особистісними.

Відповідно, вся система потреб постає інакше, ніж в моделі людини, програмованої глобалізмом ТНК. Харчування, і задоволення фізіологічних

потреб раціонально орієнтоване на здоров'я, фізіологічну, психологічну, духовну цілісність. Інформаційна потреба постає як потреба освітня, просвітництва. Людина мінімізує можливість впливу на його підсвідомість, без опосередкування свідомістю цього впливу.

Головним ресурсом і багатством для такої людини виступає вільний час, як час, в розумінні К. Маркса, розвитку інших і саморозвитку. Відповідно, якщо первинні потреби не задовольняються таким суб'єктом раціонально, і утискаються якимось чином, то через підпорядкування потребам вищого порядку. Наприклад, чи не спати, заради того, щоб написати книгу, або надавати допомогу постраждалим під час стихійних лих або конфлікту, не те ж саме, що витратити своє здоров'я на дискотеках, зловживаючи спиртним, або через переїдання продукцією швидкого харчування. Інформаційна потреба при глобалізмі Просвітництва проектується, реалізується, як освітня потреба, освітянська. У свою чергу, як було зазначено вище, через неї вибудовуються всі інші потреби.

Соціальні потреби реалізуються на основі альтруїзму, через співпрацю, взаємодопомогу, солідарність. Справжню економіку знань, де знання є і ресурсом, і фактором, і продуктом, можна створити тільки при глобалізмі Просвітництва. Цю тему розглядає А. Гальчинський, з позиції дослідження руху до ноосферної економіки [49].

Глобалізм ТНК формують перетворену форму економіки знань - інформаційну економіку, де знання служать для створення потрібної суб'єктів цього управління інформації, програмує свідомість. Сама по собі інформаційна економіка не є негативною, але при наданні інформаційних можливостей соціально-деструктивним суб'єктам, створює особливо небезпечні явища. Розв'язання протиріччя між необхідністю покращувати якісну структуру потреб, заради олюднення соціально-економічної системи і реальним викривленням існуючої структури є складним завданням. Погіршуються протиріччя в умовах глобалізації між сутнісним і існуючим, між соціально-економічною та природною системою. Протиріччя між різними моделями

людини і структурою потреб в різних системах глобалізму є одними з найбільш актуальних.

Багато в чому об'єктивність назрівання оформлення освітньої економіки зумовлена загостренням суперечностей соціоприродної системи, зростанням загроз і ризиків для природи і людства. Хоча «наука рухається вперед зі швидкістю прямо пропорційною масі знань, успадкованих від попередніх поколінь» [231, с. 568], але, це не скасовує можливості впливу на її розвиток через соціальні замовлення, перерозподіл інтелектуального капіталу, інтелектуальну ренту, керовану деградацію. Неможливо говорити про освітню культуру, глобалізму Просвітництва, якщо людська свідомість, яку спрямовують соціально-економічні процеси, діє в протилежному напрямку, формуючи інтелектуальні чорні діри (В. Казначеев), або дистанціюється від інтелектуального розвитку. У культурі і всіх сферах духовного виробництва відбуваються процеси посилення перетворених форм, оскільки вони є середовищем і фактором формування одновимірної людини.

Класифікація потреб відрізняється великим різноманіттям. А. Маршал, посилаючись на Германа відмічає, що потреби можна розділяти на «абсолютні та відносні, вищі та нижчі, невідкладні та такі, які можливо відкласти, позитивні та від'ємні, прямі та непрямі, загальні та особисті, безперервні та уривчасті, постійні та тимчасові, звичайні та надзвичайні, поточні та майбутні, індивідуальні та колективні, приватні та державні [138, с. 148-153]. Найбільшу популярність отримала ієрархічна структура потреб А. Маслоу, яка передбачає розвиток особистості від низьких фізіологічних потреб до вищої – самоактуалізації [260] (див. рис. 1.2).

В своїй теорії А. Маслоу розділяє все різноманіття людських потреб на п'ять основних категорій: вітальні (їжа, житло, відпочинок, захист від несприятливих впливів та ін.), екзистенціальні (гарне здоров'я, відсутність насильства, впевненість в завтрашньому дні, соціальна стабільність), соціальні (дружба, прихильність, любов, приналежність до спільноти, спілкування, участь в організаціях), престижні (стремління до кар'єрного зростання,

отриманню більш високого статусу, визнання, оцінки та ін..) та духовні потреби (самовираження через творчість). Головне в цій схемі те, що досягти наступного рівня потреб можна лише за умови задоволення потреб попереднього. Звичайно, певною мірою ця схема відповідає дійсності, якщо враховувати, що не існує людей без фізіологічних потреб і далеко не всі люди займаються творчістю. Однак є велика невідповідність між рівнем матеріального добробуту в різних країнах і духовною атмосферою і рівнем духовності.

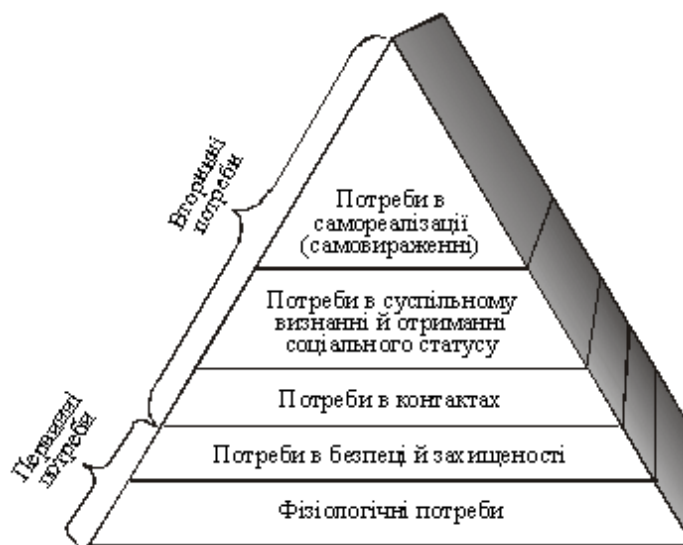

Рис. 1.2. Піраміда потреб по теорії А. Маслоу. Джерело: [260]

Критика теорії А. Маслоу здійснювалася і з боку гуманістичної психології, яка вважає, що прагнення до самоактуалізації ніколи не призводить до неї, а головним прагненням повинно бути самоздійснення. На наш погляд, ієрархія потреб не враховує альтернативне практичне моделювання потреб, яке переформатує ієрархію залежно від необхідності відтворення соціально-економічної системи. У представлених дослідженнях Бауера обґрунтовано пріоритет кооперації над конкуренцією в еволюції, і початкову синкретичну єдність соціальних і фізіологічних потреб у дитини [18]. При глобалізмі ТНК інформаційна потреба віртуалізована та перетворена створює всю систему перетворених потреб, які ведуть, в кінцевому підсумку до демографічних

серйозних проблем. У разі, якщо інформаційна потреба сформована, як освітня, то встановлюється людська ієрархія потреб, з розвиненими соціальними і духовними, і формується високий рівень духовних і соціальних домагань. Що стосується ціннісної нейтральності всіх потреб, таке уявлення на руку тим економічним теоріям, які намагаються представити людину найбільш відповідним штучної конструкції «людини економічної», і найбільш відповідним ролі актора ринкового порядку, раціонального і ціннісно-нейтрального. А. Панарін відзначав, що якби ліберальна версія «природності приватновласницького інстинкту була б вірна, то першим словом дитини мало б бути не «мама », а «моє» Ця теорія звинувачує мораль і культуру в лицемірстві і приписує їм репресивний характер. Вони нібито змушують людину ховати її природний індивідуальний егоїзм і перебувати в ролі лицеміра, який демонструє внутрішньо не властиві людині альтруїзм і жертвність [163, с. 468].

Економічна наука і практика прагнули завжди не тільки вирішувати проблему задоволення потреб, а й впливати на сам процес їх формування. Дж. Кейнс запропонував механізми формування людських потреб підлеглих потребам економіки, стимулюючи споживання [255]. З часів Великої депресії пройшло вже досить років, щоб навчитися впливати на потреби більш ефективно, ювелірно, і до того ж, більш масштабно. Імплантувати їх таким чином, щоб сам «актор», і не здогадався про вмінення йому потреб. Розширюється і ареал потреб, на які впливають. Не обмежуючись потребами інвестування або витрат на необмежене споживання, штучними, такими, що ставляться, стають потреби продовження роду, створення сім'ї, вибору ціннісних орієнтирів і т. д.

Ті потреби, які мають олюднюючий, або соціальний характер (в значенні для суспільства) повинні розвиватися. Це є умовою, як розвитку соціально-економічної системи, так і формування освітньої економіки. Однак, оскільки не всі потреби є соціально нормальними, а існують ще паразитарні, руйнівні потреби, які можна розглядати як перетворені форми нормальних (вільних), то

їх необхідно досліджувати з метою блокування негативних наслідків для суспільства.

Багатомірність категорії «потреба» та складність структурування потреб породжують різноманіття підходів до їх трактування та класифікації. В.І. Тарасенко визначає наступні теоретико-дослідницькі підходи до визначення потреб та споживання: 1) діяльнісний; 2) системний; 3) ціннісний; 4) структурний; 5) сукупний (комплексний); 6) стратифікаційний; 7) структурно-функціональний [201, с. 24-28]. Я. Зоська привносить в науковий дискурс та в методологічну скарбницю наступні підходи: матеріальний, духовний, соціальний, цивілізаційний, екологічний, глобалізаційний, екологічний, психологічний, політекономічний, методологічний [86, с. 16]. Слід погодитися з думкою С. Маловичко стосовно складної діалектики взаємовпливу споживання на суспільне життя, «що вимагає не тільки від індивідів, але й від суспільства в цілому переходити на нову ідеологічну платформу персоніфікованого споживання, що дозволить враховувати обмежені ресурси нашої планети та індивідуальні потреби споживачів» [131, с. 126].

Структура потреб, що використовується економічною наукою, обов'язково повинна включати в себе поділ на сутнісні, олюднюючі і руйнівні, які не можна заохочувати. Притому, обов'язково необхідно враховувати, що демографічно зумовлені потреби можна розділити на саме людські, і ті, задоволення яких є базою, умовою розвитку сутнісних людських потреб, тобто тих, задоволення яких повноцінно відтворює біологічну природу людини. Крім того, необхідно зауважити, що духовний розвиток особистості змінює фізіологічні потреби і способи їх задоволення. Підбиваючи підсумки вищесказаного, можна сформулювати певні висновки стосовно методологічного вдосконалення соціально-економічного дослідження особистих потреб в умовах глобалізації. Головним протиріччям формування і задоволення особистих потреб в умовах глобалізації, виступають різні моделі людини в суперечливих формах глобалізму.

Глобалізм Просвітництва не має розвиненої інституалізації на міжнародному рівні, і не має достатнього фінансового забезпечення. Однак, він найбільшій мірі відповідає сучасним викликам необхідності встановлення гармонійного соціоприродного розвитку, через перехід до економіки знань, освітньої економіки. Тому одночасно існує протиріччя між моделями людини, що висувають різні типи глобалізму, та протиріччя між необхідністю формування людини з переважанням духовних потреб, та обмеженою зацікавленістю в цьому соціально-економічній системі. Кожен з видів глобалізму висуває своє уявлення про ідеал людини, або модель людини, що має певну проєкцію на уявлення про напрямок розвитку соціально-економічній системі. У структурі потреб необхідно розділяти потреби, які носять олюднюючий і розлюднюючий, антисоціальний характер.

Ієрархія потреб має не універсальний характер, а залежить від переважної форми глобалізму і програмованої їм моделі людини. Ключовою, такою, що формує ієрархію, потребою виступає інформаційна потреба, яка, в свою чергу постає, або в якості перетвореної, віртуалізованої, або освітньої. Одне з принципових методологічних введень, що ми пропонуємо, це уявлення про утворення ієрархії потреб. Якщо, певною мірою, ієрархія потреб за Маслоу вірно відтворює процес утворення потреб людини з віком, від дитинства до дорослого стану, при наявності певного, гуманного вектору виховання, то в умовах глобалізації, інформатизації, саме через інформаційну потребу, вплив на неї, відбувається альтернативна ієрхарізація потреб. У випадку домінуючого впливу глобалізму ТНК, формується людина із спотвореними біологічними та соціальними потребами, з нерозвиненими духовними, така, що нею легко маніпулювати. У випадку домінування глобалізму Просвітництва, формується цілісна людина з вірно організованою ієрархією потреб, де задоволення біологічних потреб підпорядковано меті здоров'я, а головне місце в ієрархії займають духовні потреби. Практично всі потреби, включаючи природні, під впливом негативних економічних факторів можуть набувати перетворених

форм. Коло потреб, на які надають цілеспрямований вплив, якими керують, і обсяг контролю постійно посилюється.

Вважаємо за необхідне структуру потреб поділяти не лише по вертикалі, а й по горизонталі. Де, не лише враховувати рівень задоволення потреб, але й їх соціальність та гуманність. Всі потреби можуть бути перетвореними або природними та людськими, олюднюючими. Необов'язково недостатній рівень задоволення біологічних, первинних потреб призводить до їх перетвореної форми.

Розвиваючи діяльнісний підхід в економічній науці логічно пов'язати теоретичне уявлення про потреби з кінцевою метою – споживанням. Рух потреби до сфери споживання в системі теоретико-практичного опанування світу в другій половині ХХ та на початку ХХІ століття отримав додаткового розгляду в рамках комплексу нових дослідницьких підходів до індивідуального споживання. В руслі сучасної відповіді на глобальні виклики сформувалося три головні аспекти соціально відповідального споживання: екологічний (обмежувати споживання але навіть зовсім не вживати товари, виробництво яких здійснює негативний вплив на природу [274]), соціальний (обмежувати споживання або уникати купувати ті товари, які здійснюють негативний вплив на суспільний добробут [273] та етичний свідомий вибір на користь соціально відповідального споживання, який продиктовано особистими моральними переконаннями [242]. Розповсюдження набирає також раціональний вимір потреб та споживання [239].

Цінності лежать в основі вибору та формування певної структури потреб, конструювання соціально-економічної реальності. В дослідження проблеми ціннісних основ потреб та споживання вагомий внесок зробили американські дослідники. Зокрема М. Голбрук, Е. Гіршман, М. Рокіч, М. Річінс та ін. розглядають цінності як важливий детермінант споживання. Так М. Рокіч запропонував модель, згідно якої цінності трансформуються під впливом виховання та культури. Таким чином дослідник пропонує розглядати два типи цінностей: термінальні або кінцеві (переконання індивідів про цілі та кінцевий

стан, до яких вони прагнуть, зокрема, ті, що забезпечують відчуття щастя) та інструментальні або опосередковані (уявлення про бажані методи відповідальної поведінки для досягнення термінальних цінностей [266]).

М. Річінс дослідила взаємозв'язок цінностей і рівня матеріальної зацікавленості людини. На основі, запропонованої дослідницею моделі ціннісної споживчої поведінки Д. Шет, Б. Ньюман і Б. Гросс охарактеризували споживацький вибір як багатовимірне явище, що поєднує значну кількість цінностей, які дослідники об'єднують в 5 груп: функціональні цінності – здатність виконувати утилітарну функцію (явні функціональні або фізичні властивості); соціальні цінності – сприйняття корисності блага, що обумовлено його асоціацією з будь-якою соціальною групою або групами; емоційні цінності – сприйняття корисності блага, що обумовлено його здатністю викликати відчуття та реакції; епістемічна цінність – здатність викликати цікавість, пізнавати новизну і задовольняти прагнення до знань; умовні цінності (ситуаційні) – сприйняття корисності блага, що обумовлено специфічною ситуацією, в якій здійснюється вибір [269]. М. Голбрук об'єднав всі уявлення про споживчі цінності та представив більш розгалужену схему аналізу цінностей як регуляторів споживчої поведінки [252].

Логічно зазначити, що дослідження такої багатовимірної категорії як потреба, особливо в її русі, динаміці потребує застосування міждисциплінарного підходу. Він дозволяє не тільки дослідити зовнішні економічні чинники виникнення потреб, але й поєднати їх з внутрішніми мотивами та інтересами, якими керуються суб'єкти господарської діяльності в своєму виборі.

Наслідки суспільства споживання, накопичені протиріччя глобального соціально-економічного розвитку, проблеми бідності й нерівності, перевиробництва і екологічних загроз привернули увагу вчених до методологічних проблем потреб і споживання.

В цьому плані привертає увагу фундаментальне дослідження А. Пігу «Економічна теорія добробуту», в якій автор, базуючись на постулатах

неокласичної теорії, відзначає недосконалість ринкового механізму виявлення, ранжирування і задоволення потреб. В результаті чого виникає відчутний збиток для суспільного добробуту. А. Пігу звертає увагу на той факт, що ринкова система регуляторів не враховує зовнішні ефекти і продукує нерівність у розподілі суспільного продукту. Висновки, до яких він прийшов, не випадкові, вони свідчать про обмеженість методологічного підходу будь-якого напрямку економічної науки до таких фундаментальних категорій, як потреби, споживання та ін. і необхідності міждисциплінарного підходу [263].

Проблема методологічного оновлення особливо актуальна при дослідженні структури потреб. Однією з широко відомих концепцій структурної ієрархії потреб є концепція А. Маслоу, відповідно до якої потреби більш високого рівня носять нематеріальний характер виникають лише після того, як задоволені первинні фізіологічні потреби і потреба в безпеці.

Саме міждисциплінарний підхід дозволяє мати більш точне уявлення стосовно економічної поведінки людей, що є дуже затребуваним сучасною наукою та практикою господарювання, визначити коридор державного регулювання національної економіки у сфері виробництва та розподілу економічних благ, скорегувати зразкові стандарти задля формування відповідальної поведінки.

1.3. Потреби людини : протиріччя, структурні зміни, тенденції

Відтворення людини відбувається у системі задоволення нею потреб, значення проблеми вивчення потреб у всьому спектрі їх виникнення та руху, впливу на відтворення людини й соціуму важко переоцінити. Наразі вони залишаються актуальною проблемою не тільки економіки, соціології, психології, медицини, а й культурології, філософії та інших суспільствознавчих наук.

Відштовхуючись від розуміння потреб як нестача в чому-небудь необхідному для підтримання життєдіяльності організму і його активності і

складної природи людини як біо-соціо-духовної істоти, не можна не відзначити якою багатогранною, багатокомпонентною і динамічною може бути система соціально-економічних потреб. Тому дослідження основних протиріч, викликів та тенденцій зміни структури особистих потреб відноситься до числа актуальних і затребуваних практикою проблем.

Актуальність проблеми виявлення структурної динаміки особистих потреб відображена в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Активно це питання досліджується в останніх роботах Д. Базилевича [12; 13], В. Гейця [60; 179], А. Гриценка [65; 67; 179], Т. Гургули [68], В. Ільїна [12], В. Кириленка [105; 107], Е. Лібанової [123-127], Н. Можайкіної [146-149] та ін. Структурування особистих потреб здійснювалося багатьма дослідниками з врахуванням різних факторів впливу та глибини проникнення у витoki змін, що відбуваються і ін. Але навіть розгорнуті і достатньо опрацьовані структури потреб не можуть врахувати всіх тих змін, які відбуваються в умовах глобалізації.

Таким чином, проблема дослідження динамічних змін соціально-економічних потреб в умовах впливу глобалізаційних процесів набуває додаткову актуальність і практичну значущість в умовах необхідності консолідації зусиль людського співтовариства на шляху забезпечення свого гармонійного розвитку.

Структура являє собою сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах» [192, с. 657]. Однак зв'язки всередині структури можуть носити мінливий характер, що особливо характерно для структури людських потреб. Потреби мають динамічний характер. Їх мінливість і розвиток відбуваються на базі вже задоволених, а також нових, зумовлених розвитком людини і суспільства, що пов'язано з включеністю особистості в нові різноманітні форми та сфери діяльності, мінливими умовами зовнішнього і внутрішнього середовища.

Специфіка людських потреб визначається соціальною природою людини і суспільним характером її життєдіяльності, насамперед, працею. В аналізі людських потреб присутнє суспільство в його конкретно-історичній формі, яка обумовлює формування і розвиток різноманітних потреб, а також зміст і форми їх задоволення. Потреба формує відповідну форму активності особистості та мотивацію її поведінки. У науковій літературі питання про природу людських потреб залишається дискусійним. Відому популярність набула класифікація потреб, запропонована А. Маслоу, що була нами розглянута у першому розділі. Він виділив п'ять груп потреб, розташувавши їх в послідовності від найбільш неспецифічних для людини (потреби «потреби») до специфічних (потреби «людського розвитку»): фізіологічні потреби (низький рівень); потреби безпеки (прагнення до захищеності від несприятливих впливів середовища, агресії інших живих істот тощо); потреби в любові, відданості, належності до певної групи; потреби в повазі, визнанні; потреби в самоактуалізації, реалізації своїх прагнень, здібностей і талантів, творчих можливостей [140, с. 379].

При аналізі потреб особливу складність викликає такий аспект її дослідження як оцінка структурних змін та їх соціально-економічних наслідків. Якщо раніше вплив потреб на виробництво було первинним і сутнісним, то в умовах глобалізації розгортається інший процес – виробництво потреб. Сучасний рівень розвитку продуктивних сил, потреба виробництва в постійному розширенні масштабів підштовхують виробників на необхідність впливати на споживання через вмінювання нових і розширення старих потреб. Як такий процес позначається на людині, її розвитку і які це може принести сюрпризи в майбутньому - це питання, які потребують відповідей і вимагають серйозних дослідницьких проектів.

З точки зору впливу потреб на людську особистість звернемо увагу на наступну класифікацію: за функціональною роллю у відтворенні особистості - на вітальні соціальні і духовні; за сферами діяльності – на потреби праці, пізнання, спілкування, рекреації; по об'єкту потреби – на матеріальні і духовні, етичні, естетичні і т.д.; за їх значимістю – на домінуючі і другорядні,

центральні і периферійні, стійкі й ситуаційні; по суб'єкту – індивідуальні, групові, колективні, громадські та ін.

На динамічні зміни в структурі людських потреб суттєво впливає безліч чинників – технічний прогрес і розвиток продуктивних сил, поширення моделі суспільства споживання і вестернізація. Особлива роль у цьому процесі належить поширенню інформаційно-комунікаційних технологій. В умовах глобалізації вони настільки глибоко проникли в життя сучасної людини, що це дозволило Е. Тоффлеру стверджувати, що якість життя сучасної людини все більше залежить від рівня споживання нею інформаційних продуктів і послуг, їх доступності і якості [205]. Мобільні телефони, комп'ютери з виходом в мережу Інтернет, багатоканальне цифрове телебачення, автомобільні навігаційні супутникові системи – невід'ємні предмети повсякденного життя людини, без наявності яких життя та професійна діяльність стають неповноцінними. Слід зазначити, що становлення інформаційного суспільства змінює характер сучасної цивілізації, спосіб життя суспільства й окремого індивіда. Саме інформаційні технології породжують тенденцію найбільш динамічної зміни соціально-економічних потреб людини. У другому розділі дослідження ми плануємо більш змістовно охарактеризувати інформаційні потреби людини.

Провідною тенденцією сучасної споживчої поведінки логічно назвати поширену модель «суспільства споживання». Його можна охарактеризувати як таку систему суспільних відносин, в якій ключову роль відіграє індивідуальне споживання, опосередковане ринком. Українські дослідники дають суспільству споживання наступну характеристику: «у суспільстві споживання все більше пригнічується особистість через втрату раціональності споживчого попиту і розрив між споживанням і задоволенням реальних потреб людського існування, внаслідок чого формуються хибні потреби, визначальним мотивом яких стає споживання заради споживання» [154, с. 19].

Дослідники виділяють наступні основні риси суспільства споживання. Для абсолютної більшості населення споживання реалізує задоволення не

базових природних потреб, а перетворюється в інструмент конструювання соціальної ідентичності, соціально-культурної інтеграції в суспільство. Здійснюється масове виробництво символів відмінностей, а задоволення потреби в них – лише проходить мить рівноваги, знову порушується усвідомленням нової потреби, символізує статус споживача. Поведінка споживача кардинально змінюється: в моделі їх поведінки особливе місце займає шопінг (shopping about) – процес ходіння по магазинах без наявності більш або менш ясно усвідомленої мети. Великий тлумачний словник української мови трактує споживатство як прагнення до задоволення власних потреб, ігноруючи суспільні інтереси [39, с. 1176]. Відмінності та форми доступу до суспільства споживання стають основою формування нової соціальної стратифікації. Процес споживання і особисті відносини опосередковуються ринком. Епоха суспільства споживання супроводжується культурною революцією, в ході якої здійснюється перехід від повсякденної культури класичного капіталізму до сучасного споживання (консюмеризму) [90].

Криза переспоживання (надспоживання) носить соціально-економічний характер і може бути концептуалізована в рамках змін структури людських потреб. Як докази причинно-наслідкового зв'язку між ними можна розглянути наступні три моменти. По-перше, феномен споживацтва діє не тільки на рівні окремо взятої особистості, але і як масовий феномен, що характеризує суспільство в цілому. По-друге, послаблення потреби в праці замінюється зростанням інтересу до споживання, виникненням нової ідеології, нової споживчої моралі і нової споживчої етики. Дж. Антоніо вказує, що саме споживання і стиль життя стають своєрідною заміною виробництва і роботи як центральних аспектів соціально-культурного буття, руйнує твердий, конформістський і працьовитий тип особистості [236, с. 48]. По-третє, споживання виступає як якась надмірна (екстенсивна) діяльність з придбання і використання споживчих товарів. Людська активність, породжувана потребами, зміщується в бік споживання, пошуку нових споживчих благ і пов'язаних з

ними відчуттів. Активність у трудовій діяльності, творчі потреби меркнуть на тлі споживчих.

Людство починає усвідомлювати згубність такого розвитку. Прийнято вважати, що вища точка розвитку суспільства споживання пройдена [189, с. 399]. Однак розворот до нового типу розвитку дуже повільний і складний, маховик масового виробництва потреб і речей ще працює і буде працювати тривалий час і нові покоління звичних і небачених раніше речей продовжують поповнювати ринок.

Цей процес ускладнений глобальними змінами економічного простору. В основі всіх сучасних глобальних процесів і проблем, перш за все, лежить інтернаціоналізація та інтеграція світової економіки. Однак цей процес протікає дуже нерівномірно, стикається не тільки з різним рівнем соціально-економічного розвитку в різних країнах, але і з ментальними особливостями їх населення. Ця багаторівневість, багаторівневість економічного розвитку породжує масу різних комбінацій глибини і масовості поширення тенденцій переспоживання, як і темпів відходу від цієї тенденції.

Процес глобалізації має не тільки об'єктивну основу, але й суб'єктивний регулюючий початок в особі світових гравців. Важливу роль окрім ТНК у розвитку глобальних процесів і змін грають такі багатонаціональні інститути як Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, службовці регуляторних агентств глобально організованого капіталістичного виробництва [8, с. 51]. «Вони, - підкреслює американський вчений Дж. Телбот, - підпорядковують національні регулюючі спроби периферійних і полупериферійних держав глобальній логіці капіталу, використовуючи політику батога і пряника у забезпеченні доступу до міжнародних кредитів і проведення структурної перебудови. В результаті індивідуальні країни втрачають здатність і можливість регулювати ті частини глобально організованих економічних процесів, які знаходяться в межах їх власних кордонів» [270]. Глобалізація породжує цілу групу глобальних потреб. Це, насамперед, такі потреби як глобальна безпека, екологічна безпека, продовольча безпека, соціальна

справедливість, сталий розвиток і сприятливі умови життя (рівень і якість життя).

Однак зазначимо, що механізм формування глобальних потреб ще слабо вивчений. На споживача обрушується нескінченно зростаюча надлишкова інформація, яка дуже важко засвоюється і ранжується людською свідомістю. Відокремлення із величезної кількості ексформації (А. Гор) цінної і актуальною в умовах зростаючої могутності мас-медійних технологій дуже непростий процес. Більш того, інформаційний потік здатний руйнувати ціннісний потенціал особистості і відводити від необхідності формувати і задовольняти життєвоважливі загальнопланетарні потреби, наприклад, кліматичні, екологічні, потреби гармонійного людського розвитку. «Система працює в інтерактивному режимі, впливає на погляди, потреби, смаки, і, в результаті, – на цінності людини». Характеризуючи кризу «надвиробництва інформації, А. Гор справедливо зауважує: «ми суть те, що ми використовуємо». У підсумку «людство зіткнулося з кризою, яку саме ж створило: воно тоне в морі інформації. Ми справили на світло стільки статистичних даних, формул, зразків, документів і декларацій, що не в змозі їх засвоїти. І замість того, щоб шукати нові шляхи осмислення і засвоєння вже створеного, ми все більш швидкими темпами продовжуємо виробляти нову інформацію» [156, с. 566-567]. У таких умовах, на нашу думку, не просто актуалізується інформаційна потреба, а достовірна (релевантна), ціннісно значуща, життєво важлива інформація, на базі якої тільки й можливо задовольняти глобальні потреби в світі, соціальної справедливості, сприятливому кліматі та ін. Свідома діяльність людини, в тому числі й з усвідомлення своїх потреб, відбувається у певному інформаційному полі як найважливішою функціональною складовою соціокультурного простору. Слід звернути увагу на наявність протиріччя в інформаційному полі між необхідністю реалізації глобальних потреб та індивідуалізацією суспільства, його роз'єднаністю, що уповільнює становлення механізму задоволення загальних глобальних потреб. Глобальні потреби мають властивість загального користування, тобто є потребою кожного окремого

індивіда і всіх одночасно. Опосередкованими суб'єктами споживання цих благ є національні утворення.

Характеризуючи індивідуалізоване суспільство З. Бауман звертає увагу на його провідні характеристики: втрата цілісності, все більш явна фрагментованість людського існування, відмова від перспективних цілей заради досягнення негайних результатів, втрата контролю над соціально значущими процесами [17]. Кожна з наведених характеристик індивідуалізованого суспільства свідчить про розбалансованість системи потреб, про наявність у ній диспропорцій, що означає втрату гармонійного розвитку та актуалізацію необхідності пошуку варіанту його відновлення. Як варіант такого руху ми розглядаємо зростання суспільних потреб, серед яких особливу актуальність набувають коеволюційність, інклюзивність, справедливість. Проблема соціальних (суспільних) потреб є актуальною для соціально-гуманітарних наук, у тому числі й економічної науки. Різноманітні загрози і ризики сучасної глобалізації, необхідність збереження ідентичності, соціокультурних цінностей і розширення поля позитивних трансформацій соціальних потреб обумовлює підвищений інтерес до тих факторів, які вибудовують структуру споживання сучасного суспільства, забезпечуючи сталий соціально-економічний розвиток. У сучасному розвитку соціальні потреби в структурі людських потреб відіграють особливо важливу роль.

Зростання невизначеності та кризовості людського існування породжують тенденцію гуманізації людських потреб. Першим серйозним поворотом в усвідомленні та реалізації гуманістичного проекту розвитку стала теорія людського розвитку як результату і критерію економічного зростання. Новим поворотом гуманізації людського розвитку може стати теорія якості життя як таке вдосконалення соціально-економічної системи, що сприяла б людському розвитку та людському щастю. Ще одним важливим теоретичним механізмом подолання негативних диспропорцій у структурі людських потреб є концепція сталого розвитку. Дослідники вважають, що в основі сталого розвитку лежать два базових поняття: потреби, що забезпечують, насамперед,

існування найбільш вразливих верств населення, і обмеження, що виникають з необхідності забезпечення можливості біосфери задовольняти нинішні і майбутні потреби [155, с. 50-51]. Про гуманізацію людських потреб ми більш детально будемо говорити в підрозділі 3.2.

Про об'єктивну необхідність пошуку нового типу розвитку і його гуманістичної спрямованості свідчить зростаюча кількість вироблених науковим співтовариством доповідей, резолюцій, рейтингів та ін. документів, зміст яких спрямовано на вирішення найбільш складних і проблемних ситуацій. Червоною лінією у цих документах відзначається, що безпека глобального економічного розвитку може бути заснована тільки на інноваційному розширенню меж виробничих можливостей, що припускає істотні модифікації в механізмах і структурі економічного зростання, насамперед, за рахунок збільшення вкладу відтворюваних факторів росту (знань, інформації), носієм яких є людина. Це є додатковим логічним аргументом на користь підпорядкованості економічного та людського розвитку структурним змінам людських потреб у напрямку зростання питомої ваги тих, які забезпечують дане зростання, тобто у напрямку гуманізації соціально-економічного розвитку. «Гуманізм не містить конкретних рецептів вирішення соціальних проблем, але саме його універсальність дозволяє поставити проблеми людського існування у відповідних масштабах і осмисленні горизонтів майбутнього» [42, с. 11].

Зробимо ще раз акцент на тому, що категорія потреби об'єктивно-суб'єктивна, а система соціально-економічних потреб людини непостійна, змінна в залежності від величезної кількості чинників. Споживач у своїх уподобаннях піддається різним впливам навколишнього світу. Як зазначає Е. Тоффлер: «у суспільстві, що переживає складні, швидкі зміни, потреби людини, що виникають від його взаємодії з навколишнім середовищем, також перетворюються відносно швидко. Чим швидше в суспільстві здійснюються зміни, тим більше тимчасовими стають потреби. При загальному достатку у новому суспільстві воно може забезпечити задоволення більшості цих короткострокових потреб» [206, с. 81].

Таким чином, сучасна соціокультурна реальність, сучасний динамічно глобалізований світ не має аналога в історії людства і суспільства [102, с. 97]. Кожен виток розвитку глобалізаційних процесів несе в собі безліч факторів впливу на систему потреб, структуруючи її за принципом сили і потенціалу факторів, що на неї впливають. На кожному новому етапі ця структура може набувати нової якості, стаючи джерелом нових невідомих науці проблем, породжуючи нові протиріччя людських потреб.

Глобалізація суперечливо впливає на структурні зміни особистих потреб. З одного боку, вона збільшує базу для задоволення матеріальних потреб, а з іншого боку, ускладнює розширення і реалізацію соціальних і духовних потреб, багато в чому сприяючи індивідуалізації сучасних суспільств і примітивізації культури за рахунок її уніфікації та поширенні масової ерзац-культури. З одного боку, вона розширює доступ до багатьох благ і цінностей, а з іншого, відчужує цілі шари суспільства і навіть країни від них. З одного боку, глобалізація прискорює процес піднесення і насичення потреб, а з іншого боку, віртуалізує і фрагментує товариство з рівнем, якістю та структурою задоволення потреб.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку характеризується інноваційною спрямованістю, при якій зростає роль і значення людських ресурсів, інтелектуального і соціального капіталу. Це орієнтує людину, насамперед, на розвиток і реалізацію своїх здібностей, на цілісний особистісний розвиток, і на нагромадження інтелектуального капіталу, а систему суспільного розвитку на цілі людського розвитку.

Суспільство споживання, як основний драйвер, який визначає структуру та динаміку змін у системі особистих потреб, поступово йде в минуле. Зупинимось коротко на характеристиці та оцінці суспільства споживання, як основного фактору зміни потреб у 20 столітті. На зміну попередньої моделі споживання, в основі якої лежало дбайливе ставлення до грошей і речей, а також обмеження себе сьогодні для того, щоб завтра мати гарантію не залишитися без засобів існування, прийшов різновид споживацтва, який

спирається на принцип марнотратства. Цьому періоду часу відповідає «маркетингова революція», в ході якої, за визначенням Роберта Кейта, «споживач, а не компанія знаходиться в центрі... Компанія обертається навколо клієнта, а не навпаки. Все більш широке прийняття цієї концепції, в центрі якої споживач, має і буде мати для бізнесу далекосяжні наслідки, виробляючи справжню революцію в економічному мисленні. По мірі того, як ця кампанія отримує все більше визнання, маркетинг перетворюється у найважливішу функцію бізнесу» [170].

Поряд з важливою функцією маркетингу у пізнанні якісних характеристик благ можна простежити його поступовий перехід від відповідального до маніпуляційного. Успіх маркетингу глобального та національного рівнів забезпечувався опорою на знання та вміння використовувати кроскультурні варіації в поведінці споживачів. Перекіс у бік вестернізації і маніпуляції загострили суперечності особистого споживання і тенденцій структурних змін особистих потреб. Соціально-економічний розвиток зіткнувся з нерозв'язними проблемами: глибиною і швидкістю наростання різноманітних криз, викликами та невизначеностями такого масштабу, що людство не встигає на них належним чином реагувати, тим більш успішно протистояти їм. Ця ситуація зумовлює потребу в пошуку нового цивілізаційного вектора соціально-економічного розвитку.

Потреби, їх зміни практично відображають людину та історію її розвитку. Система людських потреб відображає складну багатогранну природу самої людини. Людина не вміщається ні в вітальність, ні в соціальність, ні в духовність. Її сутність полягає в тих суперечностях, що виникають між ними і одночасно в єдності трьох таких різних начал, незважаючи на всі драматичні колізії між ними. Вітальність як об'єктивна біологічна основа людської істоти вимагаючи задоволення своїх потреб неодмінно натрапляє на перешкоди, зведені соціальними нормами морального і релігійного, морального і правового характеру. Людина, як носій цих норм – істота соціальна. Протиріччя між вітальністю і соціальністю, між соціальними і вітальними потребами у всіх їх

проявах – умова справжнього людського цивілізаційного існування. І вирішується вона по-різному в різних ситуаціях за умови зростання міри соціальності людини як і соціальності її навколишнього життя.

Протиріччя між соціальністю і духовністю є складним супутником цивілізаційного людського розвитку. Духовність підпорядковується вимогам універсальних цінностей, загальнолюдських ідеалів. Розвиток людства перебуває в процесі подолання раніше поставлених перед ним кордонів і меж. Найбільш відповідною людській природі і найбільш ефективною формою вирішення суперечностей між вітальністю і соціальністю, вітальністю і духовністю, духовністю і соціальністю є культура. Вона являє собою, з одного боку, безперервне вдосконалення духовно-практичних форм через розвиток людського потенціалу, самопіднесення людини. Творячи культуру, людина створює духовні і матеріальні цінності і тим самим формує і удосконалює самого себе. Таким чином, система потреб людини, механізми їх задоволення – це складна діалектика розвитку людини у системі суспільного виробництва [97, с. 9-12].

Здатність людини виходити за власні межі, перетворюватися в щось більше в порівнянні з тим, чим вона є в будь-який з попередніх моментів, робить її сутність мінливою величиною.

Протиріччя між соціальністю і духовністю є складним супутником цивілізаційного людського розвитку. Духовність підпорядковується вимогам універсальних цінностей, загальнолюдських ідеалів. Розвиток людства перебуває в процесі подолання раніше поставлених перед ним кордонів і меж. Найбільш відповідною людській природі і найбільш ефективною формою вирішення суперечностей між вітальністю і соціальністю, вітальністю і духовністю, духовністю і соціальністю є культура. Вона являє собою, з одного боку, безперервне вдосконалення духовно-практичних форм через розвиток людського потенціалу, самопіднесенням людини за допомогою цих форм. Творячи культуру, людина створює духовні і матеріальні цінності і тим самим формує і удосконалює самого себе. Таким чином, система потреб людини,

механізми їх задоволення – це складна діалектика розвитку людини у системі суспільного виробництва.

Гуманізація потреб означає, що структурні зміни у системі потреб підпорядковані людського розвитку, що може означати зростання питомої ваги тих потреб, які сприяють такому розвитку. Якщо говорити про конкретні потреби і зростанні їх ролі та місці в системі потреб, то слід, насамперед, звернути увагу на освіту, охорону здоров'я, екологічність, інклюзивність та ін. Така тенденція структурування потреб в сучасних умовах зумовлена конкретно-історичними умовами і зростаючої цінністю розвитку цілісної людської особистості. Звернемо увагу на зростаючу цінність такого розвитку. «Як господарство не терпить інституційної порожнечі, - зазначає Г. В. Колодко, - так і суспільства не терплять порожнечі у сфері цінностей» [112, с. 218].

Актуалізація цінності людського розвитку в сучасних умовах, умовах пошуку людством нового цивілізаційного шляху руху зумовлює характер змін відповідних потреб. Від людини, її зрілості, цілісності та освіченості залежать цивілізаційні зміни на нашій планеті. Людина більш рухливий і революційний елемент, ніж суспільство і природа в які він включений. Він змінюється навіть тоді, коли природа та суспільство, що обумовлюють його існування, застигають у своєму розвитку. Розвиток людини є не що інше, як передбачення їх майбутнього. Прогрес людства не зводиться до обмеження його потреб, він пов'язаний з розвитком його здібностей, з такими динамічними і структурними змінами в системі потреб, які сприяють розвитку і реалізації його здібностей. Як показало суспільство споживання, людина може розвиватися не тільки як творець, але і як споживач. Це протиріччя системи потреб людини може бути дозволено на шляху гуманізації, тобто таких змін в системі потреб і споживання, які дозволяють максимально зазначені суперечності і сприяють людському розвитку. Зміна системи потреб людини відбувається складно і суперечливо, підкоряючись не тільки даної тенденції, що вимагає від суспільства і людини постійних зусиль до підтримки саме гуманістичних тенденцій.

Серед особливостей сучасного споживання можна окремо виділити у якості характеристики, що набуває особливої актуальності, - інноваційну спрямованість. Інноваційність у споживанні має вираз не тільки в домінуванні інноваційних потреб, але й в інноваційних засобах реалізації потреб повсякденних та розповсюджених. Сучасний споживач не тільки прагне отримувати «нові» речі, які задовольнятимуть його «нові» потреби, а й по-новому задовольняти «старі» потреби.

Сучасному споживачеві все більш притаманні прагнення до комплексного задоволення потреб, бажання забезпечити собі якісне споживання з мінімальними витратами фінансових ресурсів та часу. Такий комплексний підхід сучасного споживача стимулює виробників та посередників постійно вдосконалювати пропозицію товарів та послуг, маркетингові стратегії, форми реалізації тощо.

Перш за все, комплексний характер сучасного споживання відбивається на споживчій вартості товарів та послуг, тобто їх спроможності задовольняти окремі потреби споживача в найбільш повному обсязі. Тому споживач все більше цінує ті блага, що мають додаткові споживчі властивості, чия багатофункціональність забезпечуватиме більш повне та якісне задоволення декількох потреб одночасно. Вважаючи на те, що індивід має змогу задовольнити одну й ту ж саму потребу за допомогою різних товарів чи послуг (зокрема потребу в їжі можна задовольнити, обравши різні страви з меню у різних закладах харчування з приблизно однаковим ефектом), сучасні виробники товарів та послуг змагаються між собою за рахунок більш конкурентних споживчих вартостей. Якщо споживча вартість товару здатна задовольнити більш різноманітні потреби, вона забезпечує виробнику додаткові конкурентні переваги. Наприклад, якщо для споживача найбільш актуальною потребою поряд з потребою у їжі виступає потреба комфортного проведення дозвілля, він обирає той заклад, який поряд з різноманітним меню пропонує додаткові послуги з організації дозвілля, більш комфортне місце тощо. Таким

чином, інноваційність у споживанні передбачає у тому числі пошук нових рішень щодо поєднання та комплексної реалізації різних потреб [100].

Сучасна структура потреб пересічного споживача достатньо розвинена, щоб на роль актуальних для нього потреб одночасно висувалися потреби різних рівнів та засобів реалізації. З огляду на це до групи інноваційних продуктів можна віднести такі, які завдяки невеличким технічним доробкам або новим маркетинговим підходам набувають додаткової споживчої вартості. Теж саме відбувається за рахунок кастомізації продукту – його адаптації під запити конкретних споживачів як шляхом часткових змін, так й шляхом удосконалення додатковими властивостями та елементами.

Споживач стає все більш вимогливим до змісту та якості продукту, його комплексності та спроможності задовольнити більше коло потреб на більш якісному рівні. Вважаємо, що чим більш комплексний характер матиме споживання, тим більш «ефективним» з точки зору реалізації особистих потреб воно вдаватиметься споживачеві. Тому інноваційне наповнення продукту більш комплексними споживчими вартостями надаватиме привабливості з погляду споживачів. Все вище перелічене свідчить про наявність особливого поля інноваційної діяльності – інновацій споживання, що спрямовані на комплексний характер задоволення потреб.

Динаміка розвитку людини на протязі всієї історії її еволюції, перш за все, визначалася рівнем, якістю та різноманітністю її потреб. Закони природи заклали біологічний «код» існування людських істот та визначили «природну» систему потреб, «природну» споживчу поведінку. В свою чергу, фізіологічні потреби зробили людину здатною до споживання та виступили спонукальною силою продукування нових більш різноманітних потреб. Постійний процес піднесення потреб натикається на протиріччя між потребами та можливостями виробництва. З одного боку, потреби обумовлюють виробництво, а з іншого, саме виробництво, створюючи нові потреби у благах, навичках, вміннях, знаннях людини та її рівні розвитку. Історико-логічний шлях піднесення потреб стикається із загостренням наступних протиріч: 1) між просторово-часовим

обмеженням економічних ресурсів та якістю та кількістю потреб, які актуалізовані у населення на теперішній час; 2) між зростаючим об'ємом людських потреб та дисбалансом у їх індивідуальному задоволенні. Більш змістовне розкриття цих протиріч та засобів їх розв'язання буде проведено у наступних розділах.

Висновки до розділу 1

1. Потреба – складна міждисциплінарна соціально-економічна категорія, яка виражає нестачу або потребу в будь чому для підтримання життєдіяльності людської особистості, побудник активності. Абсолютна більшість потреб, що задовольняє людина носять характер соціальних, так як сама людина є суб'єктом суспільства як складної системи, що самоорганізується, в якій системо утворюючим принципом організації буття є людина в єдності її соціокультурних параметрів.

2. Серед основних проблем вивчення потреб слід назвати наступні малодосліджені аспекти: виникнення потреби, склад, ієрархія, межі рівнів задоволення, можливості задоволення, можливості задоволення. В сучасних умовах актуальними та затребуваними є такі важливі напрями, як фактори піднесення та структування потреб, зв'язок потреб з сталим, стійким розвитком, зростаючі розвиток у задоволені потреб різними шарами населення. Основним контекстом, у якому загострюються протиріччя та дисбаланси в системі потреб виступає глобалізація, то дуже важливим напрямом дослідження потреб є вплив глобалізації на зміни соціально-економічних потреб людини.

3. Незважаючи на величезну різноманітність і різні підходи до визначення категорії потреба існує несуперечливе розуміння її природи як об'єктивного початку – потреби, браку, нестачі як суб'єктивного усвідомлення цього початку, підстави людської активності. Потреби мають об'єктивно-суб'єктивну природу, тому відображають здатність людини виходити за власні

межі, перетворюватися в щось більше в порівнянні з тим, чим він був в попередній момент, робить його сутність і як наслідок систему його потреб мінливою величиною.

Вся людська історія була історією розвитку соціально-економічних потреб людини. Будь-який процес в її розвитку має сенс лише тоді, коли він проявляється позитивними змінами в людині. Індивідуальне споживання основної частини населення виходе за межі, що визначаються природними потребами, та перетворюється в ключову складову відтворення людини соціальної. На цьому шляху людство зазнає деякі проблеми порушення рівноваги в системі потреб. Особисте споживання, що виходить за межі фізичного виживання, багато в чому знаходиться під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, які можуть як позитивно так і негативно впливати на людський розвиток.

4. Привносячи акт суб'єктивності в потреби, людина породжує потенційну можливість руйнування цілісного гармонійного рівноважного стану системи потреб. Суспільство споживання та поява перетворених потреб яскраво свідчать про це. Перетворені форми потреб, це вся сукупність потреб, що на відміну від вільних форм потреб, в наслідок певних соціальних механізмів призводить до інерції руйнування, деформації процесів біологічного, соціального та духовного відтворення людини, та задоволення яких формує негативну руйнівну інерцію.

Якщо вільні форми фізіологічних потреб викликають у людини пошук засобів їх задоволення у спосіб, що відтворює життєздатність у обсязі, відповідному віку, зберігають максимально здоров'я, то перетворені форми потреб, що виникають через брак фізичних можливостей, чи за рахунок інформаційного впливу.

На відміну від фізіологічних потреб, вільні форми яких регулюються здебільшого інстинктами, що не зіпсовані соціальним впливом, і при наявних умовах їх корисного задоволення, не стають перетвореними, соціальні та

духовні у всіх своїх формах, і вільних, і перетворених, є продуктом соціального середовища.

5. Протиріччя в системі потреб, напруга у відношенні між суспільством та природою, всередині суспільства між різними шарами населення, що виникає у зв'язку з дією закону піднесення потреб вимагає пошуку шляхів оптимізації структури потреб людини. Розумне, цілісне відношення до споживання стає актуальним інструментом прогресивного розвитку людства.

Складність вивчення соціально-економічних потреб людини та наслідки змін їх структури під впливом багатьох факторів включаючи перш за все глобалізацію потребує методологічного оновлення її дослідження. Серед основних методологічних підходів, які потрібно враховувати – це синтез, поєднання підходів до вивчення проблеми потреб – відтворювального, соціального, соціологічного та поведінкового.

6. Актуалізація поведінкового підходу до вивчення змін людських потреб визначається посилюючим впливом споживання на вектор соціально – економічного розвитку. Подвійна людська природа – схильність до піднесення та навпаки до руйнування. У зв'язку з тим, що потреби обов'язково відображаються у психіці людини та виступають побудниками активності вадливим є включення до аналізу принципів поведінкової економіки.

В основі взірця структури потреб людини повинна стати їх гармонізація, яку ми розуміємо за декількома напрямками: між потребами теперішнього та майбутнього часу, між потребами споживання та творчості, між потребами виживання та розвитку тощо.

Класифікація потреб відрізняється великим різноманіттям. У залежності від критерій їх класифікують на первинні та вторинні, матеріальні та духовні, індивідуальні та суспільні, позитивні та негативні, явні та латентні, на ті, що усвідомлені та ті, що не усвідомлені, вітальні та соціальні тощо. А. Маслоу передбачає розвиток особистості від низьких фізіологічних потреб до вищих – самоактуалізацій.

Важливим аспектом дослідження є глобальний контекст. Виходячи з того, що глобалізація не тільки об'єктивний процес розгортання продуктивних сил, а й суб'єктно керований, що представляє по-суті, складну систему взаємодії різновекторних об'єктивних і суб'єктивних процесів, кожен з яких має внутрішню логіку і іманентні йому закономірності, вважаємо доцільним комплексно розглянути вплив глобалізації на зміни соціально-економічних потреб.

Потреби людини знаходяться у постійному русі, піднесенні. Вони в складній системі знаходяться у деякій структурі, ієрархії. Зміни, які притаманні системі людських потреб потрібно вивчати з наступних методологічних підходів: кількісних (якщо немає зростання потреб – це застережлива ситуація, що свідчить про відсутність економічного росту та може стати шкідливою для людей) та якісних, які в свою чергу поділяються на ті, що ведуть до споживацтва та ті, що ведуть до гармонійного розвитку людини.

Основна методологія дослідження впливу глобалізації на зміни соціально-економічних потреб людини дозволяє не тільки комплексного аналізу складної міждисциплінарної категорії, але й визначити коридор державного регулювання національної економіки у сфері виробництва та розподілу благ, скоригувати зразки відповідального споживача та виробника.

Глобалізація стає найголовнішим фактором впливу на зміни соціально-економічних потреб людини. Вона всеохоплюючі та різнопланово впливає на них: породжує нові розв'язавши всі старі протиріччя, посилюючи позитивні та негативні тенденції.

Найбільш важливий фактор на потреби та споживання стає суспільство споживання. Серед основних рис цього феномену слід назвати наступні: зростання питомої ваги не базових потреб людини, серед яких чимало перетворених; потреби виконують не притаманну їм функцію конструювання соціальної ідентичності, соціально-культурної інтеграції в суспільство; масове вироблення символів відмінностей; постійне зрушення рівноваги у задоволенні

потреб завдяки їх безкінечному піднесенні. В моделі поведінки споживача особливе місце займає шопінг.

Глобалізація породжує таких світових гравців як ТНК та міжнародних інститутів як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та ін., які здійснюють суб'єктивне регулювання шляхом підпорядкування національних економік особливо нестійких економік логіці капіталу, використовуючи політику батога та пряника у забезпеченні доступу до міжнародних кредитів і проведенні структурної перебудови.

Глобалізація суперечливо впливає на зміни соціально-економічних потреб. З одного боку, вона збільшує можливості для задоволення матеріальних потреб, а з іншого боку, ускладнює розширення і реалізацію соціальних і духовних потреб, багато в чому сприяючи індивідуалізації сучасних суспільств і примітивізації культури за рахунок її уніфікації та поширенні масової ерзац-культури. З одного боку, вона розширює доступ до багатьох благ і цінностей, а з іншого, усуває цілі шари суспільства і навіть країн від них. З одного боку, глобалізація прискорює процес піднесення і насичення потреб, а з іншого боку, віртуалізує і фрагментує населення за рівнем, якістю та структурою задоволених потреб.

Основні результати розділу опубліковані у наукових працях автора [53; 56; 98] та апробовані на науково-практичних конференціях [54; 55; 97; 100].

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЗМІНИ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ ЛЮДЕЙ

2.1. Глобалізація як фактор сучасного соціально-економічного розвитку

Світове господарство характеризується стрімким розгортанням глобальних трансформаційних процесів, що у сукупності і складають зміст процесу глобалізації. Вона стала результатом функціонування сучасної міжнародної економіки та науково-технічної, включаючи інформаційну революції; глобальні процеси, що протікають між державами та регіонами світу, передусім – це наслідок свободи і швидкості реалізації міжнародних трансакцій за допомогою комп'ютеризації, мережі Інтернет, мобільного зв'язку, тощо [61, с. 12].

Жодне економічне явище сьогодні не можна розглянути поза контекстом глобалізації – мегадрайвера нашого часу. «Цей мегапроцес, - відзначає Г. Колодко, - має багато облич і проявляється він у різних сферах. У нього є свої політичні, культурні, соціальні, економічні, екологічні та технологічні аспекти» [112, с. 117]. В силу такої багатогранності глобалізації, вона істотно впливає як прямо, так і опосередковано на потреби людини, динаміку їх змін і механізм задоволення.

Вважається, що в науковий обіг поняття глобалізації, її основні принципи та контури концепції були введені Р. Робертсон [265]. А Т. Левітт вперше використав цей термін стосовно до економіки. Він визначає глобалізацію як феномен злиття ринків окремих продуктів, які виробляються транснаціональними корпораціями [258].

В останньому десятилітті цей термін отримав широке поширення у світовій науковій літературі. Він вживається для характеристики сучасних явищ

і процесів: економічних, культурних, соціальних, політичних, інформаційних, торговельних та ін. Будучи об'єктивним процесом системної трансформації всіх сфер суспільного життя, глобалізація виявляє себе в ряді стійких тенденцій світового розвитку, сприяє зростанню науково-технологічної, фінансово-економічної, політичної, екологічної, інформаційної взаємозалежності різних регіонів і країн планети.

На думку ряду вчених, глобалізація починається з відкриття Америки, коли сформувався єдиний історичний простір. Інші автори виникнення глобалізації пов'язують з появою комп'ютерної техніки та новітніх технічних засобів, тобто з другої половини ХХ століття [62, с. 5].

Основною економічної глобалізації виступає, передусім, інтерналізація та інтеграція світової економіки. Вона виступає новою фазою в розвитку світових господарських зв'язків, характеризується переходом від світової економіки до глобальної. Якщо першу (світову) розглядають як процес інтернаціоналізації, то другу (глобальну) – як процес постінтернаціоналізації світових господарських зв'язків. А. Арсенко дає наступне визначення: «Глобалізація – це одночасно і старий і якісно новий суспільно-історичний процес, результат розвитку капіталістичної економічної інтеграції протягом кількох століть. Одним із принципово нових моментів у глобалізації сучасного економічного життя є перехід від монокапіталізму до мультинаціоналізму, пов'язаний з інтенсифікацією планетарної діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) [8, с. 43].

Незважаючи на пильну увагу і величезну кількість публікацій, присвячених глобалізації, суть цього феномену ще не до кінця вивчена. У науковій літературі існують різні підходи до трактування поняття «глобалізація», у зв'язку з чим вчені виділяють різні підходи до систематизації точок зору розуміння та визначення «глобалізації». Наприклад, можна зустріти систематизацію, згідно з якою виділяють три основні позиції [211].

Перша позиція – революційний підхід щодо вивчення процесу глобалізації. Прибічниками даного підходу є Ф. Фукуяма, Зб. Бжезинський, Н. Стукало. Сутність даного підходу базується на розумінні глобалізації, як найвищого ступеня інтернаціоналізації господарської діяльності, політики та культури. Даний підхід базується на максимальному використанні досягнень науково-технічного процесу, виробничої кооперації, вільної конкуренції у глобальному масштабі. Але, за таких умов глобалізація призведе до руйнування багатьох соціальних, культурних та природно-екологічних складових, що не в змозі повною мірою віддзеркалити світовий порядок, що формується.

Друга позиція належить представникам еволюційного підходу, які ототожнюють глобалізацію з потужною та стрімкою силою, яка породжує еволюцію суспільства та змінює світовий порядок, що складався історично. Даний підхід підтримують Дж. Стігліц, О. Волович. Дж. Стігліц зазначає, що прибічники глобалізації стверджують, що глобалізація неминуча та рекламують її блага; противники досить яскраво зазначають її небажані наслідки та вимагають її покращення. Сам же науковець вважає, що глобалізація має великий потенціал щодо покращення життя людей, в тому числі й у країнах, що розвиваються, та у деяких аспектах це вже відбувається, наприклад, глобалізація знань призвела до вдосконалення охорони здоров'я та подовження життя [197, с. 9]. Ця позиція вважається достатньо повною та логічною. Дискусійною є теза, що деякі країни поступово увійдуть в єдиний центр світового розвитку, в той час, як інші поступово втратять свої позиції.

Третя позиція скептиків. До їх числа належать політики та суспільні діячі, які виступають з прямою та непрямю критикою теорії глобалізації.

С. Жуков вважає за необхідне розрізнити глобалізацію в широкому і вузькому сенсі [80, с. 9]. Якщо під першою розуміється процес складання єдиної глобальної економіки, що побудована і функціонує на інших, ніж раніше, засадах, які поряд з усіма її перевагами викликала до життя чимало нових проблем і протиріч; загальна інтенсифікація трансформаційної економічної взаємодії.

У вузькому сенсі слова глобалізація сходить своїм корінням до інформаційно-комунікаційної революції, що обернулася переходом індустріально розвинених економік на принципово нові, мікроелектронні технології. Перехід цей багато в чому змінює вигляд національних держав - світових лідерів і накладає глибокий відбиток на розвиток інших країн, примушуючи їх адаптуватися до нових реалій.

У. Бек вводить у науковий обіг розрізнення «глобальності» і «глобалізації» [21; 22]. Під глобальністю пише У. Бек, - розуміється те, що ми давно вже живемо в світовому суспільстві, в тому розумінні, що уявлення про замкнуті простори перетворилися на фікцію» [22, с. 25]. Під глобалізацією розуміється сукупність процесів, в яких національні держави та їх суверенітет вплітаються в павутиння транснаціональних акторів і підкоряються їхнім владним можливостям, їх орієнтації та ідентичності» [22, с. 26]. Таким чином, зазначає У. Бек, глобальність, що припускає можливість різних форм соціокультурної самоідентифікації і утворює плюралістичну структуру «рефлексивного світового суспільства» з характерною для нього «неінтегрованністю» і різноманіттям без єдності» і вона (глобальність) розглядається як альтернатива примусової ідеології глобалізму і унікальної моделі єдиного світового соціуму. Така відмінність, на нашу думку, має суттєве методологічне значення в розумінні впливу цих процесів на зміни потреб людей. Більш гостро ця ж проблема піднята в працях українського вченого О. Білоруса [24-25]. Він вважає глобалізм формою сучасної глобалізації, яка є керованим процесом в інтересах певних кіл. Саме про вплив на зміни потреб людини йшла мова у попередньому підрозділі.

Звернемо увагу на той факт, що практично у всіх сучасних публікаціях з глобалізаційної тематики зазначається, що глобалізація являє собою суперечливий процес, який поряд з придбанням позитивних досягнень людства, особливо в галузі науки, техніки, технології, культури, розширенням доступу різних верств населення до інформації та цінностей, має і негативні прояви –

епідемії, наркотики, забруднення навколишнього середовища, тероризм, кризи, стандарти суспільства споживання (цю особливість ми розкриємо нижче).

Незаперечним є той факт, що глобалізація виявляє себе у незворотності, всеохопленні та комплексному характері змін, які ведуть до становлення глобальної мережі взаємодій на різних рівнях соціально-економічної системи.

Безумовно, глобалізація відкриває широкі горизонти задоволення людських потреб за рахунок того, що в економіку прискореними темпами впроваджуються нові технології виробництва, здатні насичувати ринок різноманітними благами. Нові комунікації здатні також чинити істотний вплив на споживчий процес, популяризуючи і просуваючи споживчі зразки на світові та національні ринки. «Останнім вирішальним поштовхом до радикального оновлення технологічного фундаменту країн світового економічного авангарду – вважає А. Ельянов, - спричинили зрушення в системі споживчих переваг, зумовлені зростанням подушного доходу. Наочним відображенням цих зрушень стали 60-ті роки минулого століття з падінням частки промисловості у ВВП цієї групи країн при одночасному зростанні і без того вже досить значної питомої ваги послуг» [230, с. 4].

Незважаючи на розширення горизонтів в області виробництва і можливостей задоволення потреб, які несе глобалізація, необмежене зростання в обмеженому і невідтворювальному середовищі неможливе. Його фізичні межі (широкі, але цілком реальні) задані кінцевої несучої ємністю природних екосистем. Антропогенний вплив на природне середовище прямо пов'язане зі сферою споживання, структурою зростаючих потреб людства. Вчені підкреслюють, що цей вплив вже перевищив той поріг, за яким порушення природного механізму її саморегуляції та самовідновлення стають глобальними за своїми масштабами. Тенденція зростання потреб без істотної зміни в їх структурі веде людство в глухий кут. Воно виявляється в ситуації, яку американський футуролог Е. Ласло характеризує як «синдром динозавра» [257, с. 141]. Про фізичні, соціальні та економічні межі зростання пишуть багато вчених і громадських діячів [142; 241; 249].

Незважаючи на протиріччя і кризи, які породжуються або посилюються глобалізацією, вона необоротна. Можуть змінюватися її форми і питома вага керованості нею. Але об'єктивна основа незмінна. Г. Колодко вважає: «Просунутість глобалізації повинна оцінюватися головним чином через призму якості інститутів в біхевіористському значенні, тобто значенні глобальних правил економічної гри. Тих самих правил, яких в наш час значно більше, ніж покоління чи два тому, які охоплюють все більші території, підключаючи до процесу все нові і нові країни [112, с. 132].

Явище глобалізації є не тільки складним, але й таким, що постійно ускладнюється, тому існує багато суперечностей стосовно його змісту, визначень та трактувань. В табл. 2.1. наведено основні концепції наукових шкіл глобалістики.

Таблиця 2.1

Характеристика наукових шкіл глобалістики

Школа/концепція	Представники	Характеристика
Концепція «Межі зростання»	А. Печчеї 1 Римський клуб	- глобальні системні ефекти; - дисфункціональність глобальної системи; - глобальна програма Нового гуманізму.
Школа «Сталого розвитку»	Л. Браун Інститут всесвітніх спостережень, Вашингтон	- планетарні межі економічного зростання; - поступовість, поетапність економічних змін.
Концепція універсального еволюціонізму	Н. Моїсєєв	- теорія глобальних рішень і компромісів; - моделі глобальних наслідків війни, «ядерної зброї», «ядерної зими»; - концепція «глобальних інститутів угоди».
Школа контрольованого глобального розвитку	Д. Гвішиані	- програма «Моделювання глобального розвитку»; - загальна соціологічна теорія глобалістики.
Школа світового системного	Уоллерстайн (США)	- концепція «глобальної соціалізації» майбутнього розвитку

аналізу		
---------	--	--

Джерело: [69, с. 21]

Глобалізація не може не супроводжуватися інституціоналізацією, координацією, синтезом культур. А зрілість самої глобалізації означатиме системну здатність координувати економічну політику у всесвітньому масштабі, підпорядковуючи її цілям цивілізаційного гуманістичного розвитку. Спроби такої координації ми спостерігаємо, коли світове співтовариство шукало вихід із фінансово - економічної кризи. Прикладом координації в довгостроковому періоді слід вважати координацію політики національних держав щодо реалізації так званих цілей розвитку тисячоліття (MDG Millenium Development Coals). Розпочата в останні десятиліття координація спільної політики соціально-економічного розвитку партнерства в інтересах стабільного та безпечного розвитку. В координаційних зусиллях світової спільноти домінує потреба сталого розвитку як платформи задоволення соціально-економічних потреб населення планети, перш за все, екологічної безпеки.

Суть впливу глобалізації на загальний фон сталого розвитку та покращення умов задоволення потреб можна побачити в цілях сталого розвитку, що сформульовані в ряді міжнародних документів та програм, розроблених під егідою Організацією Об'єднаних націй, а саме: Декларація Ріо-де-Жанейро «З навколишнього середовища та розвитку», Глобальна програма дій «порядок денний на XXI століття», Декларація тисячоліття ООН, Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку, План виконання рішень Всесвітнього саміту на вищому рівні зі сталого розвитку, Резолюція «Майбутнє, якого ми хочемо», «Перетворення нашого світу. Порядок денний сталого розвитку 2030».

Ці документи стали результатом спільних колективних зусиль світових лідерів, громадських діячів, вчених за втілення соціальної справедливості в контекст подальшого глобального розвитку. Цілі неоднозначні по складності і часу здійснення. Організаційна та інституційна складова їх реалізації

недостатньо опрацьовані, тому проміжні етапи та критерії оцінки досягнутого прогресу досить розмиті. Необхідні нові координаційні зусилля по підвищенню ефективності спільної діяльності. Основна мета сталого розвитку прямо і безпосередньо свідчить про те, що її реалізація можлива тільки на шляху задоволення потреб, удосконалення системи людських потреб у бік наповнюваності їх духовними і соціальними і про те, що альтернативи гуманізації соціально-економічного розвитку не існує.

Аналіз міжнародних документів, зміст цілей розвитку свідчить про прагнення вчених довести необхідність знайти ефективні шляхи оптимізації суспільного життя та задоволення людських потреб. Громадські і державні діячі, міжнародні інститути, зокрема Інститут економічної культури (Institute for the Study of Economic Culture при Бостонському університеті) відзначають складну культурну динаміку глобалізації, для якої характерні як зародження глобальної культури (і вона за своїм походженням, безумовно, американська) так і багатолика, строката національна ідентичність [145, с. 9].

Пітер Л. Бергер наступним чином характеризує цю ситуацію: «Початкова картина, яка лягла в основу нашого проекту, схожа на те, що А. Тойнбі назвав «викликом і відповіддю». «Виклик по суті повинен був виходити з зароджувальної глобальної культури – в основному західної і, зрозуміло, американської за своїм походженням – і поширюється у всьому світі на рівні як еліт, так і широких мас. «Відповідь» з боку суспільства, якому було кинуте виклик», оцінювалася за шкалою «прийняття» і «заперечення» з такими проміжними градаціями, як «співіснування» і синтез». Я вважаю, що картина ця залишається правильною і донині, але її слід доповнити набагато більш детальною шкалою для вимірювання різноманітних реакцій, що виходять з боку товариств, що отримали «виклики» в тому числі і тих, які ініційовані урядами [1451, с. 8-9].

Вітчизняні вчені Д. Лукьяненко, А. Поручник та Я. Столярук вважають, що на початку XXI століття спостерігається істотне прискорення трансформаційних процесів у світовій економіці [4]. Наслідком цього і є

глобалізація, яка й виявляється у глобальній моделі економічного розвитку. Інтеграція та взаємопереплетіння всіх структурних елементів міжнародної економічної системи відображає її внутрішню цілісність та єдність, в основі якої знаходиться поглиблення інтернаціоналізації виробництва та обміну, зростання транснаціоналізації та інтеграції національних економік, модернізація технологічних основ ринкової системи, встановлення універсальних стандартів життєдіяльності та формування інститутів глобального менеджменту.

Зміст процесу глобалізації свідчить про необхідність країн пристосовуватися до зовнішніх чинників, втрачаючи свою національну ідентичність в процесі глобальних трансформацій.

Обґрунтовану критику неоліберальної концепції глобалізації із застереженнями щодо небезпечності сліпого копіювання цієї моделі в Україні наводять академіки О. Білорус та Ю. Пахомов. Вони вважають, що людство зіштовхнулося з новим глобальним викликом – із спробою нав'язування Заходом універсальної моделі «для всіх», яка насправді є пасткою, що допомагає «золотому мільярду» наживатися на безперервному відтворенні і посиленні нееквівалентного обміну з іншим, як правило, слаборозвинутим світом [24; 25; 164; 165].

Досліджуючи процеси глобальної диференціації, яка проявляється в швидкому розростанні «розривів» між високорозвиненими країнами і країнами слаборозвиненими, академік Ю. Пахомов сформулював так званий, феномен «глобальної сепарації», в рамках якого відбувається прискорення світів за рахунок взаємного накладання механізмів, які диференціюють і стратифікують світове співтовариство. Він вказує, що глобалізація додала до обезкровлення третього світу багато нових механізмів і сил, серед яких виділяє наступні:

- 1) націлені на вилучення багатства глобально діючі витончені фінансові інструменти, які односторонньо обслуговують переважно західний капітал;

2) тотально-монопольне володіння світовим авангардом – високими технологіями, які забезпечують отримання надмірно великої додаткової вартості;

3) діяльність міжнародних економічних організацій, особливо МВФ і СОТ, які практично відверто відстоюють і обслуговують інтереси Заходу, особливо за рахунок провокованої Заходом непередбаченої зовнішньоекономічної відкритості;

4) викачування коштів транснаціональними корпораціями, які базуються, як правило, в країнах золотого мільярду і мають здатність руйнувати будь-які перепони, в т.ч. підім'яти уряди на шляху до безеквівалентного присвоєння прибутку;

5) практика «викачування мізків» із слабих країн, яка набирає силу, позбавляючи третій світ важливого в умовах глобалізації інтелектуального капіталу;

6) полегшення втечі капіталу із неблагополучних країн в держави золотого мільярду;

7) асиметричне застосування країнами світового авангарду субсидій та інших пільг, які посилюють експансіоністський потенціал експорту і підточують імпорт, що надходить із країн, що розвиваються.

Ю. Пахомов робить висновок, що механізм сепарації вартісних потоків, які обслуговують нееквівалентність обміну набирають в умовах глобалізації не лише кількісних, але й структурних, і як наслідок якісних характеристик [165].

Становлення інформаційного суспільства як відповідної форми постіндустріальної цивілізації має свої негативні прояви. Перш за все слід звернути увагу на інформаційну безпеку людства. Проблема інформаційної безпеки є не тільки актуальною, але й такою, що потребує скорішого розв'язання. Для більшості країн світу які активно інтегруються у глобальний простір, це не тільки проблеми розсекречення науково-технічної, фінансової інформації, що є дуже важливою для національної безпеки але вона має більш глибокий сенс. Проблема національної безпеки пов'язана з можливостями

маніпулювання масовою свідомістю та поведінкою, цілеспрямованою дезінформацією населення, розповсюдження інформаційних продуктів, що сприяють дискредитації соціальних, моральних, релігійних цінностей. Традиційні країни, які об'єднані простором глобальних інформаційних взаємодій, є найбільш уразливими для інформаційних атак, війн й впливу у зв'язку з тим, що у їхньому соціокультурному середовищі немає стійкої системи цінностей й механізмів самоідентифікації.

Особливу роль в останні роки, як визначає У. Бек, у механізмах соціокультурної ідентифікації відіграють засоби масової інформації. Вони формують не тільки уявлення стосовно глобальності різних форм економічної, культурної, політичної взаємодії, але й стандарти споживання, орієнтири суспільства споживання. Формування глобального інформаційного простору, що здійснюється на фоні інтенсифікації світових взаємодій, спряжено змінами у сфері базових цінностей основних груп населення.

Важливою є тенденція до розгляду глобалізації з позиції теорії міжнародних відносин, що обумовлюється відкриттям державних кордонів і процесами формування єдиного, цілісного і універсального соціуму. Слід враховувати той факт, що світ, наскільки б динамічними не були процеси глобалізації, все одно складається з окремих держав, які в процесі взаємодії формують якусь транснаціональну систему взаємовідносин, тобто в умовах глобалізації держави не відмирають, а трансформуються в більш гнучкий і складний інструмент [226, с. 25].

Найбільш важливим та об'єктивним виміром глобалізації є розвиток світової економіки. Динамізм розвитку інтеграційних процесів в економічному житті другої половини двадцятого століття виявляє себе у значному випередженні темпів зростання торгівлі та експортної активності розвинутих країн світу у порівнянні з темпами зростання світового валового продукту. В останні роки ХХ століття світовий експорт прискорився в 1,5-2 рази швидше сукупного валового продукту. Потоки товарів та послуг, капіталів та робочої сили, інтенсивний розвиток інформаційних обмінів та комунікативних

технологій, діяльність міжнародних економічних і фінансових інститутів, експансія ТНК – свідчить про невід’ємність економічної глобалізації. Р. Бертон в своїх працях, присвячених глобалізації акцентує увагу на розробці моделі світової спільноти як цілого. Він пропонує «зняти» абсолютизацію національних держав як одиниць взаємодії і скористатися алгоритмом системного аналізу. Б. Баді, французький фахівець в галузі міжнародних відносин, виділяє три аспекти глобалізації, важливих для трактування глобалізації, як довгого історичного процесу, в результаті якого відбувається гомогенізація світу і зростання взаємозалежності, як наслідок підрив, руйнування національного державного суверенітету під напором дій нових акторів глобальної системи. Ідеологи глобалізації, М. Елброу, Л. Уорслей та ін., розуміють під глобалізаційними процесами – поширення практик, цінностей, технологій і інших творів рук людських по всій кулі, при чому такій інтенсивності і масштабності, що вони повинні вплинути на життя кожної людини [141, с. 13].

Вищевикладене стає суттєвим аргументом в дискусії стосовно перспектив національних держав. Деякі автори вважають, що глобалізація відкриває епоху відмирання національних держав [60; 130; 166].

На вплив неоліберальної глобалізації на державний суверенітет та нерівні умови розвитку різних країн світу звертає увагу академік НАН України В. Геєць. Він визнає, що глобалізація в сучасному вигляді часто подається як проникнення у світовому вимірі інформаційних, фінансових, культурних, ділових (виробничих, торговельних) процесів, що змінюють як соціальне, так і соціокультурне життя більшості країн світу на основі декларації політики визначення суверенітету народів їх країн, невтручання у внутрішнє життя і визначення за кожним права на самовизначення і розвиток згідно з ідеологією про демократизацію як суспільства на мікро-, так і макроекономічному рівнях. За таких уявлень мало б формуватися універсальне ядро розвитку світової цивілізації, що створює стабілізацію. Це надає прогнозованості, перш за все, світогосподарським процесам, у тому числі і соціальним процесам. За таких

умов мали б врівноважуватися глобальні інтереси, і тим самим народжуватися глобальна стабільність та її передбачуваність. Насправді ж, зазначає В. Геєць, замість політики пошуку врівноваження інтересів в дійсності існує (має місце) ідеологія гегемонії, яка підтримується країнами або країною, що претендують (претендує) на роль такого гегемона (гегемонів) у відповідності до інтересів, що породжуються і підтримуються ідеологією корпоративізму через крупні наддержавні, по відношенню до порівняно слабо розвинутих країн та їх підприємств [60, с. 22].

Кількісне і якісне вимірювання глобалізації здійснюється за допомогою двох найбільш відомих систем рейтингування. Першу систему розробив Швейцарський інститут дослідження бізнес-циклів (Цюріх) - KOF Index of Globalization of KOF Swiss Economic Institute, другу – Міжнародна організація Carnegie Endowment for International Peace (OEIP). Обидві структури щорічно розраховують кількісну оцінку – індекс глобалізації. За системою KOF індекс глобалізації розраховується для 123 країн світу, за системою OEIP – для 62 [141, с. 58].

Індекс глобалізації KOF охоплює більшу кількість країн, розраховується він як сума зважених значень індикаторів економічної, соціальної та політичної глобалізації. До уваги беруться як індикатори, визначені чинниками глобалізаційного процесу (показники торгівлі, руху капіталу, людських ресурсів, розвитку інфраструктури тощо), так і індикатори інституційної складової глобалізаційного процесу (обмеження руху товарів, послуг, капіталу, участь у формуванні міжнародного інституційного середовища, зазначені індикатори оцінюються як на основі статистичних даних (як у разі індикаторів реальних потоків, індикаторів політичної і соціальної глобалізації), так на основі експертних оцінок (більшість даних про обмеження, за винятком індикаторів долі податків на міжнародну торгівлю в поточних доходах [256]).

Аналіз даних індексу глобалізації KOF (див. Додатоки) показує, що деякі країни мають досить рівні позиції за показниками субіндексів (наприклад

Бельгія), а інші – мають розриви у значеннях деяких субіндексів (наприклад США).

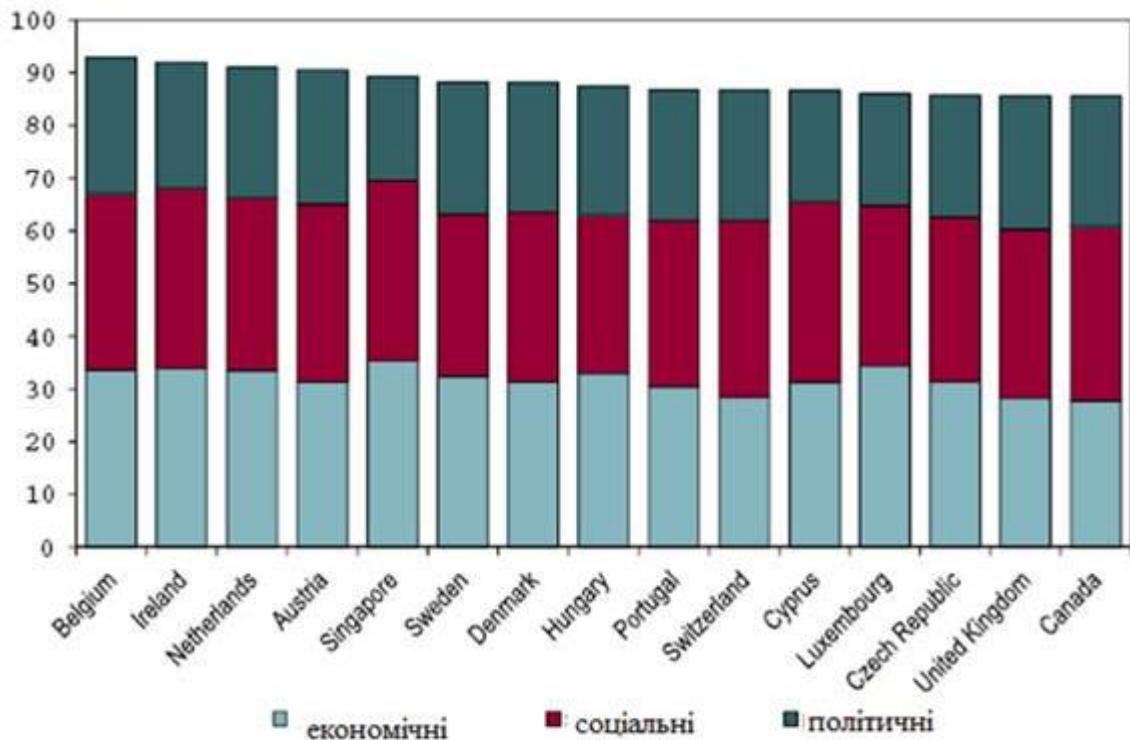

Рис. 2.1. 15 найбільш глобалізованих країн світу. Джерело: [256]

Дослідження процесів глобалізації, визначення її основних тенденцій та впливу на економічну політику держави, економічну поведінку суб'єктів господарювання, споживчу поведінку населення різних країн має велике значення для формування та ефективного реалізації відповідної політики задля прийняття своєчасних рішень. За сучасних умов, трансформаційні процеси виступають площиною координат, в якій має розвиватися людський потенціал та задовольнятися потреби населення. Адже вектор розвитку залежить від державної політики, а саме – наскільки країна поступово та з максимальним отриманням вигоди зможе увійти у процес світової інтеграції.

В цьому контексті не можна не звернути уваги на нерівномірність розвитку в умовах глобалізації. Найбільш хворобливі наслідки глобалізації відчувають на собі менш розвинуті країни, що відносяться до периферії. До

таких можна віднести загальні негативні наслідки, які провокує сучасна глобалізація: нерівномірність розподілу переваг від глобалізації; можлива деіндустріалізація національних економік; фрагментарність їх економічного розвитку; можливість переходу контролю над економікою окремих країн від національних урядів до інших країн, ТНК або міжнародних інститутів; дестабілізація фінансової сфери; посилення нестабільності; зростання безробіття та соціальної напруги тощо.

До регіональних (по відношенню до менш розвинутих країн) додаються наступні наслідки глобалізації: посилення технологічного відставання від розвинутих країн; зростання соціально-економічного розшарування, зубожіння основної маси населення; зростання залежності периферійних країн від стабільності та стійкого функціонування світогосподарської системи, вплив ТНК на здатність держав проводити національно орієнтовану економічну політику; зростання зовнішнього боргу іншим країнам та міжнародним інститутам, які знижують можливість економічного зростання.

Особливий аспект негативного впливу глобалізації на менш розвинуті країни полягає, на нашу думку, саме у сфері споживання в умовах змін обсягу та структури потреб, можливостей їх задоволення. Про це свідчать наступні моменти:

- поширення інформаційних каналів на свідомість населення країн стосовно рівня та якості життя, динаміки особистих потреб, механізмів їх задоволення. Але суспільство споживання є закономірним породженням зрілого капіталізму. Відмінність цього суспільства полягає не в тому, що споживання як й виробництво та бізнес складають його базис, а саме в тому, що особисте споживання піддається глибокій інституціоналізації та перетворюється на ключовий фактор економічного та соціального розвитку країни;

- поглиблення розривів у споживанні, рівні задоволення потреб.

Таким чином, глобалізація не тільки об'єктивний процес розгортання продуктивних сил, але і суб'єктивно-керований, представляє, по суті, складну

систему взаємодії різновекторних об'єктивних і керованих процесів, кожен з яких має внутрішню логіку і притаманні йому закономірності. Інтенсивність розвитку інформаційних, комунікаційних та технологічних аспектів сучасного світового господарства, як одна з об'єктивних умов формування економіки знань, не означає автоматичного переходу до неї при існуючій формі глобалізму. Технологічні можливості при глобалізмі ТНК служать значною мірою чинником загострення соціально-економічних протиріч та посилення розлюднюючих впливів на суспільне відтворення.

Сфера складної, об'ємної, багатопланової ієрархії соціально-економічних потреб схильна до серйозних змін в умовах глобалізації.

2.2. Стандартизація та індивідуалізація соціально-економічних потреб: суперечлива єдність

Сучасний інтерес до проблеми потреб зумовлений актуалізацією причинно-наслідкового взаємозв'язку між потребами та виробництвом, між потребами людини та її розвитком, між потребами суспільства і його зрілістю, між цілями соціально-економічного розвитку та основними структурними змінами в системі потреб. Сучасний прогрес вимірюється якістю життя населення, тому важливо оцінювати зміни соціально-економічних потреб людини тим, як саме ці зміни впливають на якість життя людини.

З огляду на те, що на якість життя людини впливає велика кількість факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру, що формування структури соціально-економічних потреб людини здійснюється під впливом раціональних та ірраціональних мотивів людської поведінки, вважаємо, що дослідження змін у потребах людей повинно підпорядковуватися наступним підходам:

- системний підхід до аналізу потреб людини, оскільки він дозволяє синтезувати економічні, соціальні, філософські, поведінкові та інші фактори в єдиній системі взаємодії;

- вивчення мінливості змін соціально-економічних потреб у сукупності методів класичного, неокласичного, інституційного та психологічного підходів;
- підпорядкованість змін в системі потреб взаємопов'язаним механізмам розвитку: ринковому та соціальному;
- людина розглядається як соціальна істота, тому у системі її потреб існують суспільні потреби, які актуалізуються та ускладнюються в умовах зростання невизначеності та різноманітних сучасних викликів;
- вивчення системи соціально-економічних потреб людини як відкритої соціальної та економічної системи, що піддається впливу низки чинників зовнішнього та внутрішнього середовища;
- обґрунтування причин та видів раціональної та ірраціональної поведінки людей у структуруванні особистих потреб;
- встановлення динамічного взаємозв'язку та залежності відтворення людського потенціалу, людського та інтелектуального капіталу під впливом структури потреб, інтересів, стимулів людської поведінки, змін інституційного середовища;
- визначення особливостей споживчої поведінки людей у залежності від структури задоволення потреб, виявлення наявності розривів у кількості та якості потреб у різних верств населення.

Як складний соціально-економічний феномен потреби мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Потреби виникають як природним (об'єктивним) шляхом, так і породжуються, і визначаються суспільством (суб'єктивним шляхом). В даний час найбільш сильним чинником, що впливає на структуру потреб, швидкість їх зміни, є глобалізація, яка обумовлює залучення до соціокультурної взаємодії суб'єктів різноманітних культур, які володіють потенціалом різних цивілізацій. Глобалізація може мати як позитивний, так і негативний вплив на особисті потреби та наслідки їх змін. Процес глобалізації набуває динамічний і масовий характер, при цьому маючи різне значення і спрямованість для різних суспільств і цивілізацій. Взаємодія різних культур охоплює всі країни і народи, уніфікує і стандартизує культурні традиції, звичаї

різних народів. У цьому процесі складаються загальні соціальні потреби, які ведуть до становлення нових культур, синтезують у собі різні ознаки.

Для того щоб оцінити вплив глобалізації на потреби людини, виділимо найбільш суттєві канали впливу глобалізації на сферу споживання і потреб. До таких каналів слід віднести, перш за все, інформаційні. Завдяки розвитку інформаційних технологій, знання про спосіб життя, стандарти якості життя, зразки і моделі поведінки стають надбанням населення земної кулі і проникають в соціокультурне поле будь-якого суспільства, породжуючи відповідні «виклики» та «відповіді» [145, с. 9].

Інформаційний канал різноманітний і багаторівневий. Якщо на особистому рівні він дає індивіду інформацію, яку можна використовувати як ресурс для задоволення як безпосередньої потреби в інформації, так і опосередковано через зміст самої інформації, яка стає передумовою і основою задоволення інших, заснованих на ній потреб. Наприклад, потреба у праці в умовах високого рівня безробіття на ринку праці може бути задоволена за допомогою отриманої інформації про наявність робочих місць. Потреба в праці також може бути реалізована і безпосередньо через інформаційні технології (дистанційна зайнятість).

Інформація про світові тренди розвитку, про цивілізаційні тенденції, моделі соціально-економічного розвитку стає джерелом вироблення нових соціальних потреб. Потреби, в тому числі і соціальні, мають конкретно-історичний характер. Людські потреби впливають на соціокультурні процеси і залежать від наступних основних факторів: соціокультурна специфіка спільнот, соціально-економічних та аксіологічних параметрів. Потреби в умовах глобалізації мають суперечливі тенденції: від прискореного зближення різних національних особливостей до збереження національної ідентичності. У ступені залученості різних країн світу та реакції з боку суспільства на проникнення глобалізаційних зразків у внутрішнє середовище проявляється складність, суперечливість і багатоликість, тобто культурна різноманітність

сучасного світу, знаходить відображення в системі особистих і суспільних потреб.

Наступним каналом впливу слід назвати технологічний. Мова йде про поширення нових технологій в світовій економіці відповідно з новим міжнародним поділом праці. Як і попередній канал впливу глобалізації на потреби і споживання слід зазначити, що він надає суперечливий вплив. Залучення країн світу до нового міжнародного поділу праці різноманітне, плоди такого залучення розподіляються вкрай нерівномірно. За одними країнами закріплені переваги концентрації інтелектуальної діяльності, за іншими - простих збирачів, а треті взагалі опиняються за бортом нових інтеграційних економічних відносин і залишаються постачальниками сировини. Звідси виникають диспропорції та дисбаланси в структурі потреб, у підготовці кадрів різної кваліфікації, трудової мобільності, соціальної відповідальності та ін.

Технологічний канал глобального впливу викликає до життя не тільки різноманіття потреб, але і веде до асиметрії в економічному і соціальному розвитку. Цей канал найбільш наочно характеризує несправедливий формат сучасної глобалізації. Нові й новітні технології зосереджені в найбільш розвинених країнах, що викликає до життя в цих країнах потреби більш високого порядку. Країни, що відстають у технологічному оновленні, програють у конкурентній боротьбі і зорієнтовані на інший рівень потреб. «Зелена економіка» висуває особливі вимоги до технології, зумовлюючи її коеволюційний характер. Звідси виникає цілий ряд потреб, що супроводжує рух до відповідних технологій.

Комунікаційний канал як відображення революції в засобах комунікації, різко інтенсифікує спілкування і різноманітно впливає на потреби людини і суспільства. У новому глобальному просторі виникають і через нього підтримуються уявлення про простір і час, формуються різні соціальні мережі: сімейні, професійні, дружні. Спілкування часто стає платною послугою, потреба в якій в умовах глобалізації багаторазово зростає.

Зазначимо, що комунікаційний канал багатоплановий, він відтворює не тільки потребу в спілкуванні, але і потребу долучатися, переймати ті чи інші «звички» споживання, а, отже, і потреби їх задоволення. Через комунікаційні канали широке поширення отримало суспільство споживання. «Суспільство споживання поглинає матеріальні ресурси, але перенасичення все одно не виникає, бо постійно створюються фіктивні потреби, які, в свою чергу, теж потребують задоволення; одночасно виробляються блага і потреби. Споживацтво дійсно проникає у всі сфери життя соціуму» [89, с. 162]. Природа людини суперечлива. Її вчинки відображають логіку цієї суперечливості: вони є засобом реалізації тих чи інших здібностей, з одного боку, і шляхом задоволення потреб, з іншого боку. Кожен індивід виступає одночасно творцем і споживачем. Виходячи з цього, слід зауважити, що перебуваючи в однакових умовах, під впливом одних і тих же глобальних комунікаційних каналів люди можуть по-різному, і, навіть, протилежно відповідати на їх вплив.

Особливу роль в умовах глобалізації відіграють інституційні канали впливу на потреби населення. Формування глобального простору супроводжується інституціоналізацією - виробленням нових правил гри, норм і правил поведінки. В таких умовах, по-перше, виникає потреба в освоєнні та долученні до цих нових норм і правил, по-друге, потреба у пізнанні і трансформації їх у власне середовище проживання. Формування міжнародних інститутів (МВФ, МБРР та ін.) прискорює процес інституціоналізації глобального простору.

Звернемо увагу на той факт, що канали впливу діють одночасно підсилюючи один одного або, навпаки, послаблюючи в тому чи іншому напрямку, що породжує невизначеність і нестійкість системи. В. Пригожин назвав такий стан переходом від «геометричного світу» до «світу нарративного», в якому будь-яка структура рано чи пізно виходить з рівноважності з тим, щоб «відкрити себе» для нових варіацій, для пошуку нових можливостей. «В «нарративному світі» час (загальна причина старіння) активізує систему до нових модифікацій, тобто виступає своєрідним фактором

«омолодження». На зміну «тимчасової симетрії» приходять «стріла часу», яка пронизує своїм вектором всі еволюційні процеси і прийняті ними організаційні форми, спонукаючи останніх до самооновлення» [184, с. 129]. Ця ситуація повністю відповідає до сьогоденного переструктурування системи потреб людини і суспільства.

Потреби людини – необхідна передумова його існування. Соціально-економічні потреби людини як соціального суб'єкта виходять за рамки біологічних і залежать від рівня розвитку суспільства, конкретних умов його діяльності. Джерелом розвитку потреб є взаємозв'язок виробництва і споживання матеріальних, соціальних і духовних благ. Рух потреб підпорядкован закону піднесення потреб; задоволення потреб веде до зародження нових, ускладнюючи їх структуру і спосіб задоволення, « ... і це породження нових потреб є першим історичним актом» [134, с. 27]. А в «нарративному світі» процес піднесення та переструктурування потреб протікає дуже швидко та формує нові тенденції.

Розглядаючи основні канали впливу глобалізації на зміни потреб людини слід, перш за все, зазначити, що глобалізація породжує тенденцію стандартизації. Швидке просунення нових благ та послуг на глобальному просторі, враховуючи той факт, що для більшості населення споживання реалізує задоволення не базових природних потреб, а перетворюється в інструмент конструювання соціальної ідентичності, веде до стандартизації споживання.

У міждисциплінарних дослідженнях представлено різні аспекти обґрунтування економічної поведінки окремих людей, зумовленої її потребами. У соціальних і поведінкових науках існують різні підходи до її пояснення: релігійно-етичний підхід, «модель економічної людини» економічного та позаекономічного примусу до праці, психологічний підхід до визначення корисності споживчих благ, теорія набутих потреб.

Культурне середовище безумовно формує характер споживання та вибір потреб, які задовольняються. Різним країнам властиві свої специфічні звичаї,

традиції, правила тощо. Однак сильний вплив на поведінку споживачів здійснює глобалізація, саме вона впливаючи на структуру і динаміку потреб, уніфікує та формує нові контури соціально-економічної реальності, для якої характерно синтез різних зразків господарських практик та стереотипів поведінки на споживчому ринку.

Соціально-культурні та економічні передумови формування суспільства споживання ґрунтуються на штучно сформованих потребах людини та маніпулюванні ними й поширюються в умовах відкритості границь, інтернаціоналізації, поширенні каналів впливу глобалізації на систему потреб людини. «Якщо проаналізувати асортимент товарів, що пропонуються споживачеві, виявляється, що на сьогодні лише 30 % товарів відповідають базовим потребам людини» [150].

Найбільш явною тенденцією, яка формується глобалізацією є, на нашу думку, стандартизація. Споживачі занурені у відповідні віртуальні світи за допомогою глобальної культури, консюмеризма – розвитку споживацтва.

У подальшому ми звернемося до більш детальної характеристики ємного та багатовимірного явища консюмеризм. В даному аспекті підкреслимо, що суспільство споживання як сукупність суспільних відносин, у якому ключову роль відіграє споживання, опосередковано ринком.

Саме такий тренд розвитку суспільства породжує однакове відношення у людей до споживання, до установ, породжує однакові бажання, моделі поведінки. «Спосіб, за яким сьогоденне суспільство «формує» своїх членів диктує у першу чергу зобов'язанність грати роль споживача» [16]. На жаль у споживачів розмивається часова перспектива. Представники такої культури не здатні міркувати в категоріях майбутнього розвитку подій і їх важко переконати, наприклад, в необхідності відкладання грошей або страхування. Підкоряючись однаковій логіці споживчої поведінки (див. рис. 2.2) поступово формуються стереотипи, однакові бажання та вибір.

На рис. 2.2 представлено модель стандартизації поведінки споживача, яка відображає той факт, що суспільство споживання спирається на новий тип

особистості. Головною рисою такої особливості стає схильність до споживання як засобу конструювання своєї ідентичності. Для такої ситуації притаманне явище трудової активності: людина має можливість задоволення своїх основних потреб на досить високому рівні, але вона ненаситна. Для неї споживання виступає як сенс її життя.

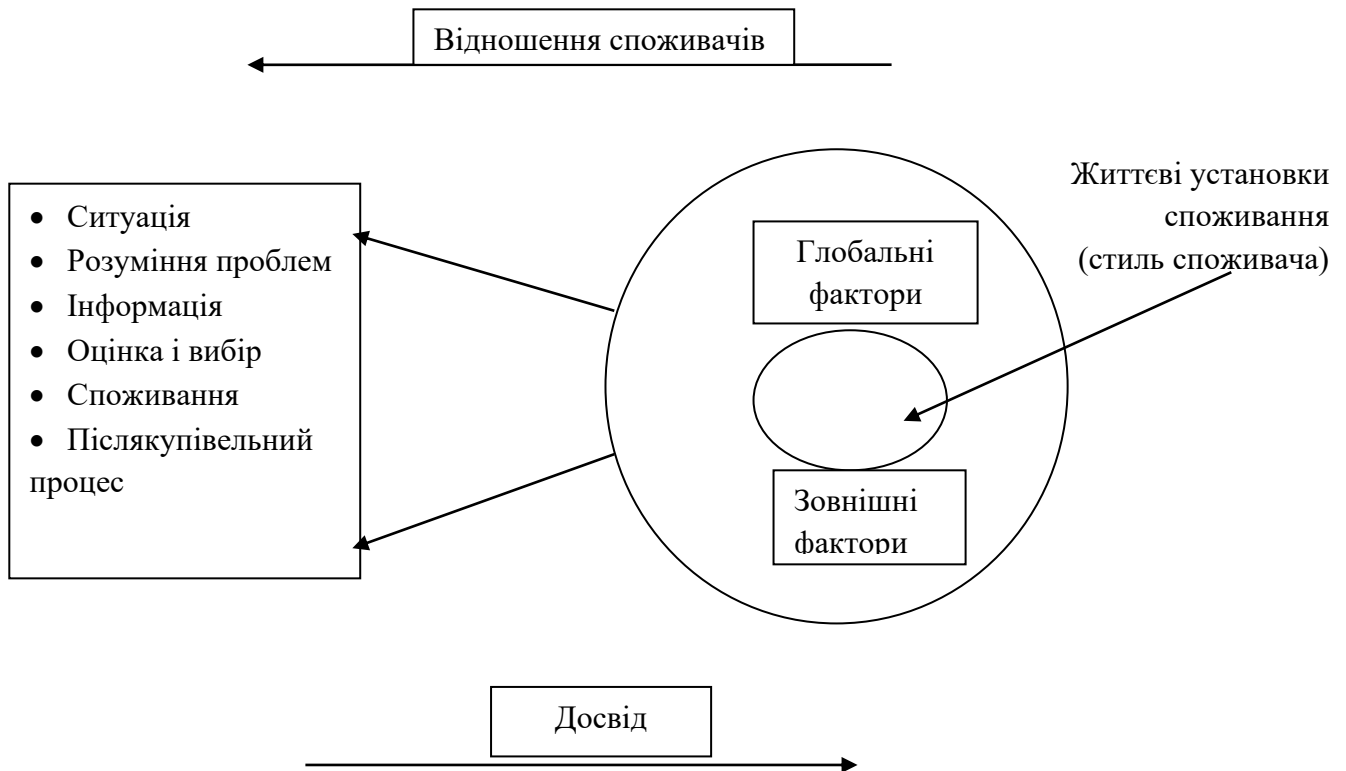

Рис. 2.2. Модель стандартної поведінки споживача. Джерело: розроблено автором

Сучасні стандарти споживання забезпечують високий рівень добробуту, основну роль в них відіграють матеріальні потреби. В умовах глобалізації виникає та розповсюджується споживча культура. Її особливістю стає той факт, що стратегія споживання підкорює собі інші життєві стратегії. Людина вимушена відтворювати себе тільки як споживача за рахунок задоволення відповідних потреб. Глобальна споживча культура стикається не тільки з локальними культурами, але й з антиконсьюмерськими проектами.

Сучасний поділ праці та взаємозалежність країн світу породжують можливість використання стандартних продуктів та послуг в усьому світі. Національні стандарти зазнають серйозного впливу споживчих стандартів, що склалися в інших країнах. Цьому процесу сприяють глобалізаційні канали впливу. І як результат ми маємо людей у різних країнах світу, котрі мають схожі потреби і які шукають схожі характеристики та схожі споживчі якості товарів і послуг. Стійка потреба у конкретному товарі на багатьох національних ринках свідчить про те, що його виробництво і збут досягли глобального охоплення населення.

Стандартизація потреб та споживання, яка знайшла розвиток в інших країнах світу, дозволила вченим стверджувати, що цей факт свідчить про зародження глобального середнього класу [104].

Механізм стандартизації глобального споживання проявляється по-різному: активне використання відомих брендів, які приймаються по всьому світі (наприклад, в галузі парфумерії та моди Chanel, Dior, L'Oreal); висока якість товарів та обслуговування (Майкрасофт, Макдональдс, Хітлтон).

Стандартизація у більшості випадків вважається цілеспрямованим, запланованим і контрольованим процесом, який здійснюється виробником. Вона підкріплюється підвищенням мобільності та туризму населення, посиленням можливості вибору на користь загальновідомих стандартизованих товарів та послуг.

Таким чином, вважаємо, що стандартизація одночасно виступає як процес, що відтворюється у людських ресурсах, домінуванні у них стандартних мотивів, дій, помислів, пов'язаних з споживанням. Одночасно стандартизація означає й однаковість у наборі стандартних потреб найбільш розповсюджених у світі.

Другий шлях розв'язання проблем суспільства споживання полягає у такій тенденції як індивідуалізація. В результаті сучасних процесів глобалізації потреби споживачів індивідуалізуються, стають диференційованими та унікальними. Слід зазначити також, що у сучасних умовах посилюється

компетентність задоволення потреб. Науково-технічний та технологічний прогрес дозволяють формувати цілісні товарні системи, що здатні задовольняти можливість системного задоволення потреб людей. В структурі потреб людей збільшується питома вага духовних, культурних, рекреаційних та інших потреб.

В умовах ринкового фундаменталізму нескінченний рух споживацтва стає серйозною загрозою екологічному стану навколишнього світу, людині та всієї планеті. Наприклад, бізнес стимулює ненажерливість, а потім пропонує ліки та дієтичні добавки та інші послуги, в погоні за прибутком забруднює хімічними добавками продукти харчування, а по більш високим цінам продає «екологічно чисті» продукти харчування. Так, витрати населення США на боротьбу із зайвою вагою у косметичних кавниках склали за рік – 117 млрд. дол. Чверть цих грошей була витрачена на біодобавки, які використовувались для проходження курсів лікувального голодування. Це у 30 разів більше, ніж виділила ООН в тому ж році на допомогу тим, хто голодує у слаборозвинених країнах [116, с. 20-29].

Виходячи з вище викладеного у теперішній час актуалізується питання приборкування світової гонки масового споживацтва та культурного оновлення нових технологій виробництва та розповсюдження товарів. Враховуючи різношвидкісний шлях розвитку країн світу, цей процес є дуже складним.

«Наслідки гедоністичного підходу до життя для цивілізаційного світу можуть бути руйнівними. І проблема стоїть не тільки в незбіжності рівня домагання і реальних можливостей, а в настанні демографічної кризи» [189, с. 406]. Додамо, що не тільки демографічної, але й екологічної та соціальної.

Розв'язання проблем суспільства споживання йде декількома шляхами. Перший шлях також пов'язано зі стандартизацією, але іншого роду. Виникають соціально (а також екологічно) виважені стандарти споживання. Направленість сучасного розвитку на якість життя потребує, перш за все, оберту уваги та споживання населення, на зміни соціально-економічних потреб, на пошук більш ціннісної та раціональної рівноваги між структурними елементами. Використання компаративного (порівняльного) підходу не тільки дозволяє

виявити найбільш привабливий стандарт споживання, але й знайти напрями його досягнення. Поширенню такої тенденції допомагає глобалізація. Постійно-інтеграційний рух капіталу, товарів та послуг, робочої сили, інформації інтенсифікує органічне поєднання та інтернаціоналізацію взаємозв'язків та взаємозалежності економічних процесів.

Головні канали глобалізації ведуть до суттєвих та швидких змін в задоволенні духовних, естетичних та інших подібних потреб. Саме завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям створюються умови задоволення вище перерахованих потреб за рахунок соціалізації різних груп населення, зростання доступності багатьох територіально віддалених видів послуг.

Індивідуалізація потреб та споживання підпорядкована сучасній раціоналізації, яка направлена на людський розвиток. Теорія раціональної поведінки стала не тільки базовою у дослідженні економічної поведінки людини, а й методологічною основою вивчення багатьох соціальних процесів. Це підкреслив Г. Беккер у Нобелівській лекції: «економічний спосіб моделювання поведінки нерідко приваблює своєю аналітичною могутністю, яку забезпечує йому принцип індивідуальної раціональності, спеціальність з інших областей, що вивчають соціальні проблеми. Впливові школи теоретиків і дослідників – імпериків, що спираються на модель раціонального вибору, активно діють у соціології, юриспруденції, політології, історії, антропології і психології. Модель раціонального вибору забезпечує найбільш перспективну основу наявну у нашому розпорядженні, для уніфікованого підходу представників суспільних наук до вивчення соціального світу» [23].

В економічній науці можна виділити два провідних підходи в аналізі потреб і споживання: відтворювальний і поведінковий. Перший характерний для класичної політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, К. Маркс та ін.), кейнсіанства, неокласичного синтезу (Дж. Кейнс, Т. Хансен, С. Харріс, Р. Харрод, П. Самуельсон). Другий підхід методологічно розширює аналіз потреб і споживання, розглядаючи його в контексті теорій соціально-економічного розвитку. Його розробляють представники інституційно-еволюційного

напрямку, соціальної економіки і філософії: З. Бауман, Ж. Бодрійяр, М. Вебер, Т. Веблен, А. Гальчинський, А. Гриценко, В. Дементьєв, Д. Дьюзенбери, В. Тарасевич, Р. Фадейчева, А. Чухно та ін.

Як вже відмічалось у першому розділі дисертаційного дослідження у науковій літературі не існує загальноприйнятого визначення категорії потреба. Ретельне вивчення трансформації її змісту та структурного наповнення в умовах глобалізації дозволяє розглянути її в нових контекстах.

Крім традиційного визначення потреби, як потреби або нестачу в чому-небудь необхідному для підтримання життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, внутрішнього спонукача активності [216, с. 518] у літературі є й інші визначення. Так, Н. Д. Кондратьєв в роботі «Основні проблеми економічної статистики і динаміки: попередній ескіз» визначає потреби як стан порушеної відповідності або рівноваги між різними частинами організму (або їх функціями) або між організмом і зовнішнім середовищем [115, с. 36]. Р. Фадейчева вважає, що для всіх складноорганізованих систем можна визначити потреби через поняття інформації. «З цієї точки зору потреба є ні що інше, як життєво важлива інформація про умови подальшого відтворення живої системи...» [213, с. 8].

Звернемо увагу на той факт, що вище перераховані визначення є несуперечливими. Реальність, що описується категорією «потреба» складна і суперечлива, її будь-яке однозначне визначення грішить спрощенням. В силу цього будь-яка нужда, брак чого-небудь – це або зруйнована рівновага, невідповідність між функціональними елементами або рух до нерівноваги. Безумовно, що такий стан розглянутого об'єкта стає джерелом інформації. Однозначне визначення такої складної категорії, як потреба є всього лише методологічним інструментом, який дозволяє сфокусувати увагу дослідника на певному ракурсі.

Зауважимо, що комплексне дослідження змін у системі соціально-економічних потреб людини має на увазі їх відображення у сфері споживання,

яка, в свою чергу, стає критерієм оцінки якості цих змін й одночасно системою сигналів для удосконалення.

Потреби виступають структуроутворюючим елементом особистого споживання. Усвідомлені людиною потреби перетворюються в мотиваційну силу, визначаючи і направляючи людську активність на процес виробництва. У свою чергу людська діяльність виступає засобом задоволення людських потреб. Діалектичний зв'язок і протиріччя між потребами і можливостями виробництва полягає в тому, що, з одного боку, потреби зумовлюють виробництво, а, з іншого боку, саме виробництво, створюючи нові предмети споживання, засоби для їх виробництва, формує нові потреби в матеріальних благах, навичках, уміннях, знаннях людини, відтворенні продуктивних сил, відповідних рівню суспільного розвитку. Разом з тим обмеженість економічних, просторово-тимчасових ресурсів не дозволяє повною мірою задовольнити зростаючі потреби, а невідповідність між структурою потреб і структурою суспільного виробництва визначає нерівномірність розвитку людини і суспільства [158, с. 54; 191, с. 77-82].

Виявлення і задоволення потреб - це ключові питання суспільного прогресу. По відношенню до людського потенціалу істотні наступні питання: структура і механізм задоволення потреб, спонукання людини до активності, потреби як імпульсу і вектора розвитку, можливості і справедливості у задоволенні потреб. Вищеперелічені аспекти тісно пов'язані між собою.

Склад і структура потреб носить конкретно-історичний характер. Логічно та історично потреби безпосередньо залежні від виробництва, яке і визначало їх структуру. Однак в процесі розвитку людського суспільства індивідуальне споживання основної частини населення виходить за рамки, які диктуються природними потребами, перетворюється на ключову частину відтворення людини соціальної. Структура потреб, її тісний зв'язок з розвитком людини і його діяльністю була відносно сталою на протязі доіндустріальної стадії розвитку. Для індустріальної стадії розвитку характерне зростання масових,

насамперед матеріальних потреб. Стадія індустріального суспільства породжує такі основні тенденції в сфері потреб і способів їх задоволення:

- збільшення фізичного обсягу наявних потреб і швидке розширення кола нових потреб;

- домінування в структурі матеріальних потреб;

- основним принципом задоволення потреб стає ринковий, тобто наявність у людини платоспроможного попиту. Отже, матеріальні блага, що надходять у споживання, стають конкуруючими. А це означає, що кожному одиному блага можна вжити лише один раз, що передбачає особливий порядок участі споживачів у суспільному виробництві, отриманні доходу та придбання блага на конкурентній основі [267, с. 11; 264, с. 63-91].

У класичній політекономії переконливо описано як задоволення матеріальних потреб найбільш ефективно забезпечується ринковою економічною системою через механізм платоспроможного попиту, показана природа потреб та їх роль у відтворювальному процесі. Неокласичний напрям, на жаль, не займається спеціальним вивченням потреб, основну увагу його прикуто до споживання. Зосередившись на ринкових потребах, вчені цього напрямку практично залишили без уваги питання формування і розвитку потреб, їх ролі у векторі подальшого розвитку соціально-економічної системи.

Становлення суспільства споживання сформувало нову реальність, нове соціокультурне поле, як сукупність соціально-економічних відносин, в яких ключову роль відіграє споживання, що опосередковане ринком. Ця ситуація активно конструювалася і вивчалася в більшій мірі соціальними науками і маркетингом, а не економічною. З боку економічної науки в умовах глобалізації актуальності набувають такі аспекти проблеми: як само та завдяки яким каналам здійснюється вплив глобалізації на систему потреб; яким чином відтворюються людські ресурси, людська особистість. Як зазначає З. Бауман: «Спосіб, яким сьогоденне суспільство «формує» своїх членів диктує в першу чергу обов'язок грати роль споживачів» [16, с. 116].

Спотворення структури задовольняються у бік зростання питомої ваги вітальних потреб не могло не позначитися на руйнування цілісної людської особистості, руйнування духовної і соціальної складових людського розвитку. У людському розвитку починає домінувати не творець, а споживач.

Людина як біо-соціо-духовна істота свою цілісність і креативність реалізує через таку структуру потреб, яка відповідає рівноважному, гармонійному розвитку. Людину не можна звести до жодної зі своїх іпостасей – він не вміщається ні в вітальність, ні в духовність, ні в соціальність.

У концепції функціональних потреб складна структура матеріальних і нематеріальних потреб розвивається у людини одночасно і за різними напрямками, що відображають ту чи іншу функцію його буття. Матеріальні і духовні потреби формуються в тісному зв'язку і взаємообумовленості, духовні потреби не розвиваються автоматично слідом за матеріальними. Діалектика матеріальних потреб та духовних досить складна – духовні потреби дуже часто випереджають матеріальні, а іноді не формуються і при високому рівні задоволення матеріальних потреб. Соціальні потреби вказують на певний рівень розвитку суспільства, його соціалізацію. Виникнувши, вони зайняли домінуюче положення у всій системі мотиваційних факторів, що обумовлюють поведінкову активність людини в рамках суспільства або окремої соціальної групи. Це стан соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, суспільства), яка відображає необхідність у тих чи інших предметах, умовах, діях, спрямованих на забезпечення його існування та життєдіяльності.

Одночасно в умовах глобалізації розгортається суперечливий процес стандартизації та індивідуалізації у системі людських потреб. У системі цих потреб співіснують як вільні (природні), так і перетворені. Шлях від стандартизації потреб одночасно є засобом скорочення перетворених потреб.

Розрізняють мінімальний рівень потреб (переважно вітальних, які задовольняються за допомогою матеріальних благ) і базовий рівень, що відображає результат певного етапу соціально-економічного розвитку. Зміст і структура базових потреб, що постійно змінюються у відповідності до змін

соціально-економічного розвитку. У цих змінах проявляється тенденція випереджаючого зростання нематеріальних потреб. Слід звернути увагу ще на одну тенденцію – індивідуалізацію потреб. Ця тенденція характеризує якісні зміни в розвитку потреб при переході від індустріального до постіндустріального суспільства.

2.3. Інформаційні потреби в умовах глобалізації

Сучасну епоху можна по праву вважати епохою інформаційних технологій, що зачіпає інтереси кожної людини. Сучасні інформаційні технології надають людині можливість передавати і отримувати інформацію в будь-якому обсязі в будь-який час і практично в будь-якому місці. Перед сучасною людиною і людством в цілому відкриті унікальні можливості доступу до величезного багату сучасної інформації, який постійно розширюється. Тим самим задовольняється одна з найважливіших потреб людини - інформаційна потреба.

Сьогодні саме інформація забезпечує розвиток і ефективне функціонування більшості сфер суспільного життя. Вона стає одним з найважливіших стратегічних ресурсів діяльності людства, виступає ключовим засобом міжособистісних відносин, регулярно видозмінюючись в процесі переходу від однієї людини до іншої. Крім того, вона створює і матеріальне середовище існування індивіда. Як підкреслює Лопатинська Т. Д. «інформація одноразово обумовлює і соціокультурне буття членів суспільства, і їх матеріальне життя» [129, с. 35].

Необхідність в інформації і новому знанні поглибилася у людини на сучасному етапі, пов'язаному з успіхами інформаційних технологій, а була йому притаманна завжди. Яскравим проявом інформаційної потреби людини є пізнання навколишнього світу, активне здійснення якого відбувається ще на зорі людської цивілізації. Саме завдяки пізнанню навколишнього світу людство змогло прогресувати і досягти сучасного етапу розвитку. Людина не досягла б

того рівня цивілізації, якби не змінила своїх стосунків з природою і собі подібними. Умовою збереження людини як виду на Землі є зміни людини, які випереджають зміни навколишнього середовища. Таким чином, саме пізнання (пізнання навколишнього середовища і самого себе) служить для людини джерелом інформації. Процес пізнання починається з прочитання зовнішньої інформації, на основі якої відбувається формування загальної картини світу, уявлень стосовно будови всесвіту. Поступово людина навчилася уточнювати інформацію, вибудовувати логічні зв'язки. На основі наявної інформації про світ людина могла адекватно реагувати на зміни, що відбуваються, з метою свого збереження і розвитку.

Саме інформаційні потреби людини стимулювали пояснення незрозумілих загадкових явищ в природі, в навколишньому світі, пошук закономірностей у різноманітних явищах. На їх основі відбувалося формулювання знань про закони природи з метою використання їх у практичних цілях. Отже, інформаційні потреби носять прагматичний характер - розширюючи сферу пізнання, роблячи різні відкриття, створюючи нову технологію виробництва, прискорюють дію закону піднесення потреб й тим самим покращують якість життя людини. Таким чином, пізнання є узагальнюючим фактором задоволення інформаційних потреб людини.

Важливою сходинкою прогресу стало виникнення науки та становлення наукового знання. Знання як форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини існувала завжди і розвивалося разом з людським суспільством. Однак на перших порах розвитку людського суспільства знання носили буденний характер, таке знання було емпіричним і фрагментарним і служило основою орієнтації людини в навколишньому світі, основою його повсякденної поведінки. Наукове пізнання виникло в надрах історії та на основі буденного пізнання. Наука стала найважливішою формою людського пізнання. Науковому знанню притаманні логічна обґрунтованість, доказовість, відтворюваність результатів, перевіряємість, прагнення до усунення помилок і подолання протиріч. Наука стала головною силою розвитку

суспільства і людини. Як соціокультурний феномен вона в значній мірі детермінує суспільне життя, формує інформаційні потреби людини.

Найбільший прогрес у розвиток інформаційного простору життєдіяльності людини вносять сучасні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). Серед них можна виділити дві найбільш значимі, що набули найбільшого поширення як засіб задоволення інформаційних потреб – стільниковий зв'язок і Інтернет [109].

Поява і розвиток стільникового зв'язку дозволило розширити до небувалих меж можливості інформаційного обміну, наділило його мобільними характеристиками. Перша стільникова система для цивільних користувачів з'явилася в США на початку 80-х років. У стільникового зв'язку закладений дуже важливий в житті людини принцип - розосередження, розподіл у просторі. Інтенсивний розвиток стільникового рухомого зв'язку стало можливим завдяки успіхам технології виробництва інтегральних мікросхем. Саме стільниковий зв'язок, його можливості і відносна дешевизна, є найбільш затребуваним індивідуальним засобом задоволення інформаційних потреб. Виникнення і розвиток Інтернет ще більше розширює інформаційні можливості людства. Всесвітня павутина виявилася дуже затребуваною сучасним суспільством, так як дозволяє обмінюватися самою різною інформацією: не тільки повідомленнями, але і зображеннями, програмами, відеофільмами, аудіозаписами і т. д. Інтернет, мабуть, є саме тим засобом, який найбільшою мірою задовольняє інформаційні потреби людини. Інтернет-технології є основою сучасних процесів інтеграції інформаційних технологій, коли досягнення в різних інформаційних областях об'єднуються в єдині системи, що об'єднують: стільниковий зв'язок, Інтернет, комп'ютер, фотоапарат, відеокамеру, аудіосистеми, керуючі та охоронні системи, і багато інших необхідних людині функцій.

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій на сучасному етапі має значний вплив на всі сфери людської життєдіяльності, включаючи і соціальну структуру сучасного суспільства, яка під впливом ІТК

знає певних трансформацій. Інформаційна епоха сприяє розвитку в людині і актуалізації таких якостей як, інтелектуальність, професіоналізм, творчість, освіченість та ін. Розвиток ІКТ розширює можливості працевлаштування, а, отже, і контингент робочої сили (за рахунок створення віртуальних інтерактивних робочих місць, гнучких графіків роботи, роботи на дому і т. д.). У виробничій сфері на зміну соціально-економічній піраміді приходять мережева структура, що дозволяє більш ефективно використовувати можливості новітньої інформаційної техніки.

Впливу інформаційного середовища піддаються не тільки різноманітні сфери людської життєдіяльності, але і сама людина. Причому цей вплив носить вкрай неоднозначний характер. Людина інформаційної епохи стає, з одного боку, більш автономною (процес індивідуалізації), а, з іншого, більш залежною від ІТК. Відбувається стандартизація особистих смаків, думок, переконань, розмивання суто особистісного простору людини не за рахунок розширення його соціальних ролей і форм дружнього спілкування, а під тиском технократичного інформаційного простору. Трансформації також зазнає і структура людських потреб. Інформаційні потреби розширюються і починають домінувати над багатьма іншими людськими потребами.

Як правило, дослідники виділяють три групи інформаційних потреб: біогенну (потреба живих істот надходження сенсорної інформації – «інформаційний метаболізм»), духовні потреби в соціальній інформації та професійні потреби в науковій інформації. Інформаційні потреби проявляються в трьох різних типах реальності в біосфері, в мікрокосмі людини і в соціальній реальності. Найважливішою сутнісною особливістю інформаційних потреб є те, що кінцевою метою їх задоволення стає знання, отримане шляхом звернення до інформації та її інтелектуальної обробки.

Аналізуючи зміст інформаційних потреб і їх задоволення різними інфокомунікаційними засобами слід враховувати відмінності в способі життя різних груп населення. Нерівномірність розвитку країн і соціальна неоднорідність створюють умови різної доступності сучасних технологій для

різних верств суспільства. Збільшення ролі ІКТ в задоволенні інформаційних і культурних запитів особливо помітно в групах, чий спосіб життя характеризується високою інтерактивністю, гнучким графіком роботи, великою кількістю вільного часу. Також на структуру інформаційних потреб впливають демографічні (статевовікові характеристики). Найбільший вплив ІКТ на зміну характеру і способу задоволення інформаційних потреб відчуває саме молодь. Так пише про це Соколов: «Глобальна павутина Інтернет, мобільні телефони і мультимедіа полонять молоде покоління як супермагістраль, що веде в інформаційне суспільство» [190, с. 7]. Навколо і всередині всесвітньої павутини виникає безліч нових інституціональних форм, що беруть участь у формуванні та спрямованості інформаційних потреб сучасної людини.

Відбувається розширення застосування ІКТ у трудовій діяльності, пов'язаної з рішенням управлінських, суспільних і творчих проблем. Трудова діяльність породжують специфічний комплекс інформаційних потреб, що визначаються характером його професійної діяльності, особливостями трудової сфери. На інформаційні потреби індивіда впливають такі фактори, як соціальний статус, рівень освіти, суспільна значущість та особливості соціального простору. В якості прикладу сприятливого соціального простору (стабільного соціально-економічного клімату) можна привести Кремнієву долину в Каліфорнії і «коридор високої технології» поблизу Бостона («дорога 128»). Науковою базою Кремнієвої долини є університет Стенфорда, а «коридору високих технологій» - Массачусетський технологічний інститут. Серед факторів, що визначають зміну способу життя, так і зміст інформаційних потреб особистості, першорядну роль відіграє рівень освіти. Підвищення освіти має двоякий вплив на характер інформаційних потреб і ефективність їх задоволення. Як правило, наявність вищої освіти є чинником зростання ролі та ефективності використання джерел інформації, а також фактором розвитку соціальних зв'язків.

Людина, що занурена в сучасне інформаційне середовище, відчуває на собі різноплановий вплив її технократичної і соціальної сторін. Інформаційне

середовище передбачає знання технічних способів і засобів кодування, передачі, обробки і накопичення інформації, актуалізує професійні компетенції особистості. Технологія виступає вдосконаленим знаряддям розумної діяльності і допомагає людині здійснювати поставлені завдання найбільш ефективним і менш трудомістким. Запорукою поширення тієї чи іншої технології є принцип доцільності - співвідношення задуму людини і можливих технічних його втілень. Вибір мети ініціює діяльність розумної людини, а раціональний підбір нею технології дозволяє довести її до логічного кінця. Таким чином, інформаційне середовище стимулює сучасну людину до вивчення інформаційних технологій і освоєння навичок пошуку «відсіювання» інформації. Розвиток особистості відбувається за рахунок креативності, інтелектуальної діяльності [195].

Однак інформаційне середовище може негативно впливати на соціальні і культурні потреби та зв'язки людини, на якість її духовного життя. Для людей які не зуміли підпорядкувати собі інформаційні технології (оволодіти, знайти їм раціональне застосування), вони стають незамінним (іноді єдиним) елементом культури і життя.

Технічний прогрес і вдосконалення інформаційних технологій тягне за собою збільшення частки раціональної складової в індивідуальному і суспільно-групової свідомості та відповідно у виборі потреб. Надмірна раціоналізація і механізація науково-пізнавальних та інформаційно-комунікаційних процесів, загрожує знеособленням суспільства і збіднінням його культури. Формалізація і яскраво виражений прагматизм придушують творчу активність людини, перешкоджають їй саморозкриттю і саморозвитку. Таким чином, сучасні інформаційні технології надають не тільки можливості розвитку особистості, але і її деформації під впливом домінантною техніко-технологічної частини інформаційної культури.

Без зусиль, а іноді і без згоди сучасна людина включається в потік інформації, що ллється на неї (з екрана телевізора, комп'ютера, рекламних таблоїдів і т. д.). Чим більше особистість поглинає готових інтелектуальних

форм, тим менше залишається у неї внутрішнього резерву для переосмислення отриманої інформації та діяльної віддачі. Невпинно перетворюючи природне, соціальне і культурно-інформаційне середовище існування людство прирікає себе на необхідність підлаштовуватися під створену ним реальність. У своїх працях К. Поппер характеризує всю вразливість і обмеженість матеріально-технологічних методів («соціальних технологій») в гармонізації суспільного та особистого життя людини. Технологія, що застосовується у справі соціального устрою, у виробництві або використанні будь-яких продуктів (у тому числі інформаційних), надає діяльності людини механіко-раціональний характер і виключає з неї культурно-ціннісний сенс [173].

Подібної точки зору дотримується і В. А. Кутирев, відзначаючи поступову підміну культури технологією. З появою нового типу культури почалося «роздвоєння», розшарування людського суспільства, для однієї частини якого все ще пріоритетними є природний пласт буття і культури, а інша - матеріально і психологічно залежить від інформаційних технологій. Технологізація охоплює різні сторони людської діяльності. Крім впровадження новітніх технологій в науку і виробництво, сплеск їх затребуваності відчувається в області мистецтва і дозвілля, інформаційні технології стають «культурою» сучасного інформаційного суспільства [118].

Завдяки інформаційним технологіям прискорюється переміщення інформації в глобальних масштабах, що сприяє піднесенню потреб, розширенню асортименту товарів та послуг. В індивідуальному споживанні в усіх країнах світу проходять суттєві модифікації - зміна його форм та структури, а саме: віртуалізація споживання. Задоволення потреб здійснюється за допомогою електронних засобів переказу грошей. Кількість інтернет-споживачів зростає і відображає наступну тенденцію в споживанні: збільшення попиту на продукцію та послуги ІТ-сфери за рахунок розвитку цифрового контенту.

Інформаційні потреби ведуть до появи нових способів споживання в мережевій економіці: онлайн (у мережі), оффлайн (поза мережею, але за

допомогою інформаційних технологій). Становленню віртуального споживання сприяють інтеграція традиційних ринків в інформаційно-мережеве середовище, поява нових видів інформаційно орієнтованих трансакцій для споживачів. Інформаційні технології не тільки поширюють коло нових потреб, але й змінюють, породжують нові механізми задоволення як нових, так й вже відомих потреб. На споживчому ринку спостерігається поява телемагазинів, віртуальних супермаркетів та інтернет-площадок, розвиток електронної комерції. Віртуалізація споживання людини є невід'ємним наслідком активного використання інформаційно-комунікаційних технологій у повсякденній суспільній діяльності людей.

У мережевій економіці людина залучається до виробничого процесу, тобто її знання, інформація і міркування використовуються в технічних характеристиках продукції. В мережі співпраця людей сприймається як частина корпоративного ресурсу в мультимедійній інформації і стає частиною міжнародного депозитарію знань. Деякі вчені вважають, що настав час створення благ сумісно виробниками та споживачами [139; 180].

Розглядаючи інформаційну потребу в загалі слід звернути на особливості, які вона проявляє в економіці. Різноманітні аспекти інформації як потреби виробника та споживача, моделей ринку з асиметричною інформацією, за думкою дослідника теоретичного спадку Нобелівських лауреатів з економіки М. Довбенко, найбільш детально розглянуті в роботах М. Вікрі, Дж.-А. Міррліса, Дж. Акерлофа, М. Спенса, Дж. Стиглица [72, с. 71-82; 73, с. 138-161]. Не можна не погодитися з висновком українського дослідника А. Маслова [139, с. 227-277] стосовно особливого вкладу лауреата Нобелівської премії Дж. Стиглера в розвиток економічної теорії інформації [196, с. 507-529; 73, с. 213-225]. Серед основних питань, на які звернув увагу Дж. Стиглер, можна виокремити наступні: значущість інформації, методи пошуку інформації на окремому ринку, взаємозв'язок інформації та невизначеності. «Згідно з Дж. Стиглером, невизначеність необхідно розглядати не як певну даність, а як ступень непоінформованості, яка може бути зменшена – в результаті певним

витрат – придбанням інформації» [139, с. 231]. Центральним питанням в економічній теорії інформації є пошук інформації індивідом на конкурентному ринку. Розглядаючи дисперсію цін як проблему невизначеності, як прояв і міру непоінформованості суб'єктів на ринку, можна зробити висновок, що саме інформація стає одним з важливіших чинників сучасної сфери відтворення. За думкою Дж. Стиглера у будь-який час буде існувати частотний розподіл цін попиту. Кожний покупець, що шукає товар, заплатити ціну, яку просить перший покупець, що зустрічається, якщо він готовий купувати у першого стрічного. Якщо дисперсія цін, які запрошують продавці, буде велика, наприклад відносно витрат на пошук, то в середньому вигідно опитати кількох продавців. І якщо продавців, які просять ціну в 2 та 3 дол. буде порівну, то покупці, які запитали двох продавців, отримають економію у 25 центів на одиницю товару [196, с. 509] (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Розподіл гіпотетичних мінімальних цін залежно від числа опитаних продавців

Кількість опитаних продавців	Помірність мінімальної ціни (дол.)		Очікувана мінімальна ціна (дол.)
	2,00	3,00	
1	0,5	0,5	2,50
2	0,75	0,25	2,25
3	0,875	0,125	2,125
4	0,973	0,0625	2,0625
∞	1,0	0	2,0

Джерело: [196, с. 509]

За Стиглером, якщо продавці, які запрошують ціни (p), рівномірно розподілені між нулем та одиницею, то можна показати (якщо $F(p)$ – кумулятивно-частотна функція p), що вірогідність, що мінімум при n спостереженнях буде більше p_1 :

$$[1 - F(p)]^n = [\int_0^1 dx]^n, \quad (2.1)$$

1) розподіл мінімальних цін для n покупців:

$$n(1 - p)^{n-1} \quad (2.2)$$

2) середня мінімальна ціна:

$$1 / (n + 1) \quad (2.3)$$

3) дисперсія середньої мінімальної ціни:

$$n / (n + 1)^2 + (n + 2) \quad (2.4)$$

Яким би не був точний розподіл цін, безсумнівно, що з продовженням пошуку виграш від ще одного запиту, вимірюваного очікуваним зниженням мінімальної запитуваної ціни, падає. Це безсумнівно як для рівномірного розподілу з очікуваною мінімальною ціною $1 / (n + 1)$ при n пошуків, так й для нормальних розподілів [196, с. 510-511]. Економія, що очікується від додаткової одиниці пошуку «буде приблизно рівною кількості (q), яке він хоче купити, помноженому на очікування зниження ціни в результаті пошуку, чи $q | \delta P_{\min} / \delta n |$. Очікувана економія від даного пошуку буде тим більше, чим більше витрат на товар» [196, с. 512-513].

Виходячи з розуміння складності та багато вимірності інформації, звернемо увагу на той факт, що Дж. Стиглер звертається до аналізу економічної поведінки. Він підкреслює, що невизначеність слід розглядати як ступень непоінформованості, що може бути зменшеним завдяки купівлі інформації.

Продуктивною є думка вченого про те, що розподіл інформації і знань є нерівномірним, асиметричним. Додамо, що саме ці моменти в економічній теорії інформації в подальшому були розвинуті у працях Дж. Стиглица та Дж. Акерлофа [197; 198; 1], які довели, що інформаційна асиметрія породжується самими агентами. Виходячи з цього можна зробити висновок, що інформаційна асиметрія, перш за все, виникає внаслідок особливостей поведінки людей і не залежить від того, чи намагаються вони пристосуватися

до зовнішніх шоків, чи максимально використовувати інструменти ринку. Саме таким міркування дозволяють зробити наступні висновки: по-перше, в умовах ринкових відносин людина в процесах пошуку та використання інформації стикається з проблемами вибору, асиметрії, привласнення та відчуження; по-друге, споживання інформації торкається як високоякісної затребуваної, так й її перетворених форм; по-третє, розшарування людей за критерієм оптимального чи не оптимального набору потреб багато в чому визначається саме поведінкою людини у інформаційному полі, вміннями та навичками якісного відбору корисної для людського розвитку інформації та на її базі інших потреб. Резюмуючи вище зазначене вважаємо, що сьогодні в умовах актуалізації поведінкової економіки, особливе місце в ній займає поведінка людини на тлі зростаючої інформаційної асиметрії.

Соціальним і культурним досягненням інформаційної епохи стало винайдення способів блискавичної передачі даних і забезпечення нових, дистанційних форм прямого спілкування між людьми. Це змінило і темп, і спосіб життя більшої частини населення планети. Але запорукою успішної реалізації особистості в інформаційному світі є гармонійне поєднання процесу інформатизації з процесами інтелектуалізації, соціалізації та гуманізації, що дозволяють людині долучитися до світової скарбниці духовних цінностей. Людина розумна і гуманна здатна не тільки адекватно сприймати і використовувати дану їй дійсність, але також емоційно забарвлювати її ціннісними установками.

Таким чином, успіх людини в інформаційну епоху залежить, в першу чергу, від здатності до виробництва нового знання, інновацій, вміння швидко засвоювати нові знання, робити вибір, вчитися й самовдосконалюватися протягом усього життя. Це в свою чергу вимагає інтелектуальної інституціоналізації сучасного інформаційного простору. Ключову роль у цьому процесі відіграють структура і рівень задоволення інформаційних потреб, що виступають механізмом актуалізації знання і розвитку самої людини.

2.4. Особливості трансформації потреби в праці в умовах глобалізації

Глобалізація як явище, що поєднує в собі об'єктивні і суб'єктивні характеристики, впливає на зміни трудових відносин. Прояв різних тенденцій, їх концентрація, ступінь поширення залежать від багатьох факторів, в тому числі і від місця країни у глобальному процесі.

Значні зміни відбуваються в сфері мотивації до праці, кардинально змінюється сама потреба в праці. При цьому, мова йде не тільки про потреби в праці як суспільної потреби, але і актуалізації потреби в праці на особистісному рівні, як реалізації потреби соціальної корисності.

Сучасними аспектами глобалізації, її вплив на соціально-трудова сферу, зміною змісту праці, творчості, на пострадянському просторі займаються Д. Богиня, О. Грішнова, М. Ким, Р. Колосова, А. Колот, Т. Костишина, І. Петрова, М. Семеніхіна та ін. Багато аспектів праці проаналізовані в монографії М. Кіма і А. Кіма [104]. При всій системності і різноманітності існуючих досліджень, в силу динамічності глобальних змін виявляються додаткові, раніше не досліджені процеси.

Потреба в праці для людини є однією з основних. Відомий психолог Е. Фромм вважав, що гуманно побудоване суспільство має надавати всім дорослим достатню кількість грошових ресурсів для того, щоб вони мали можливість не працювати. І заздалегідь відповідаючи на запитання, які могли виникнути, говорив про те, що утриманства не буде. Це дасть можливість людям знайти справу по душі, де буде максимальна реалізація, а потреба приносити користь суспільству допомогою своєї праці у людини дуже сильна [220, с. 126-128].

Про споріднену працю говорив Г. Сковорода, про необхідність працювати, о праці, як важливій умови щастя і людського розвитку говорили дуже багато видатних мислителів у всі часи. Проте, потенційна потреба, і актуалізована потреба - дві великі різниці. В умовах глобалізації відбуваються

значні зміни пріоритетів, які не дозволяють актуалізуватися в належній мірі потребі в праці. Серед факторів, що впливають на актуалізацію, спотворення допомогою телебачення та інших інформаційних джерел уявлень про соціальну потребу в праці, «зараження» престижним споживанням і паразитарним способом життя. Все менше людей хочуть працювати, все більше хочуть мати можливість не робити нічого напруженого, і при цьому мати високі доходи.

Уніфікація праці, яка не тільки має місце, але й посилюється, насамперед, на периферії глобальних процесів, поряд зі стандартизацією та уніфікацією освіти, пов'язана з фактичним демонтажем впливу національних держав, і переходом влади до наднаціональних структур. Уніфікація виробництва при руйнуванні національної культури посилює проблеми відчуження праці, що знижує можливість актуалізації у населення потреби у праці.

Проте, ряд прикладів, які демонструють держави, що стали на шлях соціально-економічного розвитку, якщо їх прийняти під увагу і використати, дадуть системні позитивні зрушення в соціально-економічній системі України. Потреба ж у праці – це властивість, яка є джерелом і особистісного і соціально-економічного розвитку при його адекватної актуалізації. Зазначимо, що для актуалізації потреби в праці глобалізація теж надає певні можливості. Це і гнучкий робочий графік, і розширення меж вільного часу, і більш демократичні форми організації, і розширення творчого змісту праці. Звичайно, розширення можливостей одних індивідів і соціальних груп поєднується зі значним звуженням інших. Для зміни ситуації необхідно почати з адекватного соціально-економічного аналізу тенденцій і протиріч соціально трудової сфери.

Потреби в структурі людського потенціалу займають ключову позицію. Можна виділити два напрямки впливу потреб на людський потенціал. Перший напрямок пов'язаний з рівнем розвитку і можливостями задоволення відтворення людини як головної продуктивної сили. Другий напрямок пов'язано з роллю потреб як імпульсу, джерела, спонукача розвитку виробництва. Обидва ці напрями взаємопов'язані та взаємообумовлені між собою при системоутворюючої ролі потреби в праці.

Особливу роль в цих напрямках економічного аналізу відіграє потреба в праці. Вона займає провідне місце в структурі людського потенціалу. У зв'язку з цим існує необхідність дослідити особливості реалізації потреби в праці в умовах інтелектуалізації суспільного виробництва.

Проблема потреби в праці завжди була в центрі уваги економістів і суспільствознавців. На кожному історичному етапі актуалізується той чи інший аспект даної проблеми. В даний час з'явилися роботи, в яких акцентується увага на окремих особливостях людського потенціалу, які безумовно відображаються на якості реалізації потреби у праці. Ціннісним аспектам економіки і працьовитості особливу увагу приділяє Г. Колодко [112]. Про трансформаційні зміни у соціально-трудої сфері, про несформованість сучасного економічного мислення та світогляду людського потенціалу пише в одній з останніх своїх робіт А. Колот [113], про рідкісних специфічних якостях людського потенціалу, що складають ядро цінного працівника, та особливості його реалізації в трудовій сфері міркує В. Башмаков [19].

Потреба в праці піддається в процесі історичного розвитку змінам як власне і людський потенціал. Змінюється зміст і місце цієї потреби в системі людських потреб. В останні десятиліття в економічній науці дещо послабилася увага до проблеми соціально-економічної природи потреб взагалі і до такого її органічного компоненту як потреба до праці. Неокласична теорія, по-перше, бере до уваги тільки підкріплені платоспроможним попитом (ринкові) потреби, а по-друге, не досліджує процес їх виникнення і розвитку. Тільки в рамках даної теорії неможливо оцінити зміни в потребах у праці в даний час. Потреба в праці пройшла складний шлях трансформацій і модернізацій. Людина органічно включена в природу і суспільство, які забезпечують його існування. Але людина є, на відміну від них, більш рухливим і революційним її елементом. Він змінюється і зумовлює їх зміни в сьогоденні і майбутньому.

Потреби людини і його розвиток безпосередньо пов'язані зі здібностями. Здібності призначені для задоволення потреб, а задоволення потреб – для підтримки діяльного стану здібностей. Природа людини, її потенціалу та

особливостей його реалізації суперечлива. «Будь-який вчинок, будь-який акт людської поведінки є подвійним, рухається в протилежності названих почав: з одного боку, він є спосіб реалізації тих або інших здібностей; а з іншого, - шлях до задоволення потреб. Тому кожен індивід виступає одночасно творцем і споживачем» [32, с. 10].

Історично потреба в праці виникла як форма адаптації, виживання людини, його зусиль на задоволення фізіологічних потреб. Навіть відповідно до Оксфордського словника англійської мови слово «праця» (labour) спочатку було вжито для позначення фізичного зусилля, спрямованого на задоволення матеріальних потреб спільноти (1776). З тих пір зміст праці увібрало в себе безліч нових смислів, що знайшло відображення у перетворенні потреби в праці в багатогранну.

В умовах глобалізації зростає диференціація потреби у праці за різними критеріями: зміст праці (фізична, інтелектуальна), тривалість (постійна, тимчасова), рівень стабільності (стійка, нестійка), форма (стаціонарна, дистанційна) та ін.. Зміни у праці відбуваються кардинально та динамічно. Американський дослідник Дж. Гелбрейт наступним чином трактує зміст категорії праця: «Слід чітко констатувати факт принципової значущості, про який рідко згадується в економічній літературі, існує проблема з терміном «праця». Такий використовується для визначення двох цілком різних, по суті кардинально протилежних форм людської активності. Праця може приносити задоволення, почуття насолоди, самореалізації; людина, яка його втрачає, втрачає підставу під ногами, відчуває себе відкинутою від суспільства, впадає в депресію або зневіру. Саме такого роду праця визначає соціальний стан керівника корпорації, фінансиста, поета, вченого, телекоментатора або журналіста. Але крім них існують і безіменні працюючі маси, які приречені на монотонну, виснажливу та сумтну фізичну працю. Часто приходиться чути думку про те, що добрий робітник отримує задоволення від своєї праці. Таки твердження звично виходять від тих, хто ніколи у житті не займався тяжкою фізичною працею за економічною необхідністю. Термін «праця» визначає різко

контрастуючи види діяльності; за своєю неоднозначністю він навряд чи має багато аналогів в будь-якій мові» [245].

Праця є основою життєдіяльності і розвитку людини і суспільства. Потреба в праці представляється найбільш важливим феноменом як, з точки зору еволюційних процесів, так і з точки зору розвитку людського потенціалу. Зміни характеру і змісту праці впливають на трансформацію потреби в праці. По мірі зростання творчої компоненти, збагачення інтелектуальної складової праці, виникає потреба в самій праці, як джерелі самореалізації та розвитку. Людство знаходиться на шляху формування потреби в праці за здібностями, за покликанням, коли в ній одночасно та нерозривно поєднується не тільки джерело його добробуту, але й розвитку. Бо в ситуації, коли праця відповідає здібностям і освіті людини, вона сприяє її розвитку, дає простір даруванню і робить людину особистістю.

Простежується глибокий зв'язок зміни потреби в праці з розвитком трудового потенціалу, під яким ми розуміємо характеристику сукупної здатності до праці, яка перебуває у безперервному динамічному розвитку. Трудовий потенціал включає в себе як виявлені вже здібності й реалізовані у суспільному виробництві, так і приховані. По мірі наповнення трудового процесу творчістю зростає потреба в праці як формі самореалізації і розвитку людського потенціалу.

Людський потенціал, у свою чергу, прямо залежить від ступеня та якості реалізації потреби у праці. На жаль, соціально-трудова сфера підвладна глобальним зрушенням і ринковій трансформації, перебуває в нестабільному стані. «Особливо наочно динаміка нестабільності, асиметрій в різних їх проявах простежується на прикладі соціально-трудової сфери, у центрі якої знаходиться економічно активна людина і яка є інституційним простором формування, функціонування і розвитку соціально-трудових відносин, які все більше набувають ознак нездорових» [113, с. 93].

Потреба в праці здійснюється через зайнятість, яка може слугувати оцінкою задоволення цієї потреби. Структурні зміни зайнятості свідчать про

змістовне наповнення праці. Світові тенденції виглядають наступним чином: скорочення зайнятості у сільському господарстві, традиційній промисловості та її зростання у високотехнологічних виробництвах обробної промисловості, у сфері послуг. Вказані тенденції знаходять свій прояв у розвинутих країнах. Що ж стосується України, то вона не вписується в ці тенденції: в Україні відбувається звуження ринку праці та скорочення зайнятості, в той час, як в більшості європейських країн вона зростає [5, с. 63]. У таблицях 2.3-2.4 наведено дані для порівняння зайнятості в Україні та окремих країнах Європи.

Таблиця 2.3

**Динаміка зайнятого населення України та окремих країн Європи
(2008–2016 рр.)**

Країни	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2016 /2014
Франція	27039	26888	27185	27252	27373	27489	27717	102,5
Швеція	4565	4498	4627	4672	4737	4845	4922	107,8
Польща	15792	15370	15474	15463	15731	16063	16122	102,1
Латвія	1055	844	869	888	877	892	884	83,8
Україна	20972	20266	20354	20404	18073	16443	16277	77,5

Джерело: складено автором за [243].

Таблиця 2.4

Основні показники ринку праці 2010-2017 рр.

	Середньооблікова кількість штатних працівників тис. осіб	Коефіцієнт обороту робочої сили		Середньомісячна заробітна плата		
		по прийому	по звільненню	номінальна		реальна
		у % до середньооблікової кількості штатних працівників		гривень	у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	у % до попереднього року
2010	10 262	25,0	27,7	2 250	244,0	110,2
2011	10 083	28,3	30,5	2 648	263,7	108,7
2012	10 123	26,1	29,9	3 041	268,2	114,4
2013	9 720	26,6	30,3	3 282	269,5	108,2
2014	8 959	22,8	30,3	3 480	285,7	93,5
2015	8 065	24,0	30,2	4 195	304,4	79,8
2016	7 868	26,1	29,2	5 183	323,9	109,0
2017	7 679	30,5	31,8	7 104	403,2	119,1

Джерело: складено автором за [161; 162].

Логічно, що саме від реалізації потреби в праці можливо задовольняти інші соціально-економічні потреби. Тому в системі формування та задоволення потреб важливе місце займає реформування ринку праці. «Процеси на ринку праці є похідними від функціонування економіки, стратегії розвитку бізнесу та соціально-економічної політики держави» [5, с. 69].

Дані наведені в таблиці 2.3 та таблиці 2.4 свідчать, про незадовільний стан на сучасному ринку праці в Україні не тільки по динаміці зайнятості та безробіття, але й по динаміці реальних доходів працюючого населення, а також за розподілом за видами економічної діяльності (табл. 2.5), який суперечить світовим тенденціям у сфері зайнятості.

Згідно з прогнозом CEDEFOP, у ЄС прогнозується зменшення попиту на низько кваліфіковані кадри (за винятком робітників гірничодобувної промисловості, будівництва, транспорту, потреба в яких навіть може збільшуватися), натомість очікується збільшення попиту на висококваліфіковані кадри. Також прогнозується зменшення попиту на низько кваліфіковані кадри у сільському господарстві, гірничодобувній промисловості, секторі розробки корисних копалин та обробній промисловості (рис. 2.3).

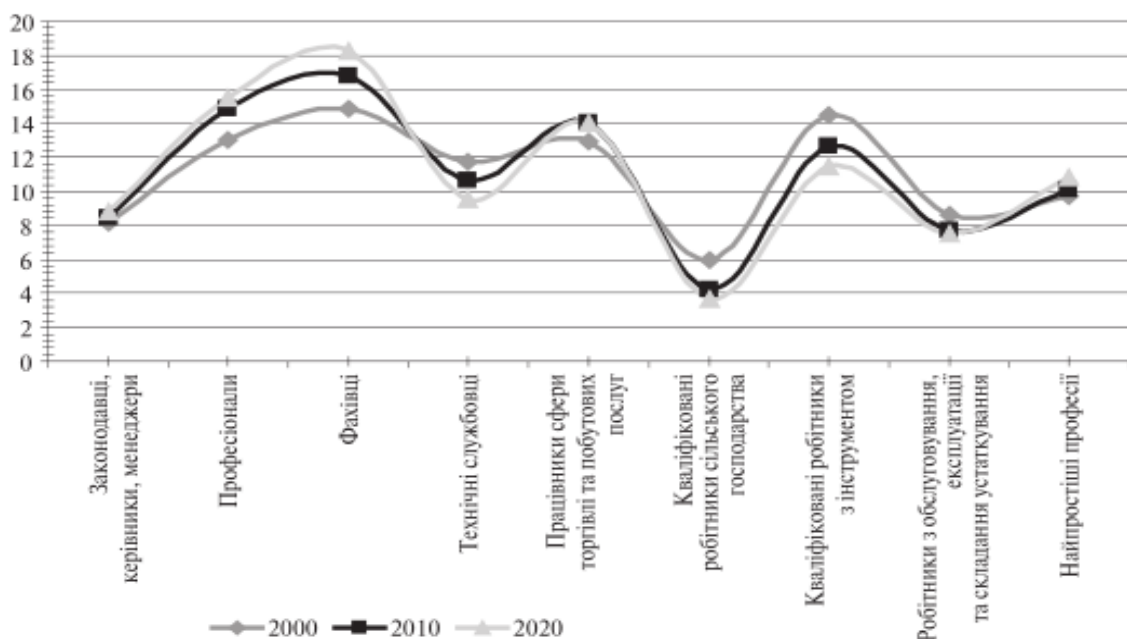

Рис 2.3. Прогноз зайнятості за професіями в 27 країнах ЄС у 2000–2020 рр., в%. Джерело: [244].

Таблиця 2.5

Зайняте населення за видами економічної діяльності у 2012-2017 рр.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Усього зайнято (тис. осіб)	19261,4	19314,2	18073,3	16443,2	16276,9	16156,4
Сільське, лісове та рибне господарство	3308,5	3389,0	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7
Промисловість	3236,7	3170,0	2898,2	2573,9	2494,8	2440,6
Будівництво	836,4	841,1	746,4	642,1	644,5	644,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	4160,2	4269,5	3965,7	3510,7	3516,2	3525,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1150,9	1163,6	1113,4	998,0	997,2	991,6
Тимчасове розміщування й організація харчування	326,7	328,9	309,1	277,3	276,7	276,3
Інформація та телекомунікації	297,9	299,9	284,8	272,9	275,2	274,1
Фінансова та страхова діяльність	315,8	306,2	286,8	243,6	225,6	215,9
Операції з нерухомим майном	322,2	314,3	286,1	268,3	255,5	252,3
Професійна, наукова та технічна діяльність	504,1	493,6	456,0	422,9	428,1	415,8
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	343,9	343,3	334,3	298,6	304,3	297,9
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1003,6	962,3	959,5	974,5	973,1	979,7
Освіта	1633,2	1611,2	1587,7	1496,5	1441,4	1423,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1181,4	1171,8	1150,5	1040,7	1030,4	1013,6
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	225,6	226,5	221,2	207,9	201,6	199,8
Інші види економічної діяльності	414,3	423,0	382,2	344,7	345,8	344,6

Джерело: складено автором за [161; 162].

Збільшення попиту на висококваліфіковані кадри прогнозується у сфері бізнесу, а також неринковому секторі, комунальному, соціальному та особистому обслуговуванні, оренді і комерційній діяльності. На підставі таких

прогнозів були визначені очікувані темпи підвищення кваліфікації шляхом обчислення різниці між відсотковими змінами показників попиту на середньо- або висококваліфіковані кадри і відсотковими змінами показників попиту на низько кваліфіковані кадри. Таким чином, представлені у Прогнозі пропозиції та потреби у навичках в Європі на період до 2020 року «Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012» результати підтверджують можливість виходу у перспективі на ринок праці більш кваліфікованих нових кадрів, що відбуватиметься з метою заміщення менш кваліфікованих старших груп населення [244].

Наприкінці XX – початку XXI століття людство стикається з величезними проблемами формування потреби в праці. Продовжується дискусія стосовно місця потреби в праці в системі потреб людини, що торкається таких актуальних питань: 1) зниження потреби в праці та послаблення престижу праці для деяких груп населення; 2) зростання безробіття, особливо серед молоді; 3) структурні дисбаланси зайнятості різних верств населення. Глобалізація посилює названі проблеми. Особливо гостро стоїть питання з молодіжною зайнятістю. Ми розуміємо безробіття як незадоволену потребу в праці.

Навіть після закінчення навчання молодь не може знайти роботу. Щорічно послугами служби зайнятості в Харківській області користуються до 2 тис. випускників професійно-технічних і вищих навчальних закладів. На рис. 2.4 представлено зміни, що відбувалися впродовж останніх років у кожній категорії працевлаштованих випускників, серед них найбільше - випускників середніх загальноосвітніх шкіл.

Необхідно зазначити, що, зважаючи на сучасний стан економіки та ринку праці, не всі випускники, котрі звертаються до центрів зайнятості, можуть відразу отримати гідну роботу. В таких умовах трудова діяльність далеко не завжди спрямована на включеність людського потенціалу в орбіту діяльності, не сприяє розвитку і реалізації його здібностей, не мотивує населення на інвестиції у розвиток людського капіталу.

Проблема потреб отримала свій розвиток, насамперед, у філософських і соціологічних дослідженнях. Економічні дослідження потреб знову набули популярності у зв'язку з поширенням суспільства споживання, його експансією на постсоціалістичне простір. На сучасному етапі розвитку індивідуальне споживання піддається глибокій інституціоналізації і стає ключовим чинником економічного розвитку.

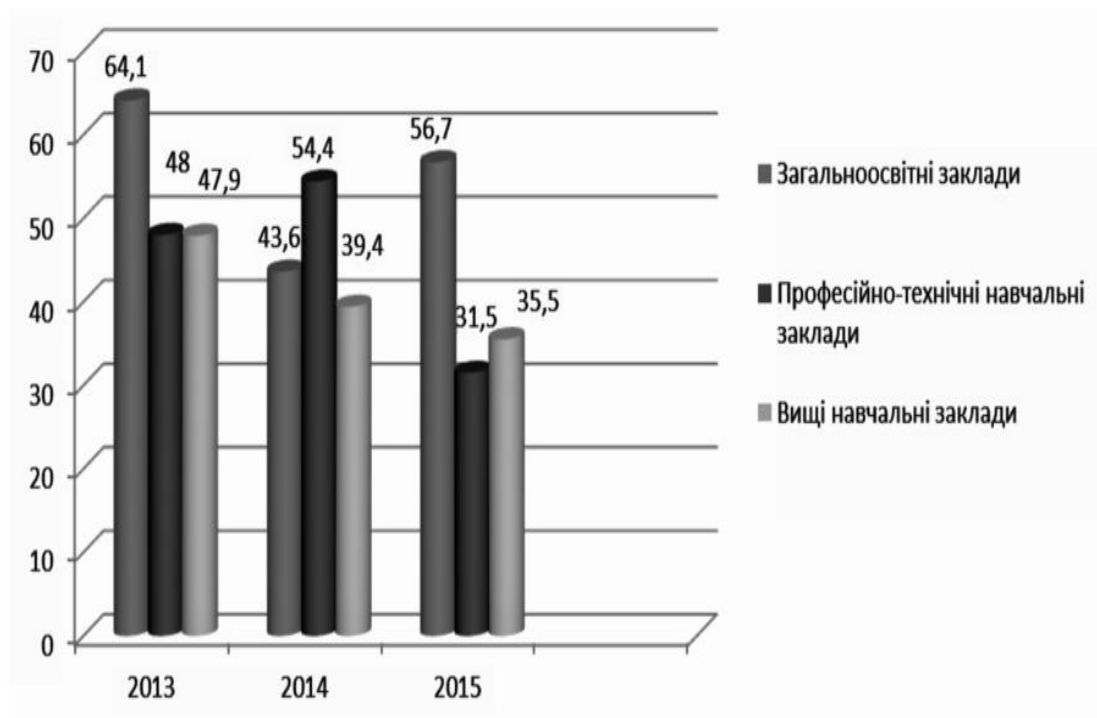

Рис. 2.4. Розподіл за рівнем освіти працевлаштованих випускників (%). Джерело: [121; 160]

Розвиток потреби в праці не можна розглядати поза руху одного з основних суперечностей суспільства – між виробництвом і споживанням. Категорія «суспільство споживання» сконструйована стосовно до розвинених країн Заходу, але в даний момент відображає тенденцію соціокультурного процесу на постсоціалістичному просторі і свідчить про порушення оптимальної міри співвідношення між виробництвом і споживанням. У структурі людського потенціалу це проявляється в порушенні заходів творення і споживання [32, с. 31]. Що дало підставу відомому соціологу З. Бауману

говорити про занепад праці та насиченні трудового життя невизначеністю [17, с. 21 - 52].

Напруга суперечності між виробництвом і споживанням призвело до суттєвих трансформацій форм реалізації потреби у праці та зайнятості. Масове безробіття, особливо серед молоді у кризовий та посткризовий період не сприяє усвідомленню якісно нового уявлення про потреби в праці. Вона не тільки позбавляє можливості отримувати гідний дохід, а й можливість самореалізації. Стан безробіття також трансформує свідомість людини і його спосіб життя. «Сфера зайнятості формує у людини ціннісні установки на трудовий спосіб життя, запобігання проявам антисоціальної поведінки, забезпечує умови для соціалізації та самовираження працівників» [20, с. 227].

Потреба в праці в процесі реалізації може піддаватися впливу факторів як позитивного, так і негативного характеру. Тому дуже важливо дослідити весь спектр відносин руху потреби: від виникнення, проходження різних етапів реалізації до отримання матеріального і морального результатів. Цілком слушно в цьому зв'язку, як зазначає В. Лагутін, одним з актуальних завдань економічної теорії стає всебічне дослідження проблем найманої робочої сили та оплати праці в ринковій економіці [120, с. 29].

Глобалізація безумовно суттєво впливає на соціально-трудові відносини, зайнятість, безробіття. Змінюється поділ праці в умовах глибокої інтернаціоналізації продуктивних сил, розбудови глобальних ринків, інтеграції національних економік. Ефективно налагоджена система зайнятості населення свідчить про ефективну економіку в цілому та ефективну ситуацію у ракурсі задоволення потреби в праці. Ефективна зайнятість являє собою такий стан кількісної та якісної збалансованості між потребою населення в роботі та відповідним робочими місцями, за якою створюються умови для соціально-економічного прогресу, поєднуються інтереси роботодавців, працівників та суспільства в цілому.

Ефективна зайнятість характеризується з трьох точок зору:

- 1) економічної – як найбільш раціональне використання людського потенціалу;
- 2) соціальної – як найбільш повна відповідність праці інтересам людини та суспільства, реалізації своєї потреби в праці з найбільшим соціально позитивним ефектом;
- 3) поведінкової – як гармонійна взаємодія суб'єктів ринкових відносин в соціально-трудовій сфері.

В умовах глобалізації не тільки зайнятість, але й безробіття набувають нових рис:

- 1) поява якісної сторони безробіття. Поряд з кількісною стороною такого явища як безробіття з'являються якісні складові – вік (молодіжне), стать (жіноча), освіта (малоосвічені) та ін.;
- 2) розмивання межі безробіття та зайнятості. Гнучкі форми зайнятості, нестійка зайнятість, дистанційні форми зайнятості набирають одночасно риси зайнятості та безробіття;
- 3) вирішення проблеми безробіття як глобальної. Ця проблема знаходиться у площині створення робочих місць, задоволення потреби у праці, повноцінного використання людського потенціалу, підвищення людської активності за рахунок нових та новітніх стратегій людського розвитку.

Слід звернути увагу на структуру рівнів потреб. Мінімальний рівень потреб або переважно фізіологічний задовольняється в основній своїй масі матеріальними благами. Базовий рівень, як більш високий, є продуктом певного етапу соціально-економічного розвитку. Він включає в себе не тільки матеріальні, але й нематеріальні. Зміст і структура базових потреб знаходиться в постійній зміні, структуроутворюючою тенденцією цих змін є збільшення частки нематеріальних потреб.

При переході від індустріального суспільства до постіндустріального виявляється якісний стрибок у структурі потреб. Критерієм такого переходу служить насичення масових потреб у матеріальних благах і зростання нематеріальних. Дана тенденція охоплює в першу чергу найбільш розвинені

країни. Однак у глобалізованому світі всі країни відчувають істотний вплив ззовні інших країн. Такий же вплив ми виявляємо в поширенні суспільства споживання на нові території, які ще недавно розвивалися за іншим закономірностям, включаючи й особисте споживання.

Зміна ролі і місця потреб в умовах суспільства споживацтва істотно змінює не тільки саму культуру споживання, але і перетворює її у фактор розвитку бізнесу. На жаль, ця культура негативно позначається на людському потенціалі, формуючи ненаситного споживача, для якого споживання виступає основним змістом його життя. Хоча такий стан людини й спонукає її до активності, праці, мотивація такої активності полягає в площині задоволення потреб, питома вага яких може бути охарактеризована як перетворені.

У суспільстві змінюються не тільки цілі особистого споживання, але і характер його взаємодії з потребами і виробництво, відносини між якими колись були стійкими, а зв'язок прямиий. Потреби, які перетворилися в артикулярні, усвідомлені людиною, набувають значимість, підштовхують її до активності, дають не тільки сигнал до виробництва відповідних благ, але і диктують певну структуру споживання. Механізм розгортання потреб безпосередньо впливає на розвиток людського потенціалу. Вище ми вже звертали увагу на тенденцію зростання частки потреб у таких благах як інформація, соціальна та економічна безпека, освіта, здоров'я та ін.

Універсальним орієнтиром у такій ситуації, як зазначає В. Соболева, - «є досягнутий рівень розвитку системи потреб, закладених у людському потенціалі населення країни. Найважливіша сфера реалізації людського потенціалу – ініціювання перспективних потреб, задають імпульс якісних змін в економіці» [188, с. 34].

В економіці, заснованій на знаннях, головним джерелом ефективності стають креативні здібності особистості, навички генерування нового знання. З точки зору змін у системі соціально-економічних потреб слід зазначити наявність руху в напрямі потреби в праці інноваційній, інтелектуальній.

Завдяки такій тенденції спрацьовує ланцюжок високого сплеску потреб у високоякісній освіті.

Зміна ролі людського капіталу в умовах глобалізації, що обумовлює перетворення знань у головний стратегічний ресурс, а також заміну виробничо-рутинної діяльності творчістю. Прогресивні зміни в потребі в праці полягають у тому, що відбувається поступова інтелектуальна модернізація економіки.

Для України не має іншого шляху розвитку, крім як створювати та накопичувати інтелектуальні ресурси розвитку. Основні фактори, які стримують такий сценарій розвитку: ресурсна спрямованість економіки, недостатній розвиток інноваційної інфраструктури, неоптимальна структура потреб та споживання, що викликані стратегією виживання населення, а не розвитку. Настав час змінити відношення до людини не як до об'єкту ринкових відносин, а як до суб'єкту, творця, інвестування в якого являє собою найкраще інвестування майбутнього. Вимоги інноваційного розвитку, людського капіталу високого рівня до економічної системи та її структури повинні бути спрямовані на ціннісно-раціональні потреби людини.

Щоб дане ініціювання потреб було цивілізованим і осмисленим, спрямованим на подальший розвиток людського потенціалу, необхідно політику досягнення налаштовувати на тривалу перспективу, що супроводжується глибокою зміною менталітету і національної культури. Про необхідність глибокого інституційного перетворення пишуть українські вчені Ю. Петруня і О. Івашина: «Економічний розвиток за своєю суттю є надзвичайно глибокими змінами, часто вони означають необхідність перегляду власної історії, культури, традицій, архитипів, свідомості і способу життя. Інституціоналізація процесу економічного розвитку відображає рухливий синтез традицій та інновацій, нових і старих цінностей, коли надзвичайно важливо не перетворити традиційні цінності в ідеологічні догми, а нові цінності – репресивну норму щодо традиційних цінностей» [167, с. 28].

Потреба в праці була і залишається провідною потребою в структурі людських потреб. Однак її зміст, роль і форми реалізації змінюються на

кожному етапі історичного розвитку і тісно кореспондуються із змінами в самій праці. Становлення творчої праці передбачає глибоку інституціоналізацію соціально-трудових відносин і сприяє формуванню усвідомленої потреби в праці як форми реалізації та розвитку людського потенціалу.

Висновки до розділу 2

Жодне економічне явище у наш час не можна розглянути поза контекстом глобалізації – мегатренду, в силу її багатогранності, вона істотно впливає прямо та опосередковано на потреби людини, динаміку їх змін і механізми задоволення.

Глобалізація не тільки об'єктивний процес розгортання продуктивних сил, але й суб'єктивно-керований, представляє, по суті, складну систему взаємодії різновекторних об'єктів та суб'єктивно-керованих процесів, кожен з яких має внутрішню логіку і притаманну йому закономірності.

Найбільш суттєвими каналами впливу глобалізації на зміни соціально-економічних проблем людини є інформаційні, технологічні, комунікаційні, інституційні.

Інформаційні канали дозволяють розповсюджувати інформацію та знання про спосіб життя, стандарти якості життя, зразки і моделі поведінки, які стають надбанням населення земної кулі і проникають в національний простір.

Технологічний канал глобального впливу викликає до життя не тільки різноманіття потреб але і веде до асиметрії в економічному і соціальному розвитку.

Багатоплановий комунікаційний канал впливу глобалізації на зміни потреб людини задовольняє потреби в спілкуванні, а також потребу долучитися до моделей споживання в інших країнах світу. Через комунікаційні канали проникає та поширюється іноді фрагментарно суспільство споживання.

Інституціоналізація підкріплює вплив глобалізації на потреби та споживання виробленням нових правил, норм, моделей поведінки.

У глобальному просторі розгортається суперечлива єдність тенденцій – стандартизації та індивідуалізації потреб. Завдяки каналам впливу глобалізації на зміни соціально-економічних потреб людей формуються стандартні смаки, моделі споживання, глобальний запит споживачів різних країн світу на деякі блага. Стандартизація в більшості випадків вважається цілеспрямованим, запланованим та контрольованим процесом, який здійснюється виробником. Стандартизація потреб має й інший варіант існування, коли у якості стандарту виступає такий набір потреб, завдяки якому людина має можливість покращувати свій добробут, підвищувати людський капітал. Виважені стандарти, які знайшли своє розповсюдження у розвинутих країнах поступово через інформаційні канали розгортають в інших країнах світу. Слід зазначити також, що у сучасних умовах посилюється компетентність задоволення потреб.

Одночасно потреби людей підкорюються тенденції індивідуалізації. Потреби людей стають диференційованими, унікальними, індивідуальними. Індивідуалізація потреб стає руйнівною для суспільства споживання, яке поступово відходить. Суперечлива єдність тенденцій стандартизації та індивідуалізації людських потреб в умовах глобалізації відображає суперечливість у самій системі людських потреб, перш за все, між вільними (природними) потребами та перетвореннями. Шлях від стандартизації до індивідуальних потреб одночасно виступає шляхом руху до скорочення перетворених потреб.

Інформаційна потреба – є найважливішою серед потреб людини. Інформаційні потреби носять досить прагматичний характер – розширюючи сферу пізнання, роблячи різні відкриття, створюючи нову технологію виробництва, прискорюють дію закону піднесення потреб, створюють передумови оптимальних напрямів їх змін й самим покращують якість життя людини. Пізнання є узагальнюючим фактором задоволення інформаційних потреб людини. Найважливішою сутнісною особливістю інформаційних потреб є те, що кінцевою метою їх задоволення стає знання, отримано шляхом звернення до інформації та її інтелектуальної обробки.

Сучасні інформаційні технології несуть великі можливості розвитку особистості, приєднання до наукових скарбниць світу але одночасно й загрози занурення у віртуальні світи під впливом домінантного техніко – технологічної частини інформаційної культури.

Інформаційні потреби ведуть до появи нових способів задоволення потреб в мережевій економіці: онлайн (у мережі) і офлайн (поза мережі) але за допомогою інформаційних технологій.

В умовах ринкових відносин людина в пошуках та використанні інформаційних потреб стикається з проблемами: по – перше, вибору, асиметрії, привласнення, відчуження; по – друге, зростаючий потік інформації утруднює пошук ціннісних потреб, відділення вільних від перетворених; по – третє, розшарування людей за критерієм оптимального або неоптимального набору потреб багато в чому залежить від поведінки людини у інформаційному колі, її вмінням знаходити корисну інформацію та відхиляти некорисну для людського розвитку.

Аналіз змісту інформаційних потреб людини свідчить про актуалізацію поведінкової економіки та в її рамках вивчення особливостей поведінки людей, що виникають внаслідок зростаючої асиметрії інформації потреб.

Успіх людини в інформаційну епоху залежить, в першу чергу, від здатності до вироблення нового знання, інновацій, вміння швидко засвоювати нові знання, робити вибір, вчитися й самовдосконалюватися протягом всього життя. Це в свою чергу вимагає інтелектуальної інституціоналізації сучасного інформаційного простору. Ключову роль у даному процесі відіграють рівні та структура задоволення інформаційних потреб, що виступають побудником актуалізації знання і розвитку самої людини.

В умовах глобалізації потреба в праці визнає динамічних та кардинальних змін. Диференціація потреби в праці проходить за різними критеріями: за змістом (фізична, інтелектуальна); за формою (стаціонарна, дистанційна); за часом (постійна, не постійна); за рівнем стабільності (стійка, нестійка) тощо.

Потреба в часі здійснюється через зайнятість, яка може слугувати оцінкою задоволення цієї потреби. Структурні зміни зайнятості свідчать про змістовне наповнення праці.

Світові тенденції структурних змін наступні: зростання зайнятості у сфері послуг, особливо інтелектуальних та фінансових; зростання зайнятості у високотехнологічних науко дослідних виробництвах, обробної промисловості; скорочення зайнятості у сільському господарстві, традиційної промисловості. Ці світові тенденції проходять в Україні дуже повільно, а деякі з них зовсім мають протилежну направленість.

Безробіття свідчить про незадоволення такої потреби як потреба в праці. Зростаюче безробіття особливо молодіжного свідчить про наявність деструктивних моментів у змінах соціально-економічних потреб людини в умовах глобалізації.

Потреба в праці була і залишається провідною потребою в структурі людських потреб. Однак її зміст, роль і форми реалізації змінюються на кожному етапі історичного розвитку і тісно кореспондуються із змінами в самій праці. Становлення творчої праці передбачає глибоку інституціоналізацію соціально-трудова відносин і сприяє формуванню усвідомленої потреби в праці як форми реалізації та розвитку людського потенціалу.

Основні результати розділу опубліковані у наукових працях автора [51; 57] та апробовані на науково-практичних конференціях [50; 96].

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОТРЕБ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

3.1. Актуалізація суспільних потреб людини як фактору забезпечення якості життя

У зв'язку зі складними викликами, з якими зіткнувся світ на початку ХХІ сторіччя виникла потреба звернутися до взаємозв'язку людини із суспільством та природою скрізь призму потреб людини. Взаємозв'язок людини з природою та суспільством визначається ступенем розвитку людини, її ціннісними орієнтирами, вмінням коеволюційно та гармонійно вибудовувати відповідні відношення та стратегію подальшого розвитку. Сьогодні в наукових дослідженнях особлива увага приділяється соціальним потребам, що зумовлено рядом причин. До найбільш суттєвих із них слід віднести такі: глобалізацію як новий соціокультурний контекст світогосподарських зв'язків; розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що формує мережеву економіку, нову систему цінностей, що вибудовуються в процесі протистояння і синтезу національних культур, зростання невизначеності та ризиковості сучасного розвитку, а також проблем стійкості та інклюзивності.

Звернемо увагу, що серед соціальних потреб особливого значення в умовах глобалізації набирають потреби суспільного розвитку. Г. Файдечева поділяє суспільні потреби на потреби в узькому та широкому сенсі. «В узькому сенсі слова суспільними є потреби, які задовольняються за рахунок участі індивідів у всезагальному зв'язку, на основі всебічної залежності участі кожного індивіда у процесі суспільного відтворення з метою задоволення особистих потреб і в рамках взаємодії для задоволення потреб інших суб'єктів» [185, с. 126].

Під суспільними потребами в широкому сенсі автор розуміє «потреби у визначені мети суспільного розвитку і спрямованості процесу суспільного відтворення: потреби у визначенні засобів досягнення мети та потреби у відповідності результатів процесу суспільного відтворення, які були одержані, поставленій меті [185, с. 126].

Суспільні потреби не тільки виступають результатом соціально-економічного розвитку, але й самі суттєво впливають на якість цього розвитку. Одним з напрямів, що пов'язує одне з іншим, є культура споживання.

Формування суспільних потреб є об'єктивно-суб'єктивний процес. Він припускає [185, с. 126]:

- формування потреб в економічних відносинах, таку найважливішу потребу як потреба у власності на економічні ресурси;
- формування та актуалізація потреби у праці;
- формування суспільно-нормального рівня споживання для даного етапу розвитку суспільства та даного суспільства;
- формування потреб у суспільному розвитку та господарській еволюції;
- становлення та розвиток інститутів формування суспільних потреб.

Проблема суспільних (соціальних) потреб активно розглядається як на глобальному, так і на національному рівнях. На глобальному рівні в останні роки в міжнародних звітах ПРООН про людський розвиток [254], доповідях ВЕФ про глобальну конкурентоспроможність та інклюзивність [272], інших міжнародних проектах постійно піднімається питання про стійкість і відкритість сучасного розвитку, а, отже, про якість системи суспільних потреб. На національному рівні програмні документи національного розвитку, трансформації та модернізації також формуються з урахуванням комплексу суспільних потреб. Серед наукових публікацій, в яких в теоретичному плані розглядаються питання суспільних потреб слід назвати роботи А. Гальчинського [48], Н. Гражевской [64], В. Базилевича [76].

Особливої актуальності набувають проблеми формування суспільних потреб в умовах високого динамізму соціокультурних факторів під впливом глобальних трансформацій. Необхідно дослідити їх роль і ступінь впливу на структуру потреб сучасної людини, проаналізувати умови формування.

Ситуація формування потреб сучасної людини є досить суперечливою, яка визначається як глобалізаційними тенденціями так і внутрішніми соціально-економічними трансформаціями конкретної країни. Сучасна культура багато в чому визначає потреби людини. Саме людські потреби є основною рушійною силою соціального і економічного розвитку. Соціальні потреби відображають і впливають на пріоритети розвитку, формують культурний простір сучасної людини. Тому дослідження системи потреб людини і місця в ній суспільних потреб є вкрай актуальною проблемою.

Культура є способом високоорганізованого співіснування людей. Життя людини складається під впливом різноманітних економічних та соціокультурних процесів, при його безпосередній участі в них. Тому важливим аспектом є вивчення індивідуальних і соціальних потреб, які надають різноспрямований вплив на соціально-економічний розвиток. Формування високоорганізованого соціокультурного простору, знання механізмів залучення людини до норм суспільного життя та його особливостей, їх включення до своєї повсякденної поведінки без соціальних і психологічних деформацій, що виникають під впливом деяких факторів, передбачає комплексне вивчення всіх процесів, що обумовлюють формування соціальних потреб. Процес, в якому людина потрапляє в соціокультурний простір, залучається до суспільства з його конкретно-історичними характеристиками, називається соціалізацією.

Під соціалізацією потреб ми розуміємо процес формування людських потреб, їх розширеного відтворення через адаптацію їх до конкретно-історичного стану, протиріч та тенденцій розвитку суспільства. Адаптація відбувається через процес акомодатії та асиміляції, пристосування середовища до себе і себе до середовища. Вона може включати в себе необхідність розвитку, чи, в залежності від тенденцій змін потреб соціально-економічної

системи, навіть деградацію потреб. Оскільки сучасні тенденції в умовах глобалізації суперечливі, мають різновекторний характер, залежать від місця країни в новому міжнародному поділі праці та місця конкретної людини в тому чи іншому прошарку суспільства, то одночасно мають місце тенденції розширення або звуження кола потреб, оптимізації або розбалансування їх структури, стандартизації та індивідуалізації тощо.

Проблема суспільних потреб є актуальною для багатьох соціально-гуманітарних наук, у тому числі й економічної науки. Різноманітні загрози і ризики сучасного етапу розвитку, необхідність збереження соціокультурних цінностей і трансформації соціальних потреб зумовлюють підвищений інтерес до тих факторів, які вибудовують структуру споживання сучасного суспільства, забезпечуючи стабільний соціально-економічний розвиток. У сучасному розвитку соціальні потреби піддаються впливу значній кількості різноманітних факторів. Перш за все, особливий вплив на сучасну структуру потреб справляє глобалізація. Її вплив можна виявити через основні напрями. По-перше, цивілізаційні, трансформаційні, глобалізаційні та локалізаційні тенденції сучасного розвитку поєднуючись призводять до модернізаційної перебудови соціально-економічних систем. В науковій літературі існує ціла низка досліджень, що стосуються цих питань [13; 64; 172; 192; 200; 224; 253]. Серед об'єктивних факторів, що формуються на рівні кожної країни слід перелічити наступні: особливості розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, науково-технічний прогрес, інтенсивність його проникнення в сфери виробництва та особистого споживання, політична ситуація в країні, економічний та фінансовий стан країни, природно-кліматичні умови тощо. Вище перелічені фактори створюють динамічні зміни у системі соціально-економічних потреб. Як стверджує Е. Тоффлер: «... у суспільстві, яке переживає складні, швидкі зміни, потреби людини, що виникають від її взаємодії з оточуючим середовищем, також перетворюються відносно швидко. Чим скоріше у суспільства здійснюються зміни, тим більш тимчасовими стають потреби [206, с. 81].

Складна система взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та суспільних потреб і відображає їх взаємне коригування, та їх глибинний зв'язок з національними та суспільними цінностями і пріоритетами розвитку. Потреби є основою людської життєдіяльності і визначаються складною природою самої людини: його вітальної сутністю (фізіологічні потреби в їжі, теплі, відпочинку), соціальністю людини (необхідність соціальної приналежності і соціального відповідності, вплив суспільних норм і цінностей, соціальної справедливості і солідарності) і духовністю людини (світогляд, культурна ідентичність, моральність). Як зазначає О. Зикін, вчені налічують більше десятка тисяч потреб, серед яких переважна більшість - економічні. «До суто економічної потреби відносять потребу в економічних благах, тобто ті блага, які створюються працею людей у сфері економіки» [83, с. 126].

У той ж час, як відзначають багато дослідників, в сучасному суспільстві коло необхідних потреб все більше розширюється; відбувається соціалізація потреб. Вони стають соціальними не тільки тому, що задовольняються за допомогою засобів, створених у процесі соціально-економічної діяльності, але і в тому сенсі, що весь процес їх задоволення пов'язаний з формами соціального життя. Такий вид потреб викликає специфічну поведінку людини в рамках соціуму, соціальної групи. На цих підставах розвиваються суспільні (соціальні) потреби у вузькому сенсі, а саме потреба в спілкуванні, в самоствердженні, в організації спільних дій. На відміну від фізичних, задоволення соціальних потреб пов'язується не зі споживанням конкретних речей, не з фізіологією організму, а з розвитком механізмів, що регулюють відносини всередині соціальної спільності [84, с. 200-201].

Кожна людина щодня, незалежно від її бажань, стає учасником господарських процесів і відносин, і кожне нове покоління людей є «результатом діяльності попередників, вступаючи в життя, отримує соціальну спадщину у вигляді не тільки матеріальних і духовних благ, але й певних суспільних потреб» [43, с. 70]. Більшість економічних потреб формуються фізіологічними особливостями людини, носять вітальний необхідний для життя

характер і, отже, спрямовані переважно на біологічне відтворення і розвиток людини.

Не менш значущим аспектом людського розвитку є його соціокультурні потреби. В структурі потреб сучасної людини на постіндустріальному етапі розвитку починають домінувати соціокультурні потреби. Це відбувається як під впливом трансформацій колишніх соціальних зв'язків, характерних для індустріального суспільства та актуалізації культурної ідентифікації людини в умовах глобалізації соціокультурного простору. Дуже важливо чітко розмежовувати істинно культурні потреби і ерзац-культурні потреби, тобто потреби, що формуються під впливом спотвореної, сурогатної культури (антикультури). На думку С. Семенова, антикультура є тим пластом культури, який впливає на людей хвороботворно [117]. В таких процесах ми також маємо можливість стикатися з потребами, які відображають людську природу та сприяють її розвитку, та перетвореними потребами, які, навпаки її руйнують.

Віртуалізація життєвого простору сучасної людини трансформує ціннісні підстави всього суспільства та соціокультурну реальність. «Оскільки «людина інформаційна», - зазначає Т. Лопатинська, - більшу частину часу проводить у віртуальній сфері, тобто в новому, штучно створеному світі, який надає йому максимум можливостей при мінімумі витрачених зусиль, виникає потреба у нових цінностях, спеціально адаптованих для функціонування безпосередньо у віртуальній реальності [129, с. 35].

Проблему віртуалізації широко досліджує у своїх працях французький соціолог Ж. Бодрійяр, який розкриває її сутність через процес формування симулякрів. Симулякри, на думку Ж. Бодрійяра, формують гіперреальність, свого роду фантом реальності. Симулякр визначається ним як «хибну подобу, умовний знак чого-небудь, що функціонує в суспільстві як його замітник» [30; 31]. Симулякри формують особливу реальність зі зміщеною системою координат. Такої ж позиції дотримується Д. Іванов, який вважає віртуалізацію процесом «заміщення громадських інститутів симуляціями не обов'язково за допомогою комп'ютерної техніки, але обов'язково із застосуванням логіки

віртуальної реальності. Соціальний зміст віртуалізації – симуляція інституціонального ладу суспільства є первинною по відношенню до змісту технічного» [88].

Поряд з реальними потребами, що відображають об'єктивну ситуацію існування людини в актуальному соціальному оточенні, існують (і в останні десятиліття набувають все більшого поширення) і помилкові, віртуальні потреби, штучно стимульовані в людині з різними цілями. Віртуальні потреби – потреби людей у благах ідеального характеру, що виникають під впливом всезростаючого ступеня опосередкованих комп'ютерною технікою та масовою культурою [3, с. 62]. Масова культура являє собою цілу індустрію, що веде роботу з організованої стимуляції віртуальних потреб (переважно на індивідуальному рівні, але нерідко і на соціальному), яка переслідує цілі, як економічні, так і загального соціального контролю і управління за допомогою маніпуляції свідомістю людей. Особливо значущу роль у стимуляції віртуальних потреб сьогодні відіграють засоби масової інформації, переважно електронні.

Поширення і повне проникнення масової культури у всі сфери життєдіяльності людини інтенсифікують процеси, що впливають на суспільну свідомість. Продукти культури і ерзац-культури формують стереотипи та моделі людської поведінки, що знаходять відображення у становленні нових соціальних потреб, зміні старих і формуванні нових стандартів індивідуальних потреб. Суспільні потреби в умовах переходу на постіндустріальний етап розвитку визначаються все в більшій мірі прагненням до самоідентифікації людини, її розвитку.

Такі процеси не тільки розширюють соціокультурну реальність, але і збільшують її невизначеність, створюючи передумови для маніпуляції свідомістю людини. Комплексний аналіз системи суспільних потреб передбачає вивчення умов, в яких знаходиться сучасний соціум – соціокультурне середовище. Культура є контекстом соціальних потреб, їх розвитку і

ускладнення. Їх вивчення є необхідною умовою розуміння історії розвитку людської цивілізації та структурних змін людських потреб.

Соціокультурні потреби є основою соціальних перетворень. Структура потреб структурує і соціокультурну реальність, в теж час, будучи її породженням. У трансформації структури людських потреб простежується рух від потенційного до актуального в динаміці соціально-економічних перетворень. Саме актуальні потреби в структурі потреб суспільства визначають довгострокову рівновагу системи та її адаптивні властивості.

Сучасні культурні процеси характеризуються високим динамізмом і появою нових її форм, їх інституалізацією. Це пов'язано з взаємовпливом і взаємопроникненням культур, вибудовуванням їх ціннісних підстав. Найважливішу роль серед сучасних соціокультурних процесів відіграють гуманістичні, пов'язані з розвитком людини, які обумовлені людиноцентристською спрямованістю сучасного розвитку. Соціокультурні процеси спрямовані на самовідтворення культури, передачу цінностей між поколіннями, норм і правил, соціокультурну комунікацію. Соціокультурні процеси детермінуються суспільними потребами, якістю і творча сила яких, в свою чергу, залежать від якості цих потреб. Поряд з творчими соціокультурними процесами можна виділити і руйнівні процеси, що формуються перетвореними формами культури. Суспільні потреби детермінують соціально-економічну динаміку. Їх вплив на економічні та соціокультурні процеси залежить від таких основних чинників: рівня економічного розвитку суспільства; характеру технологій, пануючих у ньому; відносин власності і розподілу, ефективності та справедливості; соціокультурної динаміки, ціннісних підстав розвитку; міжпоколінської взаємодії; актуалізації соціальних ресурсів та факторів розвитку.

Стародавні філософи відзначали суспільну обумовленість людської природи, наслідком якої був соціальний характер формування потреб [6]. Сучасні дослідники обґрунтували причинно-наслідковий взаємозв'язок між потребами людини і її розвитком. Потреби відображають активне ставлення

людини до світу, її залежність від зовнішніх умов існування, які виступають умовою його життєдіяльності.

Економічні потреби людини породжуються і визначаються суспільством, досягнутим ним рівнем розвитку продуктивних сил, зрілістю суспільних виробничих відносин. Сутність людини, як зазначає Н. Алексєєв, проявляється через сукупність різноманітних суспільних потреб, що відображають її діяльне ставлення до навколишнього світу [2, с. 41].

З мірою розвитку людської спільноти відбувається збагачення і зміна змісту потреб. С. Рашидова зазначає, що під цим впливом відбувається зміна і форм їхнього психічного відображення, у результаті чого вони здатні здобувати идеаторний характер і завдяки цьому ставати психологічно інваріантними; так, їжа залишається їжею і для голодної, і для ситої людини. Разом з тим розвиток духовного виробництва породжує такі потреби, що можуть існувати тільки при наявності «плану свідомості» [178, с. 125].

Діалектика матеріальних і духовних потреб досить складна. Вони формуються в тісному взаємозв'язку і взаємно визначають одна одну. Духовні потреби можуть випереджати матеріальні потреби. Суспільні потреби – це потреби особливого виду. В системі мотиваційних чинників, що формують моделі людської поведінки, ці потреби відіграють важливу роль. Вони відображають необхідність у тих благах, які формують умови життєдіяльності не тільки людини, але і всього соціуму. Таким чином, носіями соціальних потреб є індивіди в межах конкретного суспільства (нації, страти, групи, покоління, сім'ї).

М. Кветной виділяє п'ять основних груп соціальних потреб, які виступають потребами більш високого порядку, розкриваючи різні сторони людини як соціальної істоти. Це відтворювальні потреби, пізнавальні потреби, ціннісно-орієнтаційні потреби, потреби в спілкуванні, художні потреби [103, с. 135]. М. Каган називає соціальні потреби культурними потребами і відносить до них наступні: 1) потреба в новому штучному середовищі, у «другій природі», яка містить те, що відсутнє в «першій природі», що заповнює вирвану

людьми у природі і перетворену екологічну нішу; 2) потреба в знаннях, що опосередковують культурну творчість; 3) потреба в цінностях; 4) потреба в моделях, що передбачають дії. Це потреба в образах того, що діється, випереджаючи його появи, в ідеалах, в проектах того, що має бути створено. Ці проекти - абсолютно необхідна опосередкуюча ланка між знаннями, цінностями і творінням; 5) потреба в іншій людині як співучаснику власного буття; 6) потреба в додатковому ілюзорному досвіді [94, с. 143-147].

Така класифікація носить досить умовний характер, так як потреби можуть як взаємодоповнюватися, так і ототожнюватися. Так, творчі потреби одночасно можуть виступати як відтворювальні, пізнавальні та цінносноорієнтовані потреби. У роботі «Адам в раю» Хосе Ортега-і-Гассета підкреслюється, що «кожне мистецтво народжується в процесі диференціації корінної потреби самовираження, яка закладена в людині, яка і є людина» [159, с. 65], що обумовлює тотожність людини та її соціальних потреб.

Суспільні потреби за характером і способом їх задоволення класифікуються на матеріальні і духовні. Хоча вони функціонують досить автономно, їм притаманний інтегративний характер, обумовлений їх соціальним походженням. Взаємовідносини між носіями різних соціальних потреб і формують нову соціокультурну реальність.

Суспільні потреби є основою формування соціальної інфраструктури. В трудовій сфері закладаються підстави задоволення потреб, а соціальна інфраструктура виконує в цьому процесі особливу роль. Людська діяльність, будучи джерелом задоволення соціальних потреб, створює передумови для самореалізації і розвитку людини. Потреби детермінують людську діяльність, актуалізують багатогранну природу людини.

Суспільні (соціальні) потреби в структурі потреб людини не тільки грають важливу роль, але і служать основою детермінації та структурування всіх потреб. Тільки в суспільстві можливе повне задоволення різноманітних потреб людини, що відображають його багатогранну природу. Рівень розвитку суспільства визначає структуру потреб людини. Однак «соціальні потреби» і

«потреби соціуму» - поняття, які не завжди збігаються. «Соціальні потреби» відображають основні тенденції розвитку суспільства, опосередковані індивідом. «Потреби соціуму» відображають його поточний стан, яке також в опосередкованому вигляді впливає на структуру потреб індивіда.

Розвиток соціальних потреб і трансформація ціннісних орієнтирів розвитку формують нове соціальне середовище. У свою чергу, соціальне середовище впливає на свідомість людини, формує певні моделі поведінки та зміни структури людських потреб. Під впливом соціалізації відбувається формування способу життя людини, його включеність у процеси комунікації та розвитку, зміна економічної динаміки, вибір пріоритетів подальшого розвитку людської цивілізації.

Людина, суспільство і соціокультурна реальність, що породжується їх взаємодією, існують тільки на основі людської життєдіяльності, сформованої системи взаємозв'язків, що визначають закономірності розвитку суспільства. Суспільство, будучи складною, самоорганізуючою системою, саме формує соціокультурні параметри своєї життєдіяльності. Трансформації соціальних потреб породжують зміни всієї суспільної системи, формуючи нові взаємозв'язки її компонентів та динаміку їх взаємодії. У цьому процесі відображаються адаптаційно-модернізаційні властивості системи, важливий потенціал якої формують соціальні потреби.

Найважливішим фактором, детермінуючим сучасну соціокультурну реальність і соціальні потреби є глобалізація. Глобалізація має як позитивний, так і негативний вплив на структуру і динаміку соціальних потреб. Уніфікація і тісне переплетення національних культур формують нові контури соціально-економічної реальності, яка синтезує різні зразки господарських практик і стереотипів поведінки. До негативних наслідків впливу глобалізації на соціальне середовище можна віднести кризу колективної ідентичності, спрощення, «збідніння» культури, формування цінностей надспоживання та ін. У зв'язку з тим, що вище перелічені процеси, що впливають на систему суспільних потреб дуже динамічні і суперечливі, існує необхідність постійного

моніторингу цього впливу з тим, щоб вміло направляти ресурсний потенціал суспільства на досягнення пріоритетних цілей розвитку.

Перетворені соціальні потреби стають в умовах глобалізації більш поширеними і за ступенем розповсюдження, і за модифікацією форм, постійним утворенням нових.

Враховуючи те, що глобалізація пришвидшує усі існуючі негативні тенденції, а суб'єкти глобалізації мають певну зацікавленість у соціальних перетворених формах потреб людини, на них слід звернути особливу увагу. Притому, спотворенню піддаються соціальні потреби у всіх значеннях. І потреби, що виникають у людини лише в соціумі, тобто суспільні у найбільш широкому розумінні, і соціальні, як вид вторинних потреб, пов'язаний з взаємодією людей у соціумі, тобто спілкування, необхідність більш тісних зв'язках, приналежності до групи, прагнення впливати на соціальні процеси, мати соціальне значення, та інші.

Через спотворення інформаційної потреби, що є інтегральною, тобто одночасно є складовою як фізіологічних потреб, та соціальних, в значенні усіх вторинних без винятку, через віртуалізацію усіх сторін життя відбувається і виникнення нових перетворених форм соціальних потреб, і розповсюдження давно існуючих. Навіть фізіологічні нормальні потреби заміщуються через соціальні механізми спотвореними. Це і надмірне споживання їжі, і позбавлення сну заради ігроманії, і вживання наркотичних речовин, і відмова від продовження роду, і розповсюдження всіляких збочень. Що стосується соціальних потреб, в значенні більш конкретному, то перелік перетворених форм такий: атомізація, руйнація дружніх зв'язків, розповсюдження соціофобії, максимальне перенесення спілкування у віртуальний простір, руйнація інституту сім'ї. Через моделювання поведінки людини, соціальна творчість та протестний потенціал каналізуються глобальними суб'єктами у соціально руйнівні форми, такі, як тероризм, дестабілізація соціального середовища, різні кримінальні прояви. Набуває поширення зростання прекаріату, який часто виступає рушійною силою руйнації соціально-економічного середовища тієї, чи

іншої держави. При тому, сам прекаріат в умовах зростання невизначеності має часто більш високий рівень освіти, ніж раніше, оскільки велика кількість людей в світі залишається без роботи, засобів для існування та перспектив внаслідок розповсюдження озброєних конфліктів, чи кризових станів, в яких опиняються не лише окремі країни, але й цілі регіони.

Але, й в тих країнах, що мають стабільний характер розвитку, та високі соціальні стандарти життя виникають передумови для виникнення спотворених соціальних потреб. Одним з чинників є відсутність можливості реалізації у соціально корисних видах діяльності. Відчуження праці, що характерне для класичного капіталізму, не лише не зникло, але й для багатьох верств населення посилюється, набуло новітніх форм. Фрагментація праці, відсутність в неї соціальної спрямованості, у значенні реальної користі для людства, недостатня творча реалізація, призводять до виникнення альтернативних соціальних потреб, не пов'язаних з творчою реалізацією. У разі незадоволення потреби в створенні, відбудові, та соціальній користі, актуалізуються соціальні потреби деструктивного впливу на суспільство, виникають такі явища, що описані у романі Чака Поланіка: бійцівський клуб, клуби самогубць, чи колективні вбивства. «Чи буде праця, в силу того, що вона усвідомлюється як обов'язок, вимагати напруги, зусиль, подолання перешкод, відчуватися як ярмо, як тягар, як прокляття людини, залежить від суспільного змісту, якого набуває праця, від об'єктивних суспільних умов», - зазначав С. Рубінштейн [181, с. 474].

Тобто, відсутність задоволення значної кількості соціальних потреб, може формувати як альтернативні джерела задоволення вільних форм соціальних потреб поза межами трудової діяльності, так і розвивати перетворені форми соціальних потреб. Ще Маркс зазначав, що «праця є для робочого чимось зовнішнім, що не належить до його суті, він у своїй праці не затверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розкриває свою фізичну, та духовну енергію, а виснажує свою природу, руйнує свій дух» [135, с. 209]. В теперішній час спостерігається така ж сама залежність між вимушеною працею й незадоволеністю нею, коли робітник тільки поза працею відчуває себе самим

собою, а в процесі праці він відчуває себе відірваним від самого себе [185, с. 104].

До негативних наслідків глобалізації необхідно віднести і такі перетворені соціальні потреби, їх розповсюдження, у зв'язку з міграційними процесами, соціального паразитизму, ксенофобії, шовінізму, як явищ часто пов'язаних між собою, навіть нових форм стратифікації суспільства, його додатковою неоднорідністю ще і за національною, культурною ознакою. Мегаполіси розвинених країн все більше мають обличчя некорінного населення. У такому випадку часто руйнуються механізми спадковості національної культури країни, посилення взаємної ворожості різних культурних та національних груп населення, криміналізації за етнічною ознакою, тощо. Недаремно у європейських столицях існують емігрантські райони з високим ступенем криміналізації, існують загрози поступового витиснення корінного населення.

Звичайно, що разом з розповсюдженням перетворених соціальних потреб, що обумовлено віртуалізацією всіх сфер життя, зростанням відчуження у праці, відбуваються і позитивні явища, викликані можливостями глобалізації.

Міграція дає у нормальних випадках можливість для діалогу культур, нових форм соціалізації, розвитку комунікацій, синтезу нових творчих, у тому числі соціальних досягнень, різноманітних форм соціальної творчості.

Віртуалізація світу, розвиток інформаційних технологій дає змогу спілкуватися одночасно великій кількості людей, що розділені великими відстанями, знаходитися у соціальному діалозі, створювати разом соціальні програми, розповсюджувати досвід у вирішенні великої кількості соціальних проблем. Для людей з обмеженими можливостями саме сучасні технології надали змогу реалізовувати велику кількість соціальних потреб. Через можливості сучасного інформаційного простору сучасні соціальні комунікації здійснюються часто дуже швидко та ефективно. Це стосується суспільної уваги до різних злочинів, чи урядових рішень, самоорганізації, захисту прав споживачів, наукових та культурних зв'язків, можливості пересуватися світом

та мандрувати. В окремих соціальних групах зростає взаємодопомога та кооперація.

В умовах ускладнення навколишнього світу, одночасного накладення у часі і просторі глобалізаційних, інформаційно-комунікаційних та ціннісних трансформацій особливу актуальність набувають соціальні (громадські) потреби. Вони здатні не тільки відображати конкретно-історичні умови, але й активно впливати на характер течії процесів, протистояти викликам часу і впливати на стійкість та інклюзивність суспільного розвитку за допомогою підвищення якості життя людини та суспільства.

С. Рубінштейн підкреслював, що особливо важливим в мотивації діяльності є саме її суспільний зміст. Отже, суспільна потреба в нашу епоху полягає в різнобічній діяльності, яка має за мету відтворення єдності людини, суспільства і світу [181, с. 474].

Соціалізація соціально-економічних потреб наштовхується на глобальну тенденцію нерівності багатства, доходів, споживання. Починаючи з 80-х років минулого століття ця тенденція набирає обертів та викликає необхідність подальшої соціалізації та зменшення нерівності за різними показниками. Відзначимо, що мова йде про подолання надмірної нерівності, яка за оцінкою Всесвітнього банку перевищує допустиме значення коефіцієнту Джині (0,4). Нерівність багатства та доходів складає загрозу: по-перше, значних розривів у кількості та особливо у якості забезпечення потреб населення; по-друге, прискорює тенденцію заміни корисних товарів та послуг на менш корисні, але більш дешеві; по-третє, створює структурні перекоси потреб у бік скорочення тих потреб, які пов'язані з людським розвитком. Вказані негативні моменти зміни соціально-економічних потреб більш рельєфно виявляються в економіці України тому, що країна зіткнулася одночасно із системними ризиками, соціальними втратами та неконтрольованим впливом глобалізації на споживчі технології людей. Про сучасну динаміку сукупних ресурсів українських домогосподарств та їх структуру свідчать дані таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Динаміка розміру та структури сукупних ресурсів домогосподарств
України у 2010–2017 роках**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8	8165,2
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, відсотків								
Грошові доходи	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	86,0	87,5
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7	52,4
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	5,2	4,4
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	2,9	3,0
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	23,1	20,2
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	8,1	7,5
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	4,8	4,0
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	4,7	4,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,1	3,4
<i>Загальні доходи, грн.</i>	3369,8	3708,2	4031,9	4331,0	4470,9	5122,0	6095,0	8013,1

Джерело: [162].

Звернемо увагу на той факт, що: по-перше, розміри сукупних ресурсів не є сприятливими для забезпечення потреб на належному рівні; по-друге, поряд з низьким рівнем заробітної плати її питома вага менше, чим в країнах з розвинутою ринковою економікою. В Україні протягом досліджуваного періоду заробітна плата складала приблизно 50 відсотків сукупних ресурсів домогосподарств, в той час як у Великобританії – 65 %, Німеччині – 64 %, Франції – 58 %, Японії – 69 % [246; 247]. Офіційні доходи українців в рази поступають до доходів не тільки мешканців розвинених країн, але й мешканцям інших постсоціалістичних і пострадянських країн.

Згідно даних міжнародного статистичного комітету країн СНД Україна аж на восьмому місці за рівнем доходів населення В 2015 році зарплата в Україні становила близько 193 дол. Перше місце в рейтингу зайняв Казахстан – 565 дол., друге - Росія (560 дол.), далі Азербайджан (453 дол.), Білорусь (413 дол.), Вірменія (386 дол.), Молдова 245 дол.), Киргизстан (206 дол.) [74].

Така ситуація веде до дисгармонії в змінах потреб людини. Стратегія виживання, а не розвитку диктує свої правила, коли більша частка ресурсів йде на матеріальні витрати, харчування, ліки та житлово-комунальні послуги. Підвищення вартості житлово-комунальних послуг особливо відчутно вразилося на бюджетах українських домогосподарств в останні роки. Лише номінально вони зростали у 2014 році у повтори рази з 383 грн. на місяць на домогосподарство в середньому, що становило зростання на 193 грн. на місяць. При цьому субсидії та пільги покривали лише дуже невелику частину цих витрат: 19 грн. на місяць у 2014 році та 69 грн. на місяць у 2015 році. У 2014 році їх одержувала лише п'ята частина домогосподарств (21 %) у розмірі 90 грн.; у 2015 році – 21,7 % отримували до 281 грн. У 2015 році обсяг субсидій у державному бюджеті становив 24,5 млрд. грн., а у 2016 році понад 40 млрд. грн. [162]. Підвищення мінімальної заробітної плати в 2017 році позначилося на зростанні середньої заробітної плати. Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій в країні в 2017 році

становила 7360 грн., що у 2,3 рази більше мінімальної заробітної плати (3200 грн.) [162]. Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у 2018 році становила 9161 грн., що у 2,5 рази вище рівня мінімальної заробітної плати (3723 грн.). Темп зміни середньої номінальної заробітної плати у порівнянні із 2017 роком становили 122,5 %. Індекс реальної заробітної плати у 2018 році у порівнянні із 2017 роком становив 111,4 % [162]. Динаміку середньої заробітної плати по Україні у 2017-2018 роках наведено на рис. 3.1. Слід зазначити, що незначне зростання показників середньої номінальної заробітної плати не відзначилось на зростанні добробуту населення України. Більше інформації щодо динаміки заробітної плати та доходів українських домогосподарств наведено в додатках.

Добробут населення України залежить не тільки від рівня доходів, їх стабільності та динаміки зростання. Не меншого значення для нашого дослідження набуває увага до такої проблеми, як вибір моделі поведінки населення на споживчому ринку.

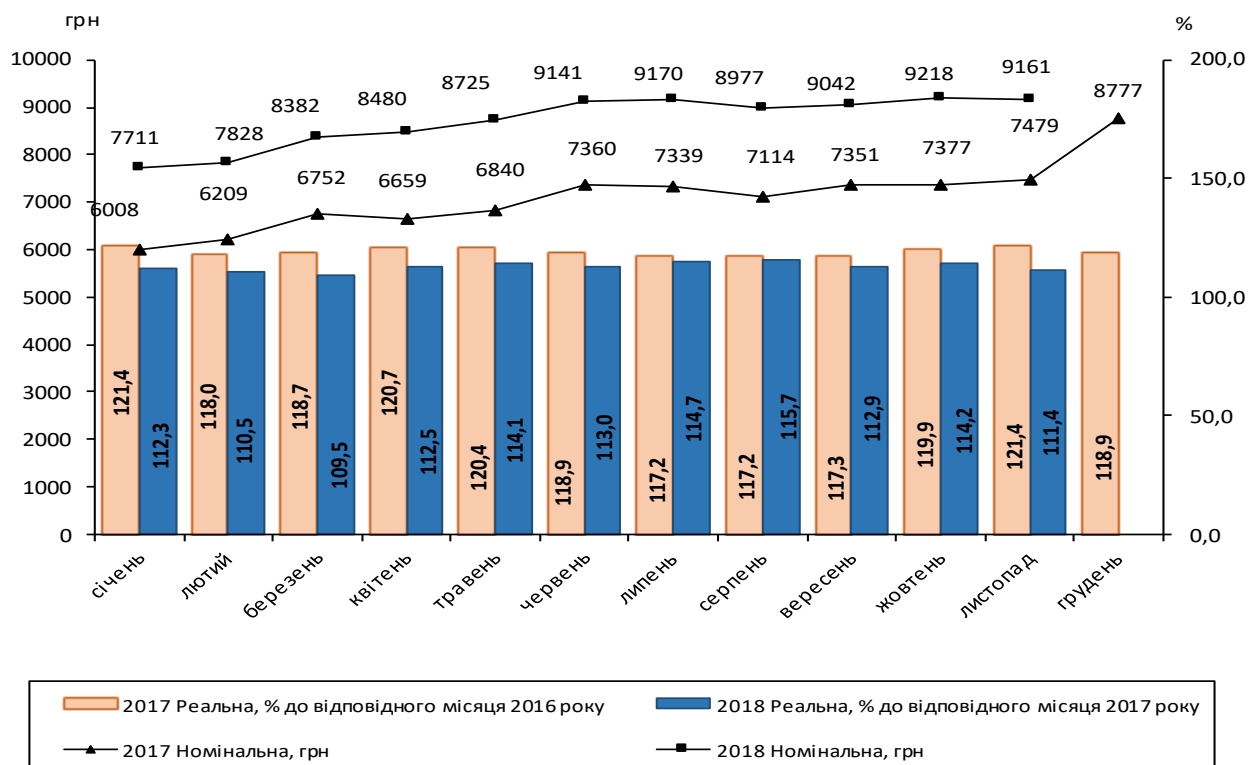

Рис. 3.1. Динаміка середньої заробітної плати у 2017–2018 роках.

Джерело: [162].

Узагальнюючи наукові розробки аналізу моделей споживчої поведінки Н. Коваліско та Н. Домбровська в своєму дослідженні пропонують виділяти такі основні моделі споживчих орієнтацій, що притаманні сучасним українцям [108, с. 32-33]:

- демонстративність – бажання скласти про себе найкраще враження, продемонструвати власний чи бажаний для себе статус, підвищити свою значимість в очах оточуючих;
- не демонстративність – відсутність бажання привернути до себе увагу, скласти краще враження, свідомо демонструвати свій чин та бажаний для себе статус або викликати у оточуючих відчуття захоплення;
- конформізм – бажання не виокремлюватися із соціального оточення, дотримуватися існуючих стандартів, бути такими як усі;
- індивідуалізм – бажання підкреслити свою індивідуальність чи оригінальність, бути особливим;
- новизна – орієнтація на купівлю нових, модних, сучасних, популярних товарів;
- практичність (звичка) – орієнтація на купівлю практичних, звичних, перевірених у якості речей;
- заощадження – купівля економічно вигідних (недорогих речей, заснована на реальних потребах;
- марнотратство – часта купівля речей без врахування їх необхідності та ціни;
- спонтанність – здійснення вибору споживчих благ спонтанно, під впливом емоцій, миттєвих потреб та бажань;
- визначеність – свідомий, обміркований вибір споживчих благ.

Доходи населення безумовно впливають на структуру потреб. Відомо, що в зв'язку з низькими доходами вітчизняних споживачів структура споживання не є оптимальною та має значний перекид у бік витрат на матеріальне

споживання. Однак, навіть харчування, яке є однією з головних домінант в структурі потреб сучасного українця, не є оптимальним (таблиця 3.2).

У 2016 році в Україні було затверджено нові норми споживання. Зокрема, передбачено наступні норми споживання продуктів харчування на одну працездатну особу: хліб житній – 39 кг/рік, хліб пшеничний – 62 кг/рік, гречка - 2 кг/рік, рис – 2,5 кг/рік, картопля - 95 кг/рік, цукор – 24 кг/рік, телятина - 16 кг/рік, свинина - 8 кг/рік, птиця - 14 кг/рік, риба - 7 кг/рік, яйця - 220 штук/рік, кава – 0,5 кг/рік, сіль - 3 кг/рік [162]. Однак наведені тенденції змін структури споживання є негативними (див. додатки). Дослідження вітчизняних науковців свідчить про низьку енергетичну цінність вживаних продуктів [228; 229]. Про неповноцінність харчування сучасних українців також свідчить міжнародне дослідження індексу глобальної харчової безпеки (GFSI) проведене у 2018 році, в якому Україна посідає 63 місце з 113 країн у [93].

Таблиця 3.2

**Споживання основних продуктів харчування в 2010-2017 рр.
в домогосподарствах України**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (у перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць у розрахунку на одну особу								
- м'ясо і м'ясопродукти, кг	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6	4,7	4,7
- молоко і молочні продукти, кг	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6	19,3
- яйця, шт.	20	20	20	20	20	19	19	20
- риба і рибопродукти, кг	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2	1,3
- цукор, кг	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8	2,7	2,8
- олія та інші рослинні жири, кг	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5
- картопля, кг	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7	6,4
- овочі та баштанні, кг	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8	9,2	8,5
- фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3	3,7
- хліб і хлібні продукти,	9,3	9,2	9,1	9,0	9,0	8,5	8,3	8,4

кг								
----	--	--	--	--	--	--	--	--

Джерело: [162].

Особливе занепокоєння викликають значні розриви у доходах та споживанні різними верствами населення. За даними різних експертів розриви в доходах багатого і бідного населення України досягає 40 разів, що становить загрозу національній безпеці країни та її соціальній стабільності. 1-5 % населення України володіє понад 60-70 % національного багатства [27, с. 356].

Протиріччя та розриви, які склалися у суспільстві потребують змін як мети подальшого розвитку, так й засобів її досягнення, а саме: інституціоналізації суспільних потреб як синтезу соціальної справедливості та економічної ефективності за рахунок інклюзивного шляху розвитку. Узагальнюючи оцінку змін структури суспільних потреб хотілось би привести висловлювання В. Баруліна: «Людина цілісна втілює, персоніфікує в собі багатство суспільних відносин, зв'язків, увесь наявний рівень культури. Всі потреби, інтереси, цілі суспільства живуть, функціонують не якимось своїм самостійним життям, вони так, чи інакше виражаються, втілюються у потребах, цілях, інтересах і т.д. кожного конкретного індивіда, особистості, людини. Людина несе в собі цілий соціальний космос» [15, с. 28].

3.2. Гуманізація системи соціально-економічних потреб людини як шлях до її цілісного розвитку

Ключем до існування економіки є задоволення потреб людини, без якої існування людини не можливо. Цілісний, гармонійний розвиток людини залежить від кількості та якості задоволених потреб. Історія людства – це одночасно й відображення зміни в структурі та тенденціях задоволення нею відповідних потреб, результат його активності, завдяки якій він творить себе та свою історію. Практично всю історію людського суспільства можливо представити як історію виникнення, розвитку та ускладнення потреб людини.

Потреби людей мають конкретно – історичний характер, що проявляється у походженні, сутності, структурі потреб у різні історичні епохи.

Споживання, як форма економічної та соціальної діяльності людини і суспільства ототожнюється з відтворенням типу людини, відповідного типу суспільства. Вектор соціально – економічного розвитку, що спрямований на максимальне, а не гармонійне задоволення потреб, руйнує цілісне відтворення людини, перетворюючи його у споживача. Як пише З. Бауман, «спосіб, яким сьогоднішнє суспільство «формує» своїх членів, диктує в першу чергу обов'язок грати роль споживача [16, с. 116].

Вивчення потреб людини завжди були у центрі уваги спеціалістів різних галузей знань. Серед основних напрямів дослідження цієї проблеми економічною наукою слід відмітити наступні: відтворювальний, соціально-інституційний, поведінковий. В сучасних умовах останній набуває особливої актуальності, що пов'язано, на нашу думку, з кількома причинами: по-перше, поглибленням та поширенням суспільства споживання, що веде до напруги протиріччя між природою та суспільством: по-друге, з появою змін в людині (деонтологізація, розмивання ідентичності, гендерні трансформації, поширення практик за зміною свідомості, вторгнення в сферу біологічної репродукції), що свідчить про напругу протиріччя між потребами людини, що направлені на духовні практики та ті, що направлені її фізіологічні особливості. По-третє, зростають розриви між країнами та у середині них між різними групами людей за критерієм об'єму та структури потреб, що нею задовольняються. За таких умов актуалізується потреба гуманізації потреб людини, що дасть можливість розв'язати деякі протиріччя та знизити тиск на біосферу. Під гуманізацією ми розуміємо такий процес підвищення потреб людини, який сприяє її цілісному розвитку, не порушуючи та не обмежуючи такі можливості у інших членів соціуму.

Гуманізація соціально-економічних потреб людей не має конкретних рішень стосовно їх структури, змін наповненості. Гуманізація завдяки своїй універсальності дозволяє поставити проблеми людського існування у

відповідних масштабах та осмисленні горизонтів майбутнього. Саме завдяки цьому слід вважати, що гуманізація потреб це їх оптимізація, таке співвідношення між елементами системи, що дозволяє вибудовувати гармонійний розвиток людини та її коеволюційне співіснування із зовнішнім середовищем. Виходячи з такого розуміння вважаємо, що оптимізацією соціально-економічних потреб є усі зміни як об'єктивного, так й суб'єктивного характеру, що допомагають досягти вказаної мети.

Враховуючи об'єктивно-суб'єктивну сутність категорії «потреба» слід констатувати, що поряд з дією об'єктивних закономірностей значну роль відіграють суб'єктивні дії людей.

В останні десятиріччя зростає вклад поведінкової економіки в розвиток наукових уявлень про основні економічні поняття, про що безперечно свідчить той факт, що люди не завжди діють раціонально. Про масштабність та значущість проблеми потреб людини та індивідуального споживання свідчить та увага, яку приділяють її розгляду Нобелівські лауреати з економіки останніх десятиріч: М. Фридмен – гіпотеза перманентного доходу (1976 р.); Ф. Модільяні – концепція життєвого циклу (1985 р.); М. Алле – обґрунтування боргової політики збільшення споживання і соціального добробуту (1988 р.); Г. Беккер – дослідження поведінки людини і розробка теорії людського капіталу (1991 р.); Дж. Хекман і Д. Макфадден – дослідження споживчої поведінки індивідів і домогосподарств (2000 р.); Д. Канеман і В. Сміт – ухвалення рішень в умовах невизначеності та теорія цінового пошуку й підбору, вивчення ринків з моделями «тертя» (2010 р.); А. Дітон – аналітичні дослідження в сфері споживання, добробуту та бідності (2015 р.).

У 2017 року Нобелівську премію з економіки отримав американець Річард Талер, фахівець з поведінкової економіки в Booth School of Business при Чиказькому університеті за розробку стратегії «лібертаріанського патерналізму», яка повинна спрямовувати людину до оптимального вибору, що продиктований розумом, а не почуттями або спокусами.

В останній час поведінковому підходу до аналізу потреб та їх змін під впливом глобалізації приділяють увагу українські дослідники: В. Геєць, Е. Лібанова, В. Мандибура, В. Новікова, М. Соколик, Ю. Станкевич, В. Тарасевич, О. Шафалюк та ін.

Ми звертаємо увагу на відмінність суспільства споживання від соціально-економічних наслідків дії закону піднесення потреб. В обох випадках ми стикаємося з фактом розширення кола потреб людини, засобів їх задоволення. Але між цими двома випадками існує суттєва відмінність.

Суспільство споживання - це суспільство зрілого капіталізму з не відрегульованими соціальними детермінантами. Як відмічають дослідники [63], на структуру потреб людини воно має згубний вплив не тому, що розширює коло потреб і їх кількість, а тому, що індивідуальне споживання піддається маніпуляції та глибокій інституціоналізації і перетворюється на ключовий фактор економічного розвитку. Закон піднесення потреб відображає історико-логічний шлях прогресивного людського розвитку у відповідності до економічного прогресу. Універсальний розвиток господарства більш гармонійно впливає на розширення потреб людини.

У структурі особистих потреб можна виявити асиметрію між тими, які забезпечуються за рахунок тих, які пов'язані з перетворювальною діяльністю людини, спрямованою на зовнішній світ і тих, що спрямовані на самовдосконалення. Якщо потреби постійно зростають і асиметрія зберігається, то це веде до поглиблення розриву між ними, поглибленню суперечностей.

У попередніх розділах ми неодноразово звертали до характеристики перетворених форм потреб. В даному контексті звернемо увагу на факт негативного впливу глобалізації на цілісність людського розвитку.

Асиметрія в структурі потреб веде до загрози людського існування, до антропологічної катастрофи. Запобігання такої катастрофи вимагає виходу на новий щабель самоорганізації суспільства шляхом конвергентного розвитку (нано-, біо-, інформаційних, соціальних технологій за рахунок оптимізації структури особистих потреб).

Закон піднесення потреб носить об'єктивний характер і виражає причинні зв'язки, які зумовлюють рух економічних потреб в напрямку процесу їх безперервного кількісного зростання, якісного вдосконалення, постійним виникненням нових і вдосконаленням існуючих форм і методів їх задоволення.

Суспільство споживання - це історичний зигзаг, наслідок складності становлення рівноважної системи потреб і цілісного гармонійного розвитку людини.

Таким чином, можна зробити висновок, що, по-перше, потреби перебувають в стані руху, розвитку розширення, а, по-друге, про складну систему потреб, наявності в них деяких рівнів, ієрархії.

Ситуація відсутності розширення потреб свідчить про відсутність економічного зростання, зниження споживання, деградацією відтворення людського потенціалу. Складніше йде справа з другою ситуацією. Саме по собі зростання потреб - це нормальний закономірний процес. Сенс полягає в тому, як людині утриматися від бажання володіти, безліччю привабливих предметів навколишнього світу, як створити механізми зовнішнього і внутрішнього обмеження, ефективних соціальних норм. Актуалізація цього напрямку дослідження потреб відбувається з появою теорії сталого розвитку.

Джерелом задоволення основної маси потреб є природа, то в умовах їх постійного зростання посилюється напруга відносин людина - природа, і зворотне - природа - людина. Гармонія і баланс такої взаємодії порушені. Такого обсягу землетрусів, цунамі, торнадо, ураганів, таких частих і гігантських повеней, виснажливих стрибків у температурних режимах, з якими зіткнулося людство в XXI столітті раніше в історії людства ніколи не було. Особливої актуальності проблема збалансованої структури особистих потреб набуває в умовах глобалізації. Це пов'язано не тільки зі швидкістю розширення кола потреб, але й з непередбачуваністю структурних співвідношень між складовими її елементами.

Характеризуючи сучасні моделі споживання Роберт Кейт зазначає, що «споживач, а не компанія знаходиться в центрі ... Компанія обертається навколо

клієнта, а не навпаки. Все більш широке прийняття цієї концепції, в центрі якої споживач, має і буде мати для бізнесу далекосяжні наслідки, виробляючи справжню революцію в економічному мисленні. У міру того, як ця компанія отримує все більше визнання, маркетинг перетворюється в найважливішу функцію бізнесу» [170].

Суспільство споживання – закономірний етап розвитку ринкової економіки, коли ринок суттєво діє на людину як споживача і справляє свої конструктивні й деструктивні впливи на її економічну поведінку. Це знаходить свій вираз у відповідних формах та соціально-економічних ефектах: виробники мають спонукальну причину і часто схильні до квазівдосконалення під час виготовлення нових товарів і послуг для значної частки соціуму; високі споживчі стандарти є стимулом до заробляння коштів; посилення тенденцій до матеріального та духовного гедонізму й прагнень до гонитви за задоволеннями; перетворення престижного споживання на істотну ознаку масової споживчої поведінки різних соціальних груп населення; ринково-насильницька детермінація потреб і прискорене споживання під впливом реклами і моди; випереджальне споживання на основі кредитних відносин; зростання ролі психологічного фактору в індивідуальному споживанні; моральні цінності суспільства споживання як результат маніпуляції свідомістю заперечують необхідність різнобічного розвитку людини; забруднення довкілля і, відповідно, погіршення умов індивідуального споживання.

Актуалізація поведінкової економіки, на нашу думку, своїм корінням базується на людській природі, на здатності людей поступати ірраціонально, споживати надмірно та робити неоптимальний вибір. В роботі ми неодноразово звертали увагу на наслідки такої ірраціональності. Накопичення протиріч у взаємодії людини та природи (екологічна загроза), між суспільством та економікою (ринковий фундаменталізм – суспільство споживання), робить подальший розвиток людини ще більш ризикованим та невизначеним. Багато в чому розв'язання вказаних протиріч залежить від правильно обраного шляху – шляху оптимізації потреб людини, здатності структури потреб сприяти

людському розвитку. У попередньому підрозділі ми вже торкалися питання свідомого регулювання потреб, що в сучасних умовах отримую актуального значення. Вважаємо, що цей напрям наукового дослідження є не тільки складним, міждисциплінарним, але й перспективним. У якості доказу цього слугують напрацювання лауреата Нобелівської премії з економіки 2017 року **Ричарда Талера**. Його стратегія «лібертаріанського патерналізму» спрямована на те, щоб підштовхнути людину до оптимального вибору, що продиктований розумом, а не почуттями або миттєвими спокусами. Додамо, що на відміну від інших процесів регулювання у сфері людських відносин, ціннісно-розумного структурування соціально-економічних потреб повинно здійснюватися на основі освіти, виховання, культури.

Одним із прикладів такого регулювання відповідного сучасним умовам існування людства вважаємо формування соціально відповідального споживання [171; 193].

Фундаментальна роль потреб в стійкому економічному і цивілізованому розвитку обумовлює необхідність вивчення змін, що відбуваються в структурі і тенденціях системи людських потреб. «Нова наука про людину - зазначає Е. Фромм, - повинна провести фундаментальні дослідження природи людських потреб, вивчення яких зробило лише перші кроки. Необхідно визначити які потреби є потребами нашого організму, а які результатом культурного розвитку, які потреби окреслюють розвиток індивіда, а які є штучними, тобто нав'язаними індивіду виробництвом, які потреби «активують» діяльність людини, а які роблять його пасивним, які потреби обумовлені патологією, а які здоровою психікою» [221, с. 372-373].

Сучасний етап соціально-економічного розвитку характеризується інноваційною спрямованістю, при якій зростає роль і значення людських ресурсів, інтелектуального і соціального капіталу. Це орієнтує людину, перш за все, на розвиток і реалізацію своїх здібностей, на цілісний особистісний розвиток, і на накопичення інтелектуального капіталу, а систему суспільного розвитку - на цілі людського розвитку.

Однак, сьогодні «революція» пішла на спад, маркетинг все більше і далі відходить від відповідального до маніпуляційного [223, с. 53]. Успіх маркетингу глобального і національного рівня базувався на знаннях і вміннях використовувати кроскультурні варіації в поведінці споживачів. Перекіс у бік вестернізації і маніпуляції загострили вкрай протиріччя особистого споживання і тенденцій структурних змін особистих потреб. Соціально-економічний розвиток зіткнувся з нерозв'язними проблемами: глибина і швидкість наростання криз, виклик і невизначеність такі, що людство не встигає на них належним чином реагувати, тим більш успішно їм протистояти. Ця ситуація зумовлює потребу в пошуку нового вектора цивілізованого соціально-економічного розвитку.

Актуалізація цінності людського розвитку в сучасних умовах, умовах пошуку людством нового цивілізованого у руху зумовлює характер змін відповідних потреб. Справа в тому, що від людини, його зрілості, цілісності і освіченості залежать цивілізовані зміни на нашій планеті. Людина більш рухливий і революційний елемент, ніж суспільство і природа в які він включений. Він змінюється навіть тоді, коли вони, що обумовлюють його існування, засипають в своєму розвитку. Розвиток людини є не що інше, як передбачення їх майбутнього. Прогрес людства не зводиться до обмеження його потреб, він пов'язаний з розвитком його здібностей, з такими динамічними і структурними змінами в системі потреб, які сприяють розвитку і реалізації його здібностей. Як показало суспільство споживання, людина може розвиватися не тільки як творець, але і як споживач. Це протиріччя системи потреб людини може бути розв'язано на шляху гуманізації, тобто таких змін в системі потреб і споживання, які максимально дозволяють усунути зазначені суперечності і сприяють людському розвитку. Зміна системи потреб людини відбувається складно і суперечливо, підкоряючись одночасно декільком тенденціям, що вимагає від суспільства і людини постійних зусиль у підтримки саме гуманістичних тенденцій.

Тісна взаємообумовлена залежність існує між ступенем розвитку системи потреб і рівнем розвитку людського потенціалу. В силу цього найважливішим завданням сфери реалізації людського потенціалу є ініціювання перспективних потреб, що задають імпульс якісних змін в економіці. Потреби виступають одночасно рушійною силою технологічних змін. Попит на продукти нових технологій може регулювати необхідність тих чи інших технологій, а так само відхиляти їх.

Останні дослідження в області підвищення рівня і якості життя населення показують, що можливість задовольняти базові потреби, прожити довге здорове життя пов'язана не тільки із зовнішніми чинниками і фактором доходу, але і з рівнем освіти, культури, психологічним станом, ціннісними установками, тобто внутрішніми ресурсами людини, розвитком і накопиченням його потенціалу. Це завдання може бути успішно вирішено в разі можливості задоволення збалансованих, спрямованих на цивілізаційні цінності розвитку потреб людини.

Оптимізація структури соціально-економічних потреб людини, перш за все, вимагає подолання бідності. Бідність та злиденність – це стан людського існування, для якого характерна неможливість задовольняти базові потреби людини. Масштаби бідності в сучасному світі являють собою значну проблему глобального характеру. В повідомленні Європейського статистичного відомства Eurostat відмічається, що в 2015 році в ЄС на грані бідності знаходилося 23,7 % населення, або 119 млн. чоловік. Найбільш високий показник в країнах Європейського Союзу в Болгарії (41 %), наступні позиції займають Румунія (37 %), та Греція (35,5 %) [243]. У 2017 р. агентство Eurostat назвало кількість жителів Євросоюзу (ЄС), які виявилися в зоні ризику бідності або соціального неблагополуччя - 23,4% [243]. (табл. 3.3).

У 2016 році 117,5 мільйона людей в ЄС перебували під загрозою бідності або соціального відторгнення. Цей показник тричі збільшувався між 2009 і 2012 роками, досягаючи майже 25%. У 2016 році він скоротився до 23,4%. Скорочення кількості осіб, які перебувають під ризиком бідності або соціальної ізоляції в ЄС є однією з ключових цілей стратегії «Європа 2020». У 2016 році в

трьох державах-членах ЄС більше третини населення опинилося під загрозою бідності або соціального відчуження: Болгарія (40,4%), Румунія (38,8%) і Греція (35,6%). На протилежному кінці шкали з низькою часткою бідного населення були зареєстровані Чехія (13,3%), Фінляндія (16,6%), Данія (16,7%) і Нідерланди (16,8%) [243].

Таблиця 3.3

Чисельність бідного населення в країнах Європи в 2016 р.

Країна	Частка бідного населення, %	Країна	Частка бідного населення, %
Ісландія	13,0	Польща	21,9
Норвегія	15,3	Бельгія	20,7
Швеція	18,3	Чехія	13,3
Ірландія	26,0	Словаччина	18,1
Данія	16,7	Румунія	38,8
Литва	30,1	Болгарія	40,4
Латвія	28,5	Португалія	25,1
Словенія	18,4	Іспанія	27,9
Нідерланди	16,8	Греція	35,6
Германія	19,7	Кіпр	27,7
Хорватія	28,5	Угорщина	26,3
Естонія	24,4	Мальта	20,1
Люксембург	19,7	Великобританія	22,2
Фінляндія	17,4	Франція	18,2
Італія	28,7	Швейцарія	17,8
Євросоюз загалом	23,4		

Джерело: [243]

Згідно «Доповіді про людський розвиток 2016» рівень бідності визначається виходячи з витрат людини в день: абсолютна бідність \$ 1,90, помірна бідність від \$ 1,90 до \$ 3,1. Поріг абсолютної бідності для жителів країн Центральної та Східної Європи становить \$ 4,3 [238; 254].

Так, за версією Bloomberg в 2016-2017 рр. Україна залишається однією з найбідніших країн Європи, а за даними ООН, сьогодні в Україні за межею бідності живе близько 60% населення [238;254]. На 2017 рік встановлений прожитковий мінімум в Україні не дотягує до порога бідності встановленого

для Центральної та Східної Європи та майже вдвічі відстає від фактичного розміру, що щомісяця розраховується державними органами в Україні.

Глобальна проблема бідності здебільшого пов'язана з проблемою диференціації доходів населення та значних розривів між доходами громадян в різних країнах, що значно загострюється в умовах глобалізації. За останнє десятиліття розриви в доходах поглиблюються і перетворюються в стійку тенденцію. У країнах сучасного світу склалася досить строката картина нерівності доходів населення. За даними Світового Банку, що представлено в Доповіді про людський розвиток за 2016 р. коефіцієнт Джині, квінтельний коефіцієнт та коефіцієнт Пальми мають наступні значення по групах країн з різним рівнем розвитку людського потенціалу, що представлені в таблиці 3.4.

У першій групі - в основному країни, що входять в Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), із сучасною ринковою економікою, демократичними інститутами і громадянським суспільством. Але і між ними є відмінності. Коефіцієнт Джині знаходиться на відносно низькому рівні (0,25-0,30) в невеликих процвітаючих європейських державах (Швеція, Норвегія, Бельгія, Фінляндія), а також в Німеччині. Більш висока нерівномірність доходів (0,30 і вище) у Франції, Великобританії, Італії та Іспанії, Австрії. Найбільша нерівномірність доходів в США (0,411) - наслідок глибокого розриву в доходах мігрантів, з одного боку, і найбагатшою частиною населення, з іншого. Ці відмінності підтверджуються і зіставленням квінтельних коефіцієнтів між країнами та індексом Пальми.

У країнах, що розвиваються, віднесених до другої і третьої груп, істотно вищі показники нерівності доходів: від 0,4 (Перу) до 0,5 (Парагвай, Бразилія, Колумбія). Це наслідок не тільки щодо низького їх економічного рівня, але і специфіки розподільних відносин і політичного ладу, коли влада, фінанси та інші ресурси концентруються в руках невеликого прошарку населення. Україна за даними Світового Банку має один з найнижчих індексів Джині, проте в дійсності хибне уявлення пов'язане з офіційною статистикою, яка не враховує тіньові доходи.

В реальності Україна відноситься до країн з високим рівнем нерівності, яка продовжує стрімко зростати. «Доля домогосподарств, що відносять себе до бідної частини населення, складає 72,3 %, тобто майже три чверті суспільства. За оцінками експертів розмір нерівності зашкалює. Різниця в оплаті праці 1 % самих забезпечених і 50 % найменш забезпечених робітників в Україні фантастична висока та складає 43,3 рази. В Європі – 11,7, в США – 24» [186].

Таблиця 3.4

**Вибірка країн за квінтельним коефіцієнтом, індексом Пальми
та індексом Джині**

Країна	Квінтельний коефіцієнт	Індекс Пальми	Індекс Джині
Україна	3,3	0,8	24,1
Норвегія	3,8	0,9	25,9
Фінляндія	3,9	1	27,1
Швеція	4,2	0,9	27,3
Бельгія	4,2	1	27,6
Германія	4,6	1,1	30,1
Австрія	4,9	1,1	30,5
Угорщина	5	1,1	30,6
Польща	5	1,2	32,1
Великобританія	5,3	1,3	32,6
Франція	5,3	1,3	33,1
Італія	6,7	1,4	35,2
Латвія	6,7	1,4	35,5
Іспанія	7,33	1,5	35,9
США	9,1	2	41,1
Росія	8,2	2	41,6
Перу	10,8	2,3	41,1
КНР	9,2	2,1	42,2
Парагвай	14,7	3,5	51,7
Бразилія	15,5	3,5	51,5
Колумбія	17,3	3,9	53,5

Джерело: [248; 254].

Серед пропозицій змінити цю ситуацію слід відмітити пропозицію рівноправності соцкластерів. «Принцип рівноправності соцкластерів, означає, що рівень і якість життя в різних соцкластерах повинні бути приблизно однакові. Не повинно бути такої приголомшливої нерівності, яку ми бачимо

зараз практично у всіх країнах світу» [172, с. 579-781]. Ми згодні з думкою П. Єщенко стосовно напрямів реформування господарського життя в короткостроковій перспективі [78, с. 154]: першочерговими в сьгоднішніх умовах повинні бути завдання стабілізації добробуту основної частини населення:

- зменшення масштабів бідності;
- стабілізація рівня життя людей найманої праці;
- погашення заборгованостей по заробітній платі, пенсіям, стипендіям з подальшою ліквідацією;
- припинення зростання безробіття.

Перелічені напрями покращення ситуації в короткостроковій перспективі мають бути доповнені довгостроковими завданнями. Вони торкаються інституційного режиму. На нашу думку, досягти оптимізації структури потреб людини можливо тільки на шляху інклюзивного інституційного режиму. Метою подальшого прогресивного розвитку для України повинна стати мета створення суспільства для людей, для їх включення у свідоме соціально продуктивне життя з можливістю споживання благ не тільки для задоволення базових потреб, але й можливості самореалізації та само актуалізації.

Як вже відзначалося нами у попередніх дослідженнях ефективним інструментом дослідження структури соціально-економічних потреб людини є інституційна методологія.

Теорію ефективних інститутів в науковій літературі розкривають такі вчені як Д. Асемоглу, С. Джонсон, Дж. Робинсон, О. Уильямсон [9; 10; 233; 275]. Для їх теорії характерно визначення фундаментальної причини диференціації рівня багатства та бідності, свободи та залежності – фактору інклюзивності, який є сьогодні більш вагомим ніж природно-кліматичні та соціокультурні фактори. На відміну від екстрактивних, інклюзивні інститути створюють, перш за все, вільний доступу до всіх без винятку ресурсів, включення усіх членів суспільства до активних форм життя та самореалізації. Практично інклюзивний інституційний режим – це шлях до оптимізації потреб

тому, що саме в такому режимі створюються та поєднуються однозначно як доступні ресурси, так і форми такого розвитку. Ідея ефективних інститутів також активно досліджується вітчизняними науковцями, зокрема [11; 66; 92; 208].

Всесвітній економічний форум в Давосі почав формувати рейтинг країн за індексом інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index), що передбачає щорічну оцінку економічної ефективності 103 країн для уявлення більш повної картини реального рівня життя населення країн.

Методика розрахунку індексу інклюзивного розвитку (IDI) базується на 12 показниках, які групуються по трьох групах:

1. Зростання і розвиток:

- ВВП на душу населення (долари США в величинах 2010 року);
- продуктивність праці - ВВП на одного працівника (долари США);
- очікувана тривалість здорового життя (роки);
- зайнятість населення (відсотки).

2. Інклюзивність:

- коефіцієнт розшарування суспільства за доходами (від 0 до 100);
- рівень бідності (відсотки);
- коефіцієнт розшарування суспільства за розподілом багатства (від 0 до 100);
- медіанний дохід (долари США).

3. Наступність поколінь і стійкість розвитку:

- скориговані чисті заощадження (відсотки від ВНД);
- парникова інтенсивність ВВП (кілограми викидів CO₂ на долар);
- державний борг (відсотки від ВВП);
- коефіцієнт демографічного навантаження (відсотки).

З усіх цих показників складаються групові індекси, а потім розраховується їх середнє арифметичне значення. Індекс інклюзивного розвитку розраховується окремо для розвинених країн (табл. 3.5) та країн, що розвиваються (табл. 3.6).

В першому рейтингу розвинених країн лідери з інклюзивності майже такі ж, як і по ВВП за незначним винятком. Так, серед розвинених країн як по ВВП на душу населення, так і за індексом інклюзивного розвитку в лідерах Норвегія, Люксембург і Швейцарія. Але Ісландія, яка за ВВП тільки 12-я, вирвалася на друге місце по інклюзивності. У той же час, США опинилися лише на 23-му місці з 30 серед розвинених країн. Такий результат пояснюється короткою тривалістю життя, високою бідністю і одночасно високим ступенем нерівності (86 з 100 по розподілу багатства), також розміром держборгу [271] (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Індекс інклюзивного розвитку розвинених країн, 2018 р.

Рейтинг	Країна	Індекс	Тренд за п'ять років	Рейтинг	Країна	Індекс	Тренд за п'ять років
1	Норвегія	6.08	-0.77	16	Корея, Республіка	5.09	2.20
2	Ісландія	6.07	12.58	17	Канада	5.06	0.29
3	Люксембург	6.07	0.15	18	Франція	5.05	-0.55
4	Швейцарія	6.05	1.92	19	Словенія	4.93	-2.39
5	Данія	5.81	4.76	20	Словаччина	4.90	1.49
6	Швеція	5.76	0.48	21	Велика Британія	4.89	0.42
7	Нідерланди	5.61	0.43	22	Естонія	4.74	1.77
8	Ірландія	5.44	9.28	23	США	4.60	1.62
9	Австралія	5.36	0.46	24	Японія	4.53	1.14
10	Австрія	5.35	-0.17	25	Ізраїль	4.51	3.57
11	Фінляндія	5.33	-2.92	26	Іспанія	4.40	-2.12
12	Німеччина	5.27	1.72	27	Італія	4.31	-1.69
13	Нова Зеландія	5.25	1.04	28	Португалія	3.97	-1.42
14	Бельгія	5.14	0.24	29	Греція	3.70	-1.69
15	Чехія	5.09	2.88	-	Сінгапур	-	-

Джерело: [271]

Серед країн, що розвиваються, також є несподівані лідери. Наприклад, Азербайджан (26-й по ВВП) виявився на третьому місці. Перші рядки в обох випадках залишилися за європейськими країнами: Литва, Угорщина та Латвія. Україна в цьому рейтингу займає 49 місце, значно поступаючись всім пострадянським країнам, за виключенням Киргизстану та Таджикистану. Згідно

з дослідженням, інклюзивність економічного розвитку в Україні за останні 5 років знизилася на 6,8% [271] (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Індекс інклюзивного розвитку країн, що розвиваються, 2018 р.

Рейтинг	Країна	Індекс	Тренд за п'ять років	Рейтинг	Країна	Індекс	Тренд за п'ять років
1	Литва	4.86	4.90	40	Шрі-Ланка	3,79	-0,74
2	Угорщина	4.74	8.10	41	Болівія	3,76	-3,80
3	Азербайджан	4.69	-2,07	42	Монголія	3.74	3.39
4	Латвія	4.67	8.60	43	Сербія	3.70	1.28
5	Польща	4.61	3.39	44	Гватемала	3,70	2,83
6	Панама	4.54	4.80	45	Вірменія	3,66	0,62
7	Хорватія	4,48	2,89	46	Гондурас	3.61	2.03
8	Уругвай	4,46	1,65	47	Пакистан	3.55	7.56
9	Чилі	4.44	1.76	48	Танзанія	3,43	3,86
10	Румунія	4.43	4.21	49	Україна	3.42	-6.80
11	Болгарія	4.41	2.91	50	Йордан	3.40	-3.89
12	Коста-Ріка	4.32	-0.17	51	Киргизстан	3.36	-2.11
13	Малайзія	4.30	2.40	52	Гана	3.34	-1.67
14	Перу	4,29	-1,40	53	Камерун	3,32	-2,78
15	Казахстан	4.26	0.35	54	Таджикистан	3.30	8.57
16	Туреччина	4,26	2,48	55	Бурунді	3.27	3.48
17	Таїланд	4.24	1.93	56	Намібія	3.25	1.68
18	Алжир	4.22	-1.22	57	Руанда	3.24	-3.31
19	РФ	4,20	0,48	58	Лаос	3.22	-4.87
20	Парагвай	4.19	1.86	59	Уганда	3.21	2.39
21	Домінікана	4.19	3.08	60	Малі	3.10	-5.71
22	Непал	4.15	8.53	61	Сенегал	3.09	-1.30
23	Аргентина	4.13	0.93	62	Індія	3.09	2.29
24	Мексика	4.12	0.66	63	Нігерія	3,08	-3,11
25	Македонія	4.10	9.24	64	Мадагаскар	3,03	-3,78
26	Китай	4.09	2.94	65	Сьєрра-Леоне	3.02	0.06
27	Іран	4.08	-0.92	66	Мавританія	3,00	-5,12
28	Албанія	4.08	2.59	67	Замбія	2,99	-0,64
29	Нікарагуа	4.05	3.82	68	Чад	2,97	-2,73
30	Колумбія	4.01	0.69	69	Південна Африка	2.94	2.49
31	Молдова	4.00	4.69	70	Єгипет	2.84	-6.52
32	Грузія	3.99	7.89	71	Зімбабве	2,84	0,47
33	В'єтнам	3,98	-1,34	72	Малаві	2.81	-6.47
34	Бангладеш	3,98	4,55	73	Лесото	2,63	-1,73
35	Сальвадор	3,96	2,38	74	Мозамбік	2.47	-12.38
36	Індонезія	3.95	2.57	-	Марокко	-	-
37	Бразилія	3,93	-3,26	-	Камбоджа	-	-
38	Філіппіни	3,83	2,40	-	Кенія	-	-

39	Туніс	3.82	-3.80				
----	-------	------	-------	--	--	--	--

Джерело: [271]

Гуманізація соціально-економічних потреб означає їх олюднення, тому серед потреб людини необхідно виділяти ті, завдяки яким в людині розвиваються суто людські особливості. Саме завдяки розвиненим здібностям людина відрізняється від собі подібних. Тому таку важливу роль в людському розвитку відіграють потреби в самоактуалізації, за визначенням А. Маслоу, або, за іншими визначеннями, потреби в самовираженні та самореалізації.

На нашу думку, гуманізація особистих потреб безпосередньо пов'язана з розвитком. Принципи розвитку треба розглядати як методологічну основу дослідження оптимізації структури соціально-економічних потреб у теперішній час завдяки наступним факторам: по-перше, зростання місця та ролі людських ресурсів в сучасному соціально-економічному розвитку; по-друге, більш складної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем; по-третє, системні трансформації, які залежать та однозначно продукуються людиною. Розвиток особистості здійснюється через виникнення нових духовних потреб. Людина як високорозвинена адаптивна істота підтримує своє існування не тільки за рахунок змін в навколишньому середовищі, але й духовної організації людини.

О. Тоффлер, спираючись на теорію самоорганізації, відмічає: «Багато із того, що звично відносять за рахунок дії таємних біологічних пружин, в дійсності породжується не егоїстичними детерміністськими генами, а соціальними взаємодіями у нерівноважних умовах» [205, с. 30].

Реалізація виникаючих духовних потреб матеріалізується, стає продуктивною силою. Основною умовою продуктивної діяльності, як і умовою виникнення нових потреб є ситуація, за якою неможливо безпосереднє задоволення існуючих потреб. Саме тому нові (духовні) потреби формуються та реалізуються лише у діяльності, що спрямована на створення суспільних умов, необхідних для задоволення потреб індивідів. Розвиток людини базується на діяльності, яка ініціюється не тільки зовнішніми, але й внутрішніми

факторами. До таких, на нашу думку, слід віднести ті фактори, які відзначають само актуалізацію та саморозвиток. Тому дуже важливо не тільки досліджувати зміни в структурі соціально-економічних потреб, але й впливати на такі позитивні зрушення в системі потреб, що забезпечують розвиток творчих здібностей, пізнання людиною своїх справжніх якостей, потреб, творчих можливостей та перспектив. Фундаментальна асиметрія в структурі людських потреб може стати причиною поглиблення екологічних та інших проблем.

В умовах глобалізації спостерігається динамічна зміна особистих потреб. Серед безлічі тенденцій цих змін слід виділити гуманізацію. Вона пов'язана з вектором гуманізації соціально-економічного розвитку в цілому. Вся історія розвитку людського суспільства може бути представлена як історія виникнення, розвитку і ускладнення потреб людей. Фундаментальна роль потреб у стійкому економічному і цивілізаційному розвитку обумовлює необхідність вивчення змін, що відбуваються у структурі та тенденціях системи людських потреб. «Нова наука про людину, - зазначає Е. Фромм, - повинна провести фундаментальні дослідження природи людських потреб, вивчення яких зробила лише перші кроки. Необхідно визначити, які потреби є потребами нашого організму, а які результатом культурного розвитку, які потреби служать вираженням розвитку індивіда, а які є штучними, тобто нав'язаними індивіду виробництвом, які потреби «активують» діяльність людини, а які роблять його пасивним, які потреби обумовлені патологією, а які здоровою психікою» [221, с. 372-373].

Пошук нового шляху розвитку знаходиться в площині актуалізації справедливості, відкритості, коеволюційності, екологічності, а також пріоритетності людського розвитку. Вищевказані принципи соціально-економічного розвитку свідчать про гуманістичну спрямованість і про те, що споживче товариство пройшло пік свого розвитку. Прийнято вважати, що апогей його розвитку в Західній Європі в 1968 році [189, с. 399]. Як було зазначено вище людство йде по шляху пошуку нового, більш прогресивного шляху розвитку. Нова модель розвитку спрямована на підвищення якості життя

людини, що зумовлює кардинальну зміну пріоритетів у структурі людських потреб. Матеріальна складова системи потреб зменшується, що пов'язано з підривом основ колишнього режиму ставлення людини до речей. Слід зазначити, що цей поворот дуже складний і повільний. І машина масового виробництва масових речей ще працює і буде продовжувати працювати тривалий час і нові покоління звичних і небачених раніше речей продовжать заповнювати ринок, але установка на розширення виробництва речей вже розхитана і зруйнована.

Гуманізація суспільного розвитку, а, отже, і структури особистих потреб – об'єктивний процес, пов'язаний з тим, що особисте споживання, структура і спосіб задоволення потреб формують людський, інтелектуальний, соціальний та ін. новітні форми капіталу і тим самим є чинником розвитку національної економіки. Людина, як носій цих норм – істота соціальна. Протиріччя між вітальністю і соціальністю, між соціальними і вітальними потребами у всіх його проявах – умова справжнього людського цивілізаційного існування. І вирішується вона по-різному в різних ситуаціях за умови зростання міри соціальності людини як і соціальності її навколишнього життя.

Висновки до розділу 3

Глобалізація суттєво впливає на зміни соціально-економічних потреб людини прискорюючи не тільки їх кількісне зростання але й ускладнює їх якість вдосконалюючи форми та методи їх задоволення. Одночасно у світі та окремих країнах зростає міжнаціональні внутрішньо національні розриви в обсязі та структурі задоволення потреб.

Глобалізація посилює технологічну революцію, сприяє розповсюдженню новітніх технологій. Одночасно поряд з нерівномірністю розподілу потенціалу сучасних продуктивних сил посилюється тиск на природу, загострюються протиріччя між суспільством та природою. Це протистояння не тільки суттєво

впливає на подальше зростання розривів в доходах та потребах але й одночасно згубно впливає на навколишнє середовище.

Основними шляхами реагування на актуальні виклики сучасності ми вбачаємо соціалізацію та гуманізацію соціально-економічних потреб людини. Одночасно ці тенденції лежать у площині прогресивного вектору сучасного розвитку – підвищення якості життя.

Соціалізація системи потреб означає: по-перше, таке реформування інституційного середовища, за яким у сфері виробництва та споживання починають домінувати інклюзивні інститути. Багатовимірна природа потреб виражає також активність людей. Важливо щоб відповідні інститути були спрямовані на спонукання людини до активних дій, базувалися на цій активності й створювали такий комплекс соціально-економічних благ, споживання яких сприяло б цілісному людському розвитку. По-друге, відповідно завданням людського розвитку створити таку систему розподільчих відносин, яка б була націлена на подолання розривів у споживанні та встановила ефективну, спонукальну до активності людини розподільчу систему.

Соціалізація потреб як процес направлений на цілісний людський розвиток означає подальший несуперечливий процес створення рівних умов для людей у виборі та споживанні благ. Соціалізація соціально-економічних потреб людини означає подолання асиметрії в структурі особистих потреб між тими, які забезпечують активність у перетворенні зовнішнього світу та тими, що направлені на самовдосконалення людини. Одночасно цей процес означає, що найбільш затребуваними є потреби у самоактуалізації, самореалізації.

Не зважаючи на велику кількість структур потреб людини усі вони визнають найвищу цінність потреб у самореалізації людини у її здатності до креативної діяльності, яка не тільки здатна подолати протиріччя розвитку, його кризисність та невизначеність але й забезпечити найвищу ефективність суспільної праці. Тому структурні зміни соціально-економічних потреб

людини, що направлені на активізацію творчого потенціалу людини є вирішальним фактором сучасного суспільного розвитку.

Особливої актуальності в умовах глобалізації набувають суспільні потреби. Розвиток інтеграційних процесів та становлення нового міжнародного поділу праці породжують або модифікують суспільні потреби – безпека та стійкий розвиток, активність громадянського суспільства та соціальна ексклюзія, підвищення потреб та екологічна безпека – перелік суперечливих впливів на систему потреб та змін її структури.

Гуманізація соціально-економічних потреб людини означає їх олюднення, тому серед потреб людини слід виділяти ті, завдяки яким в людині розвиваються саме людські здібності. Гуманізація потреб не має конкретних рішень стосовно їх структури, змін, наповненості. Завдяки своїй універсальності, гуманізація дозволяє поставити проблеми людського існування у відповідних масштабах, якісних характеристиках та осмисленні горизонтів майбутнього.

Безграничне зростання потреб в умовах поширення суспільства споживання накладений на фундаментальну асиметрію у пізнавальній та перетворювальній діяльності людини слугує джерелом поглиблення екологічної та інших глобальних потреб людства. Гуманізація потреб – це їх оптимізація, таке співвідношення між елементами системи, що дозволяє вибудувувати гармонійний, цілісний розвиток людини та її коеволюційне співіснування у глобальному середовищі.

Гуманізація суспільного розвитку, а також структури особистих потреб – об'єктивний процес, пов'язаний з тим, що особисте споживання, структура і спосіб задоволення потреб формують людський, інтелектуальний, соціальний та інші новітні форми капіталу і тим самим є чинником розвитку національної економіки.

Гуманізація та оптимізація потреб людини лежать на шляху реалізації принципів справедливості, відкритості, екологічності, коеволюційності, а також пріоритетності цілісного людського розвитку.

Реалізація гуманістичної спрямованості сучасного економічного розвитку знаходить свій вираз в таких напрямках як креативна економіка та відповідальне споживання. Перший напрям базується на таких змінах структури соціально-економічних потреб, які пов'язані зі зростанням здібностей людей, їх освіченістю розвитком креативних здібностей людини. Стосовно другого напрямку, споживач більше вивірено та відповідально відноситься до формування своїх потреб. Має достатній рівень освіченості, доступ до інформації освіти в цілому та конкретно по відношенню до конкретного продукту, тому, логічно, що він бажає знати де, ким, з чого і як само були вироблені відповідні товари, які наслідки для здоров'я та навколишнього середовища вони мають.

Гуманізація та соціалізація людських потреб – дві тенденції, які взаємодоповнюють та посилюють одна іншу, створюють передумови для подолання асиметрії у структурних змінах соціально – економічних потреб.

Розумне регулювання потреб знаходиться у площині «лібертаріанського патерналізму» (Талер), який направлений на те, щоб підштовхнути людину до оптимального вибору, який продиктовано розумом, а не чуттям або спокусою.

Основні результати розділу опубліковані у наукових працях автора [51; 56] та апробовані на науково-практичних конференціях [52; 97; 99].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та представлено авторське вирішення актуального наукового завдання, що полягає у змістовному розкритті соціально-економічних особливостей, структурних змін та тенденцій у системі потреб людини, що виникають під впливом глобалізації, та вироблені пропозиції щодо формування актуальної структури потреб людини задля її цілісного гармонійного розвитку.

1. Потреби – це матеріальні, соціальні і духовні умови життя, усвідомлені індивідом в якості необхідних на всіх історичних етапах розвитку суспільства, які приймають специфічну форму у відповідності з культурним рівнем і індивідуальністю суб'єкта.

Потреби людини виходять за межі суто біологічних потреб. Біологічні потреби обумовлені обміном речовин, як необхідною передумовою існування будь-якого живого організму. Потреби соціальних суб'єктів залежать від рівня розвитку суспільства, а також від специфічних соціальних умов, від характеру, глибини та складності людської діяльності. Джерелом розвитку цих потреб є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням. У процесі споживання виявляється наступна особливість: задоволення елементарних (вітальних) потреб веде до зародження нових, і це породження нових потреб є першим історичним актом, який відрізняє людину як суб'єкта.

2. Основу системи потреб складають економічні потреби як результат суспільного виробництва. Економічні потреби тісно корелюють з економічними інтересами. Усвідомлення індивідом потреб виступає в якості його інтересів. Економічні потреби надзвичайно різноманітні. Для економічно розвинених країн, на думку дослідників, характерно близько 11 тис. потреб, серед яких переважна більшість – економічні. Як писав А. Маршалл, «потребам та бажанням людини нестє числа». Потреб у людини багато і вони по мірі задоволення, виникають знову, змінюються і розширюються. Цей процес постійного

розширення, піднесення потреб в ході історичного розвитку відображається у загальному економічному законі піднесення потреб. Підкреслимо, що в міру задоволення одних потреб у людини виникають нові потреби...і саме цей факт дозволяє економістам стверджувати, що в загальному сенсі потреби безмежні.

3. Дослідження такої багатогранної категорії як потреба, особливо в її динаміці, русі потребує застосування міждисциплінарного підходу. Саме такий підхід дозволяє мати повне та точне уявлення стосовно економічної поведінки людей, що є затребуваним сучасною наукою та практикою господарювання. Динамічні зміни у структурі потреб людини в найбільшій мірі визначаються сучасним впливом на них глобалізації.

4. Глобалізація виступає найсуттєвішим каталізатором змін в системі потреб людини. Інтеграція та взаємопереплетіння всіх структурних елементів міжнародної економічної системи відображає й внутрішню цілісність та єдність, в основі якої знаходиться поглиблення інтернаціоналізації національних економік, зростання транс націоналізації та інтеграції національних економік, модернізація технологічних основ ринкової системи, встановлення універсальних стандартів життєдіяльності. Саме глобалізація як мегамодель сучасного економічного розвитку найбільш глибоко проникає в систему потреб людини, переносить на неї усю свою суперечливу суть, сприяючи розгортанню суперечностей між стандартизацією та індивідуалізацією.

5. Серед основних каналів впливу глобалізації на зміни в структурі потреб слід назвати наступні: інформаційні, комунікаційні, технологічні, інституційні. У соціально-економічному просторі трансформаційних економік широко, хоча й фрагментарно поширюється суспільство споживання. Надмірне споживання (консюмеризм) свідчить про перетворення індивідуального споживання у ключовий фактор економічного розвитку, його глибоку інституціоналізації у процесі суспільного відтворення.

6. В умовах трансформації системи потреб людини під впливом глобалізації посилюється асиметрія між тими потребами, які сприяють

людському розвитку та тими, які навпаки ведуть до його деградації (перетворені потреби). В таких умовах зростають ризики забезпечення цілісності людського розвитку, гармонійної взаємодії суспільства, економіки та природи, що призводить до напруження протиріч.

7. Піднесення людських потреб по мірі історичного розвитку породжує ряд об'єктивних наукових проблем. По-перше, розвиток потреб у повноті буття в усьому обсязі людської діяльності має фундаментальне значення як фактор розвитку суспільства на кожній його точці і як фактор всебічного розвитку особистості. Воно іманентний людині результат, і одночасно передумова культури. По-друге, привносячи акт суб'єктивності в потреби, людина породжує потенційну можливість руйнування цілісного гармонійного рівноважного стану системи потреб. Ідея розумного цілісного регулювання потреб знаходиться в стані наукового осмислення і їй ще належить інтегруватися в систему цінностей світової культури в якості одного з її імперативів.

8. Доведено, що сьогодні потрібна система формування ціннісно-раціонального споживання, в основі якої лежить процес гуманізації. Шлях до цілісного людського розвитку знаходиться в площині оптимізації та раціоналізації потреб людини. Особливої актуальності ціннісно-раціональне споживання набуває для України в умовах кризи суспільного відтворення. Тяжіння сучасного українського суспільства до соціальної справедливості вимагає такої моделі господарювання, яка б сприяла розв'язанню проблем подолання розривів в об'ємі та структурі особистих потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акерлоф Дж., Крейтон Р. Экономика идентичности. Как наши идеалы и социальные нормы определяют, кем мы работаем, сколько зарабатываем и насколько несчастны / Пер. с англ. Д. Стороженко. Москва : Картера Пресс, 2011. 224 с.
2. Алексеев Н. Е. Эволюционное становление категории потребность: экономический аспект // Омский научный вестник. 2011. № 1 (95). С. 39-42.
3. Антипов К. В. Глобальная виртуализация сферы потребления системы общественного воспроизводства // Экономические науки. 2009. № 2 (51). С. 62-65.
4. Антициклическое регулирования рыночной экономики: глобализационная перспектива: монография / Д. Г. Лукьяненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук [и др.]; за общ.ред. д-ров экон. наук, проф. Д. Г. Лукьяненко, А. М. Поручника. Киев: Финансы, 2011. 334 с.
5. Антонюк В. П., Щетініна Л. В. Трансформація зайнятості за видами економічної діяльності як індикатор структурних зрушень в економіці України // Проблеми економіки. 2017. № 4. С. 62-70.
6. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. - Москва: Мысль, 1983. 830 с.
7. Арнольд В. И. Новый обскурантизм и Российское просвещение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mccme.ru/edu/viarn/obscur.htm>
8. Арсеенко А. Глобализация: социальные изменения и последствие в преддверии XXI века // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. № 1. С. 42-58.
9. Асемоглу Д., Джонсон С., Робинсон Дж. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста // ЭКОВЕСТ. 2006. № 5 (1). С. 4-43.

10. Асемоглу Д., Джонсон С., Робинсон Дж. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста (окончание) // ЭКОВЕСТ. 2006. № 5 (2). С. 180-247.
11. Бабій М. Адаптивна поведінка домогосподарств і ризики інституційних пасток в умовах трансформаційних процесів // Бізнес Інформ. 2016. № 6. С. 13-19.
12. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки: Монографія. Київ: «Знання», 2007. 718 с.
13. Базилевич В., Гражевська Н., Гайдай Т. Теоретичне осмислення парадигмальних праць у сучасному дискурсі економічної науки // Вища школа. 2017. № 1. С. 90-108.
14. Банерджі А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів / пер. з англ. В. Плискін. Київ: Наш формат, 2018. 312 с.
15. Барулин В. С. Социальная философия: Учебник / В. С. Барулин. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2002. – 560 с.
16. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва: Весь мир, 2004. 188 с.
17. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 390 с.
18. Бауэр И. Принцип человечности: Почему мы по своей природе склонны к кооперации / Пер. с нем. И. Тарасовой. Спб.: Издательство Вернера Регена, 2009. 152 с.
19. Башмаков В. И. Социологические аспекты развития человеческого потенциала организации // Уровень жизни населения регионов России. 2013. № 11. С. 107-114.
20. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз: монографія / Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, Т.М. Камінська та ін. / За ред. д-ра екон. наук., проф. Л.С. Шевченко. – Х.: Право, 2010. – 410 с.

21. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації: Нова світова політична економія / пер. з нім. та наук. ред. О. Юдіна. Київ : Ніка-Центр, 2011. 405 с.
22. Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. : А. Григорьева, В. Седельника ; [ред. Л. Павлова]. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 301 с.
23. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Москва: ГУ ВШЭ, 2003. 671 с.
24. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія України. Броди: Просвіта, 2001. 300 с.
25. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/115692/>
26. Бельская Г. С., Чувакина В. С. Для чего необходимо изучать социально-экономическую систему России // Вестник Томского государственного университета. 2012. № 3. С. 140-145.
27. Бервено О.В. Якість життя як фактор національного економічного розвитку: концептуальні основи формування та управління: монографія / О.В. Бервено. - Х.: Видавництво «Точка», 2015. – 470 с.
28. Бережной Н.М. Человек и его потребности / Под ред. В.Д. Диденко [Электронный ресурс] - Режим доступа: lib.vvsu.ru/books
29. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с фр. Е. А. Самарской. Москва: Республика, 2006. 269 с.
30. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Пер. с фр. С. Н. Зенкина. 2-е изд. Москва.: Университет; Добросвет, 2006. 389 с.
31. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М: Издательство «РУДОМИНО», 2001. – 220 с.
32. Бойков М. В. Правда о человеке. Москва: Полиграфресурсы, 2000. 156 с.
33. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. Соч.: В 2 т. Т.1. Москва, 1993. 603 с.

34. Васильев Л. С. О закономерностях эволюции // *Общественные науки и современность*. 2012. № 4. С. 150-161.
35. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке: фактор культуры // *Обществ. науки и современность*. 2003. № 1. С. 5–30.
36. Васильчук Ю. А. Фактор интеллекта в социальном развитии человека // *Общественные науки и современность*. 2005. № 2. С. 59-66.
37. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // *Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко.* - М.: Прогресс, 1990. - 808 с.
38. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
39. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
40. Вернадский В.И. «Биосфера и ноосфера». Сборник цитат / В.И. Вернадский; сост. К.А.Степанов. – М.: Фонд имени В.И. Вернадского, 2008. – 324 с.
41. Вирус цифрового слабоумия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infowar.delovoy.com/cgi-bin/iwar/start.cgi?info2=3385&page=1>
42. Волков Ю. Г. Идеология гуманизма в становлении российской идентичности // *Социально-гуманитарные знания*. 2002. № 6. С. 3-12.
43. Воловик В.И. Философия истории. Курс лекций / В.И. Воловик; Издание второе, испр. и дополн. – Запорожье: Изд-во “Просвіта”, 2004. – 140 с.
44. Воробиенко П. П. На пути к экономике будущего общества / П. П. Воробиенко // *Економічний часопис-XXI*. - 2015. - № 1-2 (1). - С. 3-6.
45. Галета Я. В. Роль інформаційних потреб у становленні особистості // *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 140. С. 39-43.
46. Галушко З. І. Місце економічної теорії в системі поведінкових наук / З. І. Галушка // *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка*. - 2015. - Т. 20, Вип. 4. - С. 13-16.

47. Галушко З. І. Соціалізація трансформаційної економіки : особливості, проблеми, пріоритети : монографія / З. І. Галушка – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – 408 с.

48. Гальчинский А. С. Маркс и современный мир: Гуманистическая доктрина. Киев: Лыбидь, 2015. 328 с.

49. Гальчинський А. Принципи ноогенези в контексти вчення В. Вернадського // Економіка України. 2010. № 5. С. 16–29.

50. Ганжерли А.О. Влияние потребностей на качество человеческого потенциала / Стратегія управління знаннями і людський розвиток в Україні: міжрегіональний семінар-диспут // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2013. – № 2 (13). – С. 332 – 334.

51. Ганжерли А.О. От дефицита к консюмеризму: особенности личного потребления в условиях рыночной трансформации экономики / А.О. Ганжерли, С.В. Тютюнникова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2014. – № 3 (18) - С. 113 – 123.

52. Ганжерли А.О. Потенциал личных потребностей в структуре социально-экономического развития // Вектори розвитку фінансового потенціалу суб'єктів господарювання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (1-5 лютого 2014 р.) / Відповідальний редактор Глущенко В.В. – Х.: ХНУ імені Каразіна, 2014 – 296 с. – С. 254 – 257.

53. Ганжерли А. О. Потребности в системе взаимодействия реального и виртуального секторов экономики // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. 2013. № 2 (5). С. 124-129.

54. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Потребность в труде в структуре человеческого потенциала // Соціально-трудоі відносини: теорія та практика. 2014. № 1 (7). С. 213-217.

55. Ганжерли А. О. Потребность в труде в условиях глобализации // Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в контексті глобальних викликів: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції «Покританівські читання». Одеса: ОНЕУ, 2013. С. 29-31.
56. Ганжерли А.О., Тютюнникова С. В. Социальные (общественные) потребности в системе потребностей человека // Проблемы економіки. 2015. № 4. С. 260-265.
57. Ганжерли А.О. Структура потребностей и человеческий потенциал / С.В. Тютюнникова, А.О. Ганжерли // Prospects of economic development in the global crisis: Collection of scientific articles. - Academic Publishing House of the Agricultural University Plovdiv, Bulgaria, 2015.- 416 p. – P. 56-61
58. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Г. Гегель. – Т. 1. Наука логики. - М.: «Мысль», 1974. - 452 с.
59. Геєць В. М. Яке майбутнє у соціальної держави? // Економіка України. 2013. № 7. С. 4–20.
60. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування та розвитку: монографія / П. О. Куцик, О. І. Ковтун, Г. У. Баштянин. Львів: Львів. комерц. акад., 2015. 583 с.
61. Гобозов Н. А. Глобализация и примитивизация общества // Философия и общество. 2009. №2 . С. 5-19.
62. Государственное издательство политической литературы, 1955–1986. - Т. 27. – с.
63. Грааф Дж. Потреблятство. Болезнь, угрожающая миру / Джон де Грааф, Дэвид Ванн, Томас Нэйлор ; пер. с англ. Н. Макаровой. – Москва : Ультракультура, 2003. – 392 с.
64. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем: навч. посіб. / Н. І. Гражевська, - К.: Знання, 2011. – 286 с.
65. Гриценко А. А. Логіко-історичні засади кардинальних економічних змін і переходу до реконструктивного розвитку // Економіка України. 2017. № 5-6. С. 39-57.

66. Гриценко А. А. Методологический потенциал и институциональные возможности институциональной политической экономики // Вопросы политической экономики. 2012. № 1 (2). С. 65-75.
67. Гриценко А. Реконструктивний економічний розвиток: зміст, основні напрями і вектор соціальної справедливості // Економічна теорія. 2016. № 4. С. 5-19.
68. Гургула Т. Економічний раціональний підхід до оцінки рівня життя населення в Україні // Ефективність державного управління. 2017. Вип. 4 (53). Ч. 2. С. 172-179.
69. Диба О., Осадчий Є. Вплив глобалізації на соціально-економічний стан України // Ринок цінних паперів в Україні. 2014. №7. С. 19-28.
70. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Ин-т "Открытое о-во". -- М.: Наука, 1994. - 304 с.
71. Длугопольський О. Ангус Дітон про споживання, доходи та задоволення від життя / О. Длугопольський // Вісник Тернопільського національного економічного університету. - 2015. - Вип. 4. - С. 149-163.
72. Довбенко М. В. Криза економіки – не криза науки / М. В. Довбенко. – Київ : ВЦ «Академія», 2009. – 304 с.
73. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелелогія : навч. посіб. / М. В. Довбенко. - Київ : Академія, 2005. - 336 с.
74. Доходи населення України - одні з найнижчих в СНД (статистика) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.businessz.com.ua/news/events/1406>
75. Дубровский Д. И. Биологические корни антропологического кризиса. Что дальше? // Человек. 2012. №6. С. 51-54.
76. Економічна теорія: Політекономія: Підручник. 9-те вид., доп. Затверджено МОН / За ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2014. 710 с.
77. Ефремов В. В. Видатні мислителі в історії світової економічної думки. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2007. 352 с.

78. Ещенко П. С. Украинская "великая депрессия" и как из нее выйти? / П. С. Ещенко. – Киев: ВР «Факер», 2017. – 248 с.
79. Жуков С. Центральная Азия: императивы экономического роста в условиях глобализации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени док. эк. наук. Москва, 2005. 22 с.
80. Зайняте населення за видами економічної діяльності у 2000-2012 рр.
81. Заюков І. В. Продуктивність праці в контексті забезпечення інноваційного розвитку економіки України / В. І. Заюков // Економіка: реалії часу: електрон. наук. вид. – Одеса, 2015. - № 2 (18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: economics.opu.ua/files/archive/2015/.../236-242.pdf
82. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. Москва: Политиздат, 1986. 223 с.
83. Зикін О. В. Рушійні сили розвитку сучасного господарювання / О. В. Зикін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2006. - Вип. 27. - С. 116-126.
84. Зимогляд В. Я. Соціальна структура суспільства: суспільна природа, суперечності і конфлікти // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2009. № 1. С. 195-202.
85. Зоська Я. В., Іваць О. М. Людина-споживач в умовах формування інформаційного суспільства в Україні // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2016. Вип. 71. С. 58-75.
86. Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні : монографія. Запоріжжя: КПУ, 2011. 352 с.
87. Зоська Я. В., Сторчовий Б. А. Споживацтво українців: вільний час та практики його споживання // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2015. Вип. 67–68. С. 113-122.
88. Иванов Д. В. Виртуализация общества // Информационное общество. Москва: Изд-во АСТ, 2004. 512 с.
89. Ильин А. Н. Концепт безудержного потребления (структурный анализ) // Общественные науки и современность. 2012. №2. С. 161-169.

90. Ильин В. И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность // Мир России. 2005. № 2. С. 3-40.
91. История экономических учений. Учебное пособие. Под ред. В. С. Автономова и др. Москва: ИНФРА-М, 2010. 784 с.
92. Івашина О.Ф. Інституціоналізація економічного розвитку: монографія / О.Ф. Івашина. – Дніпропетровськ: Наука та освіта, 2009. – 283 с.
93. Индекс глобальной харчовой безпеки 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://foodsecurityindex.eiu.com/Resources>
94. Каган М.С. Философия культуры. Учебное пособие / М.С. Каган – СПб, 1996. – 415 с.
95. Канеман Д. Контуры ограниченной рациональности: возможность интуитивных суждений и выбора // ЭКОВЕСТ. 2004. Т. 4. № 4. С. 540–592.
96. Карасик А.О. Ведущие факторы развития сферы потребления в условиях становления инновационной экономики / С.В. Тютюнникова, А.О. Карасик // Фінансово-економічні важелі розвитку невиробничої сфери в умовах нестабільності: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 70-річчю КНТЕУ. – Х.: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2016. – С. 52-53.
97. Карасик А. О. Гуманизация личных потребностей в условиях глобализации // Науковий диспут: питання економіки, підприємництва та фінансів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 серпня 2016 р.). Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2016. С. 9-13.
98. Карасик А. О. Основные тенденции изменения личных потребностей в условиях глобализации // Бизнес Информ. 2016. № 8. С. 8-12.
99. Карасик А.О. Противоречивое влияние глобализации на структуру потребностей / А.О. Карасик // Реформування економічної системи країни в контексті міжнародного співробітництва: збірник тез наукових робіт учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 липня 2016

р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». – О.: ЦЕДР, 2016. – 140 с. – С. 13-15.

100. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Інновації споживання у туристичній галузі // Стан та перспективи розвитку невиробничої сфери: регіональні особливості: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Харків: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 167-168.

101. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.

102. Касумова Г. К. Социокультурная реальность глобализирующегося мира // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2012. № 3. С. 86-98.

103. Кветной М.С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект) / М.С. Кветной. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1974 – 224 с.

104. Ким М. Н., Ким А. А. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования. Монография. Харьков: «Точка», 2012. 193 с.

105. Кириленко В. И., Погорила Л. М. Социальная детерминанта индивидуального потребления в Украине // Вестник социально-педагогического института. Гуманитарные и естественные науки. 2015. № 4 (12). С.34-37.

106. Кириленко В. І. Методологія сучасної економічної науки: генеза, суперечності та напрями розвитку // Ринок цінних паперів України. 2015. №9-10. С. 17-24.

107. Кириленко В.І. Соціалізація національної економічної політики в сучасних умовах / В.І. Кириленко // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. Зб. наук. праць. № 1 (9). Київ, 2015. - С. 84-91

108. Коваліско Н. В. Методологічне обґрунтування та виділення моделей споживання на емпіричному рівні / Н. В. Коваліско, Н. В. Домбровська // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. - 2012. - Вип. 8. - С. 32-43.

109. Коготков С.Д. Некоторые вопросы теории информационных потребностей // Научно-техническая информация. – 1997. - Сер. 1. – № 2. – С. 1-8.

110. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

111. Козловски П. Принципы этической экономии / П. Козловски. – СПб.: Экономическая школа, 1999. - 346 с.

112. Колодко Г. В. Куда идет мир: политическая экономия будущего / пер. с пол. Ю. Чайникова. Москва: Магистр, 2014. 528 с.

113. Колот А.М. Трансформация института занятости как составляющая глобальных изменений / А.М. Колот // Уровень жизни населения регионов России. – 2013. - №11. – С. 93 - 102.

114. Коммонс Дж. Р. Правовые основания капитализма. Москва: ГУ ВШЭ, 2011. 416 с.

115. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз. Москва: Наука, 1991. 567 с.

116. Котов П. Что плохого в хорошей жизни // Все ясно. 2006. № 120. С. 20-29.

117. Культура и Антикультура (Основное содержание лекции, прочитанной С.П. Семёновым 26.09.2007) // Институт психологической культуры [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rekult.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=42&Itemid=48

118. Кутырев В.А. Философия постмодернизма // <http://philosophy.ru/library/kutyrev/postmodernphil.html>

119. Кучеренко Є. В. Взаємозв'язок виробництва і споживання в контексті теорій суспільства масового споживання / Є. В. Кучеренко // Економічний вісник Національного гірничого університету. - 2014. - № 4. - С. 16-22.

120. Лагутін В.Д. Теоретико-методологічні підходи до сучасних проблем оплати праці / В.Д. Лагутін // Економічна теорія. - 2010. - № 1. - С. 29 - 38.

121. Лазор О.Я. Тенденції збалансування попиту та пропонування в молодіжному сегменті ринку праці в Харківській області / О.Я. Лазор, О.Д. Лазор, І.В. Шатіло // Ринок праці та зайнятість населення. – 2017. - № 1 (50). – С. 51-58.

122. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.psy.msu.ru/science/public/leontev/index.html

123. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана», НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. - Київ, 2008. 330 с.

124. Лібанова Е. М. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект: Колективна монографія. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 356 с.

125. Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. 2011. № 1 (15). С. 24-38.

126. Лібанова Е. М. Населення України: демографічні складові людського розвитку. Монографія. Умань: Вид. «Сочинський», 2015. 178 с.

127. Лібанова Е. М. Нерівність за доходами в сучасній Україні // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. 2014. № 2 (8). С. 26–36.

128. Лібанова Е. М. Нобелівську премію з економіки 2015 року присуджено за цикл досліджень проблем споживання, бідності і добробуту //

Демографія та соціальна економіка: наук.-економ. та сусп.-політ. журн. 2015. Вип. 3 (25). С.11–20.

129. Лопатинская Т.Д. Виртуализация современной культуры и ее феноменов // Теория и практика общественного развития, 2014. - № 4. – С. 34-38.

130. Лук'яненко Д. Глобальна економіка ХХІ століття: людський вимір / Д. Лук'яненко, А. Поручник, А. Колот та ін. // Україна: аспекти праці. - 2009. - № 7. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2009_7_10.

131. Маловичко С. В. Теорії споживання: гносеологічний аспект аналізу // Вісник Черкаського університету. 2015. № 4 (337). С. 120-127.

132. Мамонтова Н. Тенденції та особливості формування і використання інтелектуального капіталу в Україні / Н. Мамонтова// Економіка України. 2010. - № 8. – С. 30-39.

133. Маркс К. До критики гегелівської філософії права / Карл Маркс // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / [пер. з 2-го рос. видання]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 207-342.

134. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М.: Издательство: Государственное издательство политической литературы, 1955–1986. - Т. 3. – С.15–78.

135. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 46. Ч 1. Москва: Политиздат, 1970. 641 с.

136. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 42. С. 41-174.

137. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 27. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. 696 с.

138. Маршалл А. Принципы экономической науки / пер. с англ. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1993. Т. 1. 415 с.

139. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : монографія / А.О. Маслов. – К. : Аграр Медіа Груп, 2012. – 432 с.
140. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Москва: Смысл, 1999. 425 с.
141. Мегатренды развития глобальной экономической системы: ведущие акторы, фреймы и детерминанты инновационных сдвигов: монография / О.Б. Чернега, А.В. Артеменко, Абудауд Басем и др. Донецк : Схід.видавничий дім, 2014. 305 с.
142. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рендерс Й. За пределами роста: предотвратить глобальную катастрофу, обеспечить устойчивое будущее / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1994. 304 с.
143. Менгер К. Основания политической экономии / К. Менгер // Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер / Пер. с нем.; предисл., коммент., сост. В.С. Автономова. – М.: Экономика, 1992. - 496 с.
144. Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2017. 336 с.
145. Многоликая глобализация / Под. ред. П. Бергера и С. Хантингтон; пер. с англ. В.В. Сапова под ред. М.М. Лебедевой. Москва : Спект-Пресс, 2004. 379 с.
146. Можайкіна Н. В. Вплив глобалізації на формування трудової ментальності в Україні // Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. № 22 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/91.pdf>
147. Можайкіна Н. В. Институциональный анализ поведения домохозяйств на рынке труда // Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. № 17 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/36.pdf>

148. Можайкіна Н. В. Ментальність в структурі змін соціально-економічних потреб людини в умовах глобалізації // Інфраструктура ринку. 2018 № 18. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/18_2018_ukr/13.pdf

149. Можайкіна Н. В. Роль домогосподарства (семьи) в структурі формування стратегії розвитку // Глобальні та національні проблеми економіки 2015. № 4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/04.pdf>

150. Мостовой П. Лекция: «Есть ли будущее у общества потребления?» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2005/12/01/mostovoi/>

151. Мочерный С. Проблемы человека в экономической теории // Экономика Украины. 1999. № 1. С. 72-80.

152. Музика О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т.VI. Психологія обдарованості. 2015. Випуск 10. С. 63-77.

153. Набрusco І. Ю. Споживання як механізм конструювання ідентичності // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2012. Вип. 15. С. 6-12.

154. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона. Київ: Державна установа “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України”, 2012. 72 с.

155. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>

156. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология; Под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Academia, 1999. 640 с.

157. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2902.html>
158. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Москва: ИНФРА, 2001. 240 с.
159. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет; Вступ. ст. Г. М. Фридендера; сост. В. Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.
160. Офіційний сайт Головного Управління статистики Харківської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua>
161. Офіційний сайт Державної служби зайнятості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/index>
162. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
163. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. Москва: Алгоритм, 2002. 496 с.
164. Пахомов Ю., Білорус О. Міжнародно-правове регулювання світової торгівлі в умовах глобалізації // Економіка України. 2004. № 6. С. 92-93.
165. Пахомов Ю. Н. Цивилизационные модели современности и исторические корни. Киев: Наукова думка, 2002. 392 с.
166. Петров К.П. Тайны управления человечеством или Тайны глобализации / К.П. Петров. – М.: "Академия Управления", 2008. – 875 с.
167. Петруня Ю.Є. Інституціональні чинники економічного розвитку / Ю.Є. Петруня, О.Ф. Івашина // Економічна теорія. - 2010. - № 4. - С. 24 - 38.
168. Пикетти Т. Капитал в XXI веке. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2015. 592 с.
169. Платон. Государство // Соб. соч. в 3 х тт. Т.3 (1). М., 1971. – 687 с.
170. Поведение потребителей // Энциклопедия маркетинга [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.marketing.spb.ru/read/m7/index.htm>

171. Погоріла Л. М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання // Бізнес Інформ. 2015. № 2. С. 30-34.
172. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее: монография / под ред. В.М. Гейца, В.Н. Тарасевича. – Киев: ЦУЛ, 2014. – 1058 с.
173. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1983. – 302 с.
174. Проблема потребностей у мыслителей античности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://life-prog.ru/1_23613_problema-potrebnostey-u-misliteley-antichnosti.html
175. Процесс формирования общественных потребностей // Экономическая теория в XXI веке – 4 (11): Институты экономики / Под ред. Ю.М. Осипова, В.С. Сизова, Е.С. Зотова. – М.: ЭкономистЪ, 2006 – 432 с. (С. 125-128 – Фадейчева Г. В.)
176. Пугачев В. П. Управление свободой. Москва: КомКнига, 2005. 272 с.
177. Райзберг Б. А. Современный социоэкономический словарь. Москва: ИНФРА-М, 2012. 629 с.
178. Рашидова С. С. Людина та її потреби в світі споживання // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2013. № 3 (56) С. 123-129.
179. Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість : монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. ;НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2016. 240 с.
180. Рифкин Дж. Третья промышленная революция: Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. – Киев: Альпина нон-фикшн, 2014. 410 с.
181. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СанктПб.: Питер, 1999. – 720 с.

182. Сальтевская Т. Г. Повышение безопасности потребления в современном мире // Вестник Харьковского национального университета. Серия экономическая. 2007. № 755. С. 26–29.

183. Сальтевская Т. Г. Противоречивое влияние глобализации на социально-экономическое содержание и структуру личного потребления // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. Випуск 243: в 4 т. Т.ІІІ. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. С.733 –737.

184. Сиземская И. И. Философская «тайна» общественного производства // Философские науки. 2008. № 2. С. 121-139.

185. Скворцова К.М. Діяльність як субстанція щастя / К.М. Скворцова // Гуманітарний вісник ЗДІА. - 2015. - № 60. – С. 100-113.

186. Скляр Р. Як подолати розкол між елітами та народом: шлях знизу / Р. Скляр // Дзеркало тижня <https://dt.ua/macrolevel/yak-podolati-rozkol-mizh-elitami-i-narodom-shlyah-znizu-.html>

187. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2-х т. / А. Смит. - М.-Л.: Госсоцэкгиз, 1935. - Т.1. - 371 с.; Т.2. - 475 с.

188. Соболева И. В. Человеческий потенциал российской экономики: проблемы сохранения и развития / Ин-т экономики РАН. Москва: Наука, 2007. 202 с.

189. Современные проблемы управления в условиях информационного общества / редкол.: Н.В. Тихомирова и др. Москва: ЮНИТЦ-ДАНА, 2012. 751 с.

190. Соколов А.В. Информационное общество в виртуальной и социальной реальности. – С.-Петербург: Алетейя, 2012. – 352 с.

191. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. СПб.: РХГУ, 2000. 402 с.

192. Соскін О.І. Народний капіталізм: економічна модель для України: монографія. Київ: Вид-во «ІТС», 2014. 396 с.

193. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / А. М. Колот, О. А. Грیشнова та ін.; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. Київ: КНЕУ, 2012. 504 с.
194. Соціальна економіка: Навчальний посібник / О. О. Беляєв, М. І. Диба, В. І. Кириленко. Київ: КНЕУ, 2005. 196 с.
195. Сташкевич О. О. Роль інтелектуальних потреб в розвитку особистості // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2014. № 57. С. 201-211.
196. Стиглер Дж. Дж. Экономическая теория информации // Вехи экономической мысли. Том 2. Теория фирмы / Под ред. В. М. Гальперина - СПб.: Экономическая школа, 2000. С. 507-529.
197. Стиглиц Дж. Глобализация: Тревожные тенденции / пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова. Москва: Мысль, 2003. 300 с.
198. Стиглиц Дж. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / пер. с англ. В. Лопатка. Москва: Эксмо, 2011. 512 с.
199. Стиглиц Дж. Цена неравенства. Чем расслоение грозит нашему будущему. Москва: Изд-во «Эксмо», 2015. 511 с.
200. Тарасевич В. М. Економічна соціодинаміка у філософському просторі економіко-теоретичного знання / В. М.Тарасевич // Економіка України. - 2015. - № 1. - С. 42-59.
201. Тарасенко В. Социология потребления: методологические проблемы. Киев: Наукова думка, 1993. 166 с.
202. Теорія існування, зв'язку та росту Клетона Альдерфера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19671014/psihologiya/teoriya_isnuvannya_zvyazku_rostu_kle_tona_alderfera
203. Теорія набутих потреб Девіда МакКлелланда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/14110906/psihologiya/teoriya_nabutih_potreb_devida_makkle_llanda

204. Тоффлер О. Наука и изменения: Предисловие: Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой; Пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. - С. 11-33.

205. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. Москва: АСТ МОСКВА, 2008. 569 с.

206. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва: АСТ, 2004. 152 с.

207. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. Москва: РПЭ, 1998. 664 с.

208. Тютюнникова С. В. Качество жизни в системе инклюзивного развития / С.В. Тютюнникова, С.Н. Бервено // Conference Proceedings of the II International Scientific Internet-Conference Modern Problems of Improve Living Standards in a Globalized World (December 8, 2017, Opole – Berdyansk – Tbilisi – Slovyansk – Kropyvnytsky), 2017 – С. 490-495.

209. Тютюнникова С.В. Модернізації управління національною економікою в контексті забезпечення якості життя / С.В. Тютюнникова, О.В. Бервено // Антикризове управління національною економікою: монографія / за заг. ред.. І. Малого. – К.: КНЕУ, 2017. – пп.4.4. – С. 298-311.

210. Тютюнникова С.В. Социально-трудовые отношения в условиях глобальной нестабильности / С.В. Тютюнникова // Соціально-трудова сфера: сучасний стан, проблеми та стратегічні напрями розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції; 14-16 листопада 2017 року. – К.: КНЕУ, 2017. – С. 46-48.

211. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. Москва: Логос, 2002. 254 с.

212. Уэбстер Ф. Теория информационного общества Теории информационного общества / Ф. Уэбстер; Пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной. - М.: Аспект Пресс, 2004. - 400 с.

213. Фадейчева Г. В. Система общественных потребностей и ее макрорегулирование в условиях глобализации. Москва: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. 167 с.

214. Фархутдинова Е. В. Диалектика потребностей человека // Экономические науки. 2009. №8. С.43-47.
215. Федорова О. И. Личное потребление как фактор экономического развития: дисс... канд. экон. наук. Оренбург, 2006. 205 с.
216. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва: Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.
217. Філіпенко А. С. Модель народної економіки для України : основні риси / А.С. Філіпенко // Економічний часопис-XXI. - 2010. - № 3-4. - С. 3-6.
218. Фредерік Герцберг і трудова мотивація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.socioego.ru/teoriya/teor_manag/teor_motiv/germ.html
219. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М.: Биг-Пресс, 2012. – 190 с.
220. Фромм Э. Революция надежды / Эрих Фромм; пер. с англ. Т. Панфиловой. – М.: АСТ: АСТ Москва, - 2006. - 283 с.
221. Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М., 1997. – 415 с.
222. Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография /А.Н. Чумаков; Российская академия наук, Институт философии. - 2-е изд., перераб. и доп., науч. - М.: Проспект, 2014. - 432 с.
223. Шафалюк О. Гуманістична концепція споживання в маркетингу: монографія / О. Шафалюк. – К.: КНЕУ, 2008. – 200 с.
224. Шевченко О. О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій думці (кінець XIX – початок XX ст..) : монографія / О. О. Шевченко. – Київ: Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
225. Шейнер Н. Ю. Тенденции развития сферы услуг в условиях глобализации // Аудит и финансовый анализ. 2012. № 6. С. 354-356.
226. Шишков Ю. Глобализация под микроскопом // МЭ и МО. 2002. №6. С. 24-30.

227. Шишков Ю. Невозможное триединство в эпоху финансовой глобализации // МЭ и МО. 2012. № 5. С. 3-14.
228. Шкварчук Л. О. Механізм регулювання цін на продовольчому ринку : монографія / Л. О. Шкварчук. – Львів : ІРД НАНУ, 2010. – 205 с.
229. Шкварчук Л. О. Особливості споживчих очікувань на продовольчому ринку в посткризовий період / Л. О. Шкварчук // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2013. – № 749. Серія: Логістика. – С. 323-327.
230. Эльянов А. Глобализация и развитие // МЭ и МО. 2012. № 11. С. 3-15.
231. Энгельс Ф. наброски к критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 1. Москва: Политиздат, 1954. С. 544-571.
232. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 21. С. 28-178.
233. Acemoglu D., Robinson J. Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. New York: Crown Publishers, 2012. 571 p.
234. Aginor P. R. Benefits and Costs of International Financial Integration : Theoly and Facts //The World Economy, August 2003. 1089.
235. Allard E. Dimensions of Welfare / E. Allard // A Comparative Scandinavian Study. Acta Sociologica, 1976. – № 19. – P. 227-240.
236. Antonio J. R. After Postmodernism: Reactionary Tribalism // American Journal of Sociology. 2000. Vol. 106. P. 40–87.
237. Bank Economic Review, Mar. 1993. Proceedings of the World Bank Annual Research Conference, 1992.
238. Bloomberg [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.bloomberg.com/markets/economics>
239. Caruana R. A Sociological perspective of consumption morality // Journal of Commons R.J. Institutional Economics. American Economic Review. 1931. Vol. 21. P. 648–657.
240. Commons J. R. Institutional Economics, Its place in the political economy. Vol. 1 et 2. Madison, The University of Wisconsin Press. 1959. 457 p.

241. Daly H. E. *Steady-State Economics*. 2 edition. Island Press, 1991. 318 p.
242. Devinney T., Auger P., Eckhardt G., Birtchnell T. *The Other CSR: Consumer Social Responsibility* // *Stanford Social Innovation Review*. 2006. №. 4 (3). P. 30–37.
243. Eurostat. *European statistics* [Electronic resource]. - Access mode: <http://ec.europa.eu/eurostat>
244. *Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012*. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. – CEDEFOP (Research Paper #26) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5526_en.pdf.
245. Galbraith J.K. *The good society : The Humane Agenda* / John Kenneth Galbraith [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mises.org/library/good-society-humane-agenda-john-galbraith>
246. GfK *Purchasing Power Europe 2017 is now available* [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.gfk.com/insights/press-release/purchasing-power-europe-2017/>
247. GfK *Purchasing Power Europe: 2012-2017* [Electronic resource]. - Access mode: https://www.reddit.com/r/europe/comments/7e171x/gfk_purchasing_power_europe_20122017/
248. GINI index // World Bank estimate [Electronic resource]. - Access mode: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?page=1>
249. Hardin C. *Living within Limits : Ecology, Economics, and Population Taboos*. New York: Oxford Press, 1995. 352 p.
250. Heshmati A., sangchoon L, *The Relationship between Globalization, Economic Growth and Income inequality* // *Journal of Globalization Studies*, November 2010. P.10
251. Hoff K. *Modern Economic Theory and Development* / K. Hoff, J. Stiglitz // *Frontiers of development economics: the future in perspective* / edited by G.M. Meier, J.E. Stiglitz. – New York: Oxford University Press, 2002. – 575 p.

252. Holbrook M. B. Consumer value: a framework for analysis and research. London. – New-York, 1999. 203 p.
253. Holovaty M. The state and society: the conceptual foundations and social interaction in the context of formation and functioning of states / M. Holovaty / *Economic Annals-XXI*. – 2015. - № 9-10. – P. 4-8.
254. Human Development Report 2016. By the United Nations Development Programme. - New York, 2017. – 286 p.
255. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. - London: Macmillan, 1973. 292 p.
256. KOF Index of Globalization [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http:// globalization,kof.ethz.ch](http://globalization.kof.ethz.ch).
257. Laszlo E. The Choice: Evolution or Extinction? New York: Tarcher, 1994. 215 p.
258. Levitt T. The Globalization of Markets [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https:// hbr.org /1983 / 05/ the-globalization – of – markets](https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets)
259. Maslow A. Motivation and Personality / A. Maslow. - 2nd ed. - N.Y.: Harper & Row, 1970. – 369 p.
260. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. NY: Martino Fine Books, 2013. 22 p.
261. Masuda Y. Managing in the Information Society (Developmental Management Series) Hardcover – August 1, 1990. - 44 p.
262. Murray H.A. Exploration in Personality. N.Y.: Gardners Books, 2007. P.
263. Pigou A. C. The Economics of Welfare. 4th ed. London: Macmillan. 1952. 551 p.
264. Pomen P. Two strategies for economic development: Using Ideas and Producing Ideas // *Word Consumer Behaviour*. 2007. №. 6 (5). P. 287–304.
265. Robertson R. Globalization: Social theory and Global culture. London : Sage Publications, 1992. 224 p.
266. Rokeach M. The nature of human values. NY: Free Press, 1979. 364 p.

267. Sala-i-Martin X. 15 Years of new growth economics: What have we learnt? Discussion paper 102-47. NY: Columbia Univ, 2002.

268. Sen A. The Ingredients of Feminine Analysis: Availability and Entitlements // *The Quarterly Journal of Economics*. 1981. Vol. 96. № 3. P. 433-464.

269. Sheth J. N., Newman B. I., Gross B. L. Why We Buy What We Buy: A Theory of Consumption Values // *Journal of Business research*. 1991. № 22. P. 159-170

270. Talbot J. M. Regulating the Coffee Commodity Chain: Internationalization and the Coffee Cartel // *Berkeley Journal of Sociology*. 1995-1996. Vol. 40. P. 113-118.

271. The Inclusive Development Index 2018
http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf

272. The Inclusive Growth and Development Report 2017. Geneva: World Economic Forum, 2017. 75 p.

273. Webb D. J., Mohr L. A., Harris K. E. A Re-examination of Socially Responsible Consumption and its Measurement, // *Journal of Business Research*. 2008. Vol. 61. P. 91–98.

274. Webster F. E. Determining the Characteristics of the Socially Conscious Consumer // *Journal of Consumer Research*. 1975. vol. 2. P. 188-196.

275. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. Williamson // *Journal of Economic Literature*. – 2000. – Vol. XXXVIII. - № 3. – P. 595-613.

ДОДАТКИ

Додаток А

Класифікація потреб різними авторами

Автор	Характеристика та класифікація потреб
1	2
Епікур	Розумні (природні) та нерозумні (порожні). Розумні поділяються на необхідні та ті, що не є необхідними. Необхідні поділяються на такі, що необхідні для щастя, необхідні для людського буття та насущні, без яких людське життя неможливо [174]
Сократ	Людина має керувати своїми потребами з метою їх мінімізації. Виділяв необхідні та ті, що потребують приборкання потреби [169]
Платон	Поділяв потреби на ті, що належать «жадаючій» або «нижчій» душі (потяги і пристрасті) і потреби «розумної і благородної душі» [169]
Аристотель	Поділяв потреби на ті що мають для організму корисне або шкідливе значення [6]
Ф. Енгельс	Люди звикли пояснювати свої дії зі свого мислення, замість того, щоби пояснювати їх згідно своїх потреб [232]
Г. Гегель	Поділяв потреби на: фізичні, потреби права, законів, релігійні потреби та потреби пізнання [59]
К. Маркс	Існує два шляхи виникнення потреб: природній та суспільний, який створено самим суспільством. Потреба виступає як «ідеальний, внутрішній спонукальний мотив виробництва, що є його передумовою» [134]
Х. Мюррей	Потреби поділяються на первинні та вторинні. За способами задоволення на явні та латентні. За функціями та формами прояву потреби поділяються на інтровертні та екстравертні. Вони проявляються на дійсному та вербальному рівнях: егоцентричні та соціоцентричні [262]
А. Маршалл	Потребам та бажанням людини не злічити числа [138]
А. Маслоу	Потреби поділено в послідовності їх задоволення по рівням (потреби вищого рівня з'являються після задоволення потреб нижчого): фізіологічні, безпеки, причетності (до колективу, суспільства), визнання та самореалізації (самовираження) [260]

Автор	Характеристика та класифікація потреб
1	2
М. Вебер	Раціональні й ірраціональні потреби. Культурні потреби, які відіграють визначальне значення для розвитку людини. «Статусні потреби» - потреби долучення та відповідності певному статусу, соціальної групи (страті) [37]
К. Альдерфер	Три групи потреб : існування, зв'язків, зростання [202]
Д. МакКлеланд	Потреби досягнення, співучасті, влади [203]
Ф. Герцберг	Потреби поділяються на гігієнічні та мотиваційні. До першої групи відносяться санітарно-гігієнічні умови праці, забезпечення фізіологічних потреб, а також потреб безпеки та упевненості в майбутньому. Мотиваційні спряжені з потребами самовираження та розвитку [218]
Е. Аллард	Три групи потреб: «мати», «любити», «бути» [235]
Б. Райзберг	Індивідуальні потреби, потреби сім'ї, потреби соціальних груп, потреби виробничого колективу, потреби населення, потреби народу, потреби держави [177]
Г. Дилигенский	Потреби виникають з відносин людини з природою і соціальним середовищем. Виділяв стандартні потреби, які зводяться до виконання вже існуючих нормативних стандартів особистої або громадської життя і «новаторські», які не задовольняються цими стандартами або вступають в конфлікт з ними. Особисті потреби мають підкорюватися суспільним потребам [70]
М. Бережний	Потреби визначають два типи життєвої поведінки людей. Залежно від способів формування потреб серед безлічі людей можна виділити переважання однієї з двох ліній індивідуального життєвого шляху: висхідна і спадна. Одні, слідуючи закону узвишся потреб, вибирають важкий шлях отримання освіти, спеціальності, професійних і вольових навичок, досвід спілкування і співпраці. Ці люди не задовольняються засвоєнням і використанням накопичених знань, вони йдуть далі, роблять нові відкриття, розширюють межі суспільного прогресу. Інші зосереджуються на задоволенні поточних потреб [28]

Додаток Б

Характеристика українських домогосподарств

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,59	2,59	2,58	2,58	2,58	2,59	2,58
Середній розмір домогосподарства у розрахунку на умовних дорослих, осіб	2,12	2,11	2,11	2,11	2,10	2,11	2,11
Розподіл домогосподарств за кількістю осіб у їх складі	відсотків						
одна особа	23,4	23,6	22,4	22,6	22,8	20,3	19,7
дві особи	28,3	27,9	30,0	29,1	29,6	32,5	32,3
три особи	25,5	25,8	25,0	26,9	25,3	25,9	26,9
чотири особи і більше	22,8	22,7	22,6	21,4	22,3	21,3	21,1
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років (%)	37,9	38,0	38,0	38,0	38,0	38,2	38,2
Частка домогосподарств без дітей (%)	62,1	62,0	62,0	62,0	62,0	61,8	61,8
Розподіл домогосподарств із дітьми (%) за кількістю дітей у їх складі							
одна дитина	73,6	74,9	75,6	75,4	73,6	75,7	76,0
дві дитини	23,4	22,5	21,8	22,4	23,3	21,2	21,4
три дитини і більше	3,0	2,6	2,6	2,2	3,1	3,1	2,6

Додаток В

Структура сукупних витрат домогосподарств

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків						
Споживчі сукупні витрати	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2
продукти харчування та безалкогольні напої	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1	49,8
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9
непродовольчі товари та послуги	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5	40,5
в тому числі							
одяг і взуття	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7	5,6
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2
транспорт	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2
різні товари і послуги	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5
Неспоживчі сукупні витрати	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1	6,8
Довідково: оплата житла	7,6	8,0	8,3	8,0			

Додаток Г

Структура сукупних ресурсів домогосподарств

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків						
Грошові доходи	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	86,0
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	2,9
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	23,1
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	8,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	4,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,1
<i>Довідково: загальні доходи, грн.</i>	3369,8	3708,2	4031,9	4331,0	4470,9	5122,0	6095,0

Додаток Д

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (у перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць у розрахунку на одну особу							
- м'ясо і м'ясопродукти, кг	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6	4,7
- молоко і молочні продукти, кг	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6
- яйця, шт.	20	20	20	20	20	19	19
- риба і рибопродукти, кг	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2
- цукор, кг	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8	2,7
- олія та інші рослинні жири, кг	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5
- картопля, кг	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7
- овочі та баштанні, кг	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8	9,2
- фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3
- хліб і хлібні продукти, кг	9,3	9,2	9,1				

Додаток Е

Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування

	2010	2012	2014	2016
Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування ³ (у середньому на 100 домогосподарств, штук)				
- телевізори кольорові	110	114	119	115
- відеоплеєри, відеомагнітофони, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати	41	43	34	26
- магнітофони, магнітоли	13	10	8	8
- фотоапарати	26	21	18	16
- персональні комп'ютери	25	33	37	38
- холодильники і морозильники	109	112	117	119
- мікрохвильові печі	33	40	49	49
- кухонні комбайни	10	12	16	15
- пральні машини	85	87	88	88
- електропилососи	75	76	79	77
- швейні машини	27	25	25	23
- кондиціонери	5	8	10	9
- супутникові антени	13	17	23	26
- мотоцикли, сноумобілі	2	2	2	2
- велосипеди, моторолери, мопеди, скутери	47	49	52	53
- автомобілі	21	22	23	23
- мобільні телефони	167	187	197	201
- ноутбуки	6	14	26	27
- планшети	15

Додаток Ж

Диференціація життєвого рівня населення

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	6,3	20,2	19,8
у відсотках до загальної чисельності населення	16,7	51,9	51,1
<u>Довідково:</u>							
середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3	1388,1
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	1357,6	2257,0	2646,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0

доходах), разів							
-----------------	--	--	--	--	--	--	--

Додаток И

Школи естетичного виховання

(на початок навчального року, од)

	Кількість дитячих музичних шкіл	Кількість шкіл мистецтв	Кількість дитячих художніх шкіл	Кількість хореографічних шкіл
1990/91	1204	110	126	5
1991/92	1226	126	130	6
1992/93	1238	156	131	6
1993/94	1234	190	135	6
1994/95	1223	211	137	8
1995/96	1201	244	138	10
1996/97	1182	250	136	8
1997/98	1102	269	133	9
1998/99	1086	277	132	9
1999/00	1064	291	131	9
2000/01	1036	307	130	9
2001/02	1025	312	131	10
2002/03	1021	319	130	11
2003/04	995	348	127	11
2004/05	985	358	122	11
2005/06	966	370	124	12
2006/07	954	377	125	12
2007/08	938	389	125	10
2008/09	908	418	123	10
2009/10	905	422	124	10
2010/11	892	432	125	10
2011/12	889	435	123	10
2012/13	880	443	121	10
2013/14	878	443	121	10
2014/15 ¹	797	377	108	9
2015/16 ¹	793	370	109	8
2016/17 ¹	787	378	107	8

Додаток К

Складові індексу глобалізації

Зміни, що входять до підрахунку економічної глобалізації

Зміни, що входять до підрахунку соціальної глобалізації

Зміни, що входять до підрахунку політичної глобалізації

Додаток Л

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**I. Наукові праці в яких опубліковані основні наукові
результати дисертації:**

Статті в зарубіжних наукових фахових виданнях та прирівняних до них вітчизняних виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Ганжерли А. О. Потребности в системе взаимодействия реального и виртуального секторов экономики // Проблемы і перспективи розвитку підприємництва: збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (Index Copernicus). Харків: ХНАДУ, 2013. № 2 (5). С. 124-129.

2. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. От дефицита к консюмеризму: особенности личного потребления в условиях рыночной трансформации экономики // Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. (Index Copernicus). Харків: Право, 2014. №3 (18). С. 113-123. (Особистий внесок автора: особливості формування потреб під впливом суспільства споживання).

3. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Социальные (общественные) потребности в системе потребностей человека // Проблемы економіки (Index Copernicus). 2015. № 4. С. 260-265. (Особистий внесок автора: структуризація індивідуальних та суспільних потреб).

4. Карасик А. О. Основные тенденции изменения личных потребностей в условиях глобализации // Бизнес Информ (Index Copernicus). 2016. № 8. С. 8-12.

5. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Гуманізація та оптимізація структури потреб людини в умовах глобалізації / С. В. Тютюнникова, А. О. Карасик // Проблемы економіки (Index Copernicus). 2017. № 4. С. 330-335. (Особистий внесок автора: складові процесу гуманізації потреб)

Статті в інших наукових фахових виданнях України:

6. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Потребность в труде в структуре человеческого потенциала // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. Київ, 2014. № 1 (7). С. 213-217. *(Особистий внесок автора: особливості прояву потреб в умовах глобалізації)*.

II. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (тези доповідей):

7. Ганжерли А. О., Тютюнникова С. В. Структура потребностей и человеческий потенциал // Prospects of economic development in the global erisis: Collection of schientitic articles (РИНЦ, Thomson Reuters Science Index). Academic Publishing House of the Agricultural University Provdiv, Bulgaria, 2015. P. 56-61. *(Особистий внесок автора: напрями впливу потреб на людський розвиток)*

8. Ганжерли А. О. Потребность в труде в условиях глобализации // Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в контексті глобальних викликів: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції «Поктирановські читання». Одеса: ОНЕУ, 2013. С. 29-31.

9. Ганжерли А. О. Влияние потребностей на качество человеческого потенциала // Стратегія управління знаннями і людський розвиток в Україні: міжрегіональний семінар-диспут // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія.: Економічна теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. - Харків: Право, 2013. № 2 (13). С. 332-334.

10. Ганжерли А. О. Потенциал личных потребностей в структуре социально-экономического развития // Вектори розвитку фінансового потенціалу суб'єктів господарювання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (1-5 лютого 2014 р.) / Відповідальний редактор Глущенко В. В. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 254-257.

11. Карасик А. О. Противоречивое влияние глобализации на структуру потребностей // Реформування економічної системи країни в контексті міжнародного співробітництва: збірник тез та наукових робіт учасників

Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 липня 2016 р.)
ГО «Центр економічних досліджень та розвитку. Одеса: ЦЕДР, 2016. С. 13-15.

12. Карасик А. О. Гуманізація личних потребностей в умовах глобалізації // Науковий диспут: питання економіки, підприємництва та фінансів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 серпня 2016 р.). Дніпропетровськ: НО «Перспективи», 2016. С. 9-13.

13. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Ведущие факторы развития сферы потребления в условиях становления инновационной экономики // Фінансово-економічні важелі розвитку невиробничої сфери в умовах нестабільності: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 70-річчю КНТЕУ. Харків: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2016. С. 52-53. *(Особистий внесок автора: характеристика протиріч сучасного споживання)*

14. Карасик А. О., Тютюнникова С. В. Інноваційні споживання у туристичній галузі // Стан та перспективи розвитку невиробничої сфери економіки: регіональні особливості: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової інтернет-конференції, – Харків, 17 листопада 2017 р.: Харків: КНТЕУ, ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 167-168. *(Особистий внесок автора: інновації споживання у туризмі).*

Додаток М

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний
університет
імені В. Н. Каразіна
код 02071205
61022, м. Харків-22, майдан Свободи, 4
тел 705-12-47, 707-52-31 705-12-53
№ 0202-09 від 26.02.2018
на № _____

Довідка

про впровадження у освітній процес результатів наукового дослідження
аспіранта кафедри економічної теорії та економічних методів управління
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Карасик Анни Олегівни

Теоретико-методологічні положення, практичні висновки та рекомендації дисертаційної роботи Карасик А.О. на тему «Вплив глобалізації на зміни соціально-економічних потреб людини» використовуються викладачами кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна у освітньому процесі при викладанні навчальних дисциплін: «Економічна теорія», «Соціальна економіка», «Політика доходів населення».

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна у зв'язку з захистом кандидатської дисертації.

Начальник управління
якості освіти

Л.О. Іваненко

У К Р А І Н А
ХАРКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

ДЕПАРТАМЕНТ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ТА
СПОЖИВЧОГО РИНКУ

вул. Чернишевська, 26, м. Харків, 61002
тел.(057)706-34-49, факс(057)706-34-70

У К Р А И Н А

ХАРЬКОВСКИЙ ГОРОДСКОЙ СОВЕТ
ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

ДЕПАРТАМЕНТ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ УСЛУГ И
ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА

ул. Чернышевская, 26, г. Харьков, 61002
тел.(057)706-34-49, факс(057)706-34-70

22.02.2018 № 297/0/504-18

ДОВІДКА

Про впровадження результатів наукового дослідження аспіранта кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Карасик Анни Олегівни на тему: «Вплив глобалізації на зміни соціально – економічних потреб людини»

Довідка видана А.О.Карасик на підтвердження того, що дослідження за темою наукової роботи «Вплив глобалізації на зміни соціально – економічних потреб людини» відповідають потребам і вимогам Програми підтримки розвитку підприємництва у м. Харкові на 2018-2022роки, розробником якої є Департамент адміністративних послуг та споживчого ринку Харківської міської ради.

Запропоновані Карасик А. О. науково – методологічні підходи висновки та рекомендації щодо забезпечення оптимізації структури соціально – економічних потреб, соціального розвитку, якості споживання товарів та послуг в місті шляхом забезпечення економічного зростання у господарському комплексі міста, підвищення ролі малого та середнього бізнесу у вирішенні соціально – економічних проблем розвитку міста, стимулювання підприємницьких ініціатив, використані при підготовці Програми підтримки розвитку підприємництва у м. Харкові на 2018-2022роки.

Окремо слід зазначити, що робота А.О.Карасик направлена на забезпечення ефективної взаємодії влади, науки та бізнесу, що стимулює активний розвиток підприємницької діяльності в місті.

Директор департаменту

В. В. Китайгородська